ФЕЛИКС КАНИЦ

ДУНАВСКА БЪЛГАРИЯ И БАЛКАНЪТ

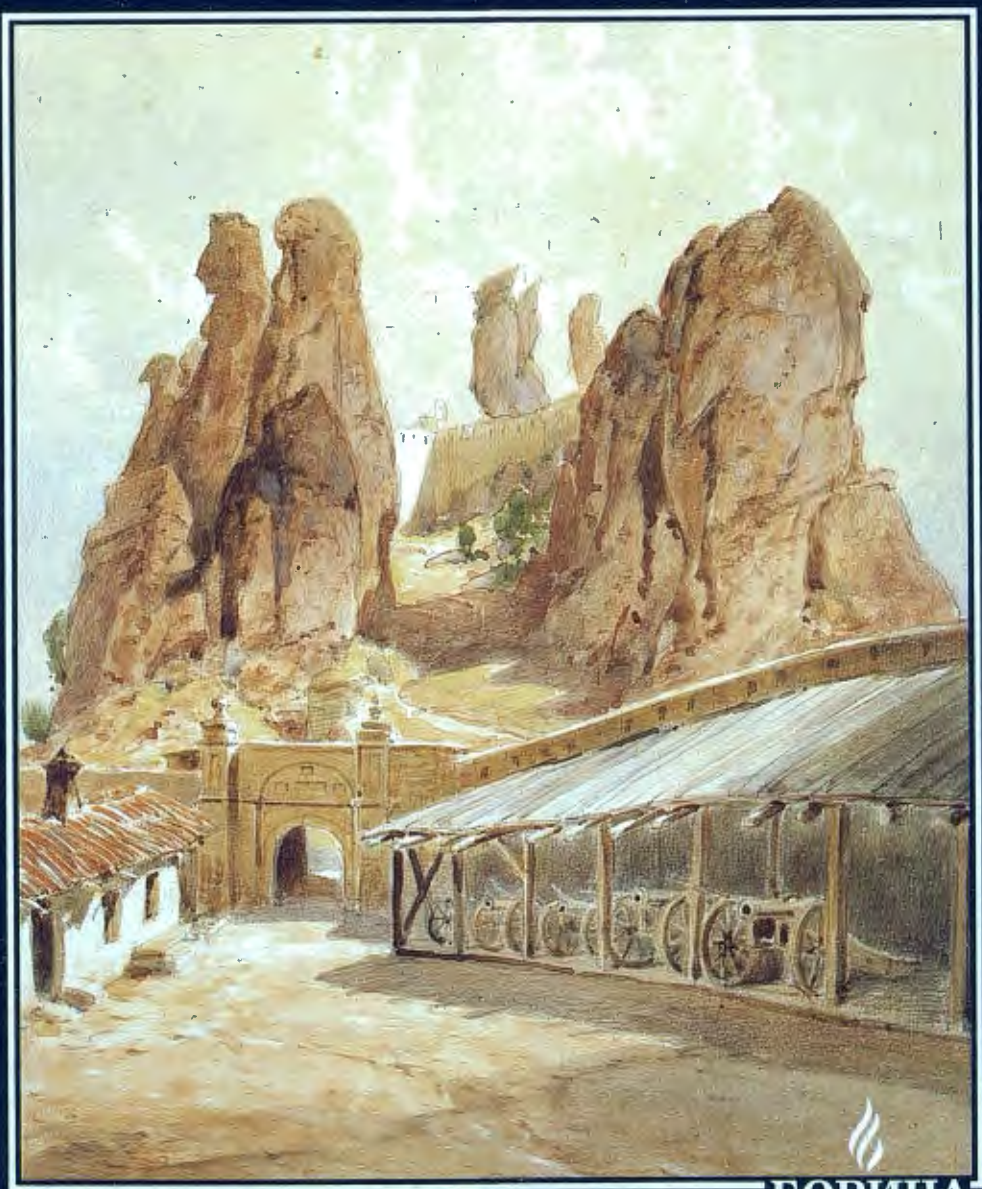

БОРИНА

ДУНАВСКА БЪЛГАРИЯ И БАЛКАНЪТ

БИБЛИОТЕКА
Митко Лачев

Тази книга е издадена
със спомоществователството
на фондация „Понт“

© Михаил Матлиев, превод от немски, 1995
© Издателска къща „Борина“, София

БИБЛИОТЕКА
Митко Лачев

ДУНАВСКА БЪЛГАРИЯ И БАЛКАНЪТ

историческо-географско-етнографски пътеписни проучвания от 1860 до 1879 г.

от

Феликс Каниц

Второ преработено издание

I том
с 30 илюстрации в текста, 10 таблици и маршрутни карти

БОРИНА

Под редакцията на проф. В. Паскалева

На корицата: **Белоградчишката крепост.**
Акварел от Феликс Каниц

БЕЛЕЖКИ КЪМ БЪЛГАРСКОТО ИЗДАНИЕ

Българите са изказвали не един път своята благодарност лично към Каниц и неговото голямо дело. Но трите тома „Дунавска България и Балканът", излезли в две издания – 1875 и 1882 г. не са преведени на български език, с изключение на отделни откъслеци и частичния превод на д-р Т. Иванов „Дунавска България и Балканът", т. I, София, 1932, в който са включени три глави от първото издание и пет от второто. В предговора към това издание известният софийски издател Стр. Славчев отбелязва: „За наше съжаление, обаче, голямата стопанска депресия в страната и тежките поражения, които тя прави особено в културния живот чрез паническото състояние, в което е довела интелигенцията ни, осуетиха нашите намерения" (да се обнародва едно цялостно издание, б.н.). „Разбира се, ние не губим вяра във възможностите на утрешния ден. Колкото и да е разколебан българският дух в момента, колкото и дълбоко да е вътрешното ни разложение, един възход към по-добро неизбежно ще дойде". Сякаш тези думи нямат нужда от коментар в наше време.

Както е известно, през 1876 г. излиза руският превод на „Donau-Bulgarien und der Balkan" и на френски – през 1882 г.***

Големи са заслугите на Каниц за опознаването на България и българския народ от европейския свят. И затова много българи, най-вече представители на интелигенцията, са се отнасяли с благодарност и почит към неговото голямо дело. Преди и след Освобождението естествено тези изяви имат различен характер. Тук ще дадем, доколкото е възможно отзивите, които сме събрали за периода преди Освобождението, като в следващите томове смятаме да се направи това за следосвобожденска България. В приложение посочваме съобщенията във възрожденската преса за дейността на Каниц. Още през 1865 г. под заглавие „Български отломци" са поместени във в. Всток, в съкратен вид, преведени от Горан Загоров материали от статии на Каниц (Всток, год. I, бр. 1 до 6 и бр. 9 до 11 1865 г.). Български народен календар за проста

* Дунайская Болгарія и Балканскій полуостровъ. Историческія, Географическія и Этнографическія путевыя наблюденія 1860-1875. С. Петербургъ 1876 (преводач и издател не са означени).

** La Bulgarie Danubienne et le Balkan. Etudes de voyage (1860-1880). Paris 1882.

година 1875 г. (урежда се от Янко Ковачев. VII годишнина) публикува хубава статия „Ф. Каниц в България", в която се казва: „Никой от странните пътешественици из България не е писал толкова вярно и точно, като Ф. Каниц". Във в. Независимост, год. III, бр. 29 от 7 април 1873 г., с. 230 се цитира статия на Каниц, в която той хвали българското занаятчийско производство във връзка със Световното изложение във Виена. Най-накрая вестникът отбелязва: „Господин Каниц е турил вече под печат своите пътешествия по България, които са любопитни не само за европейците, а и за назе, защото ние и до днес още не сме изучили сами себе си".

След разрешаването на църковния въпрос цариградските българи изпращат на Каниц благодарствена телеграма за неговото усърдие да им помогне в борбата (вж. Г. Фехер, пос. съч., с. 46).

В едно писмо на Д. Анев от Виена до М. Дринов от 20. 5. 1871 (вж. П. Динеков). Към въпроса за отношението на българите към делото на Ф. Каниц, Сп. БАНИ; кн. XIII-5, София, 1942 г.) се казва: „Бай Дринов, чудно нещо е, наистина, тоя човек, г. Каниц, толкоз много да обича българите! Кога утида у дома му да му занеса някакви новости или да разговарями нещо – посреща ма от далеко, ракуваме се и само на ръце остава да ме земи, толкоз ма обича, и общо сички българи".

Д. Анев принадлежи към групата на интелигентните виенски българи, които разбират стойността на Каницовото дело. Те пътуват из Европа – повечето от тях са търговци, и знаят какво означава представянето на българите като народ сред европейската общественост. Затова изказват своята голяма благодарност към Каниц. Но по същото време, особено след като излиза руският превод на книгата му, живеещите в Русия българи, най-вече М. Дринов и Н. Бончев не манифестират благоразположение към него. От публикуваните материали в статията на акад. П. Динеков ясно проличава студенината, с която се приема книгата на Ф. Каниц. Московските българи, стороници на руската политика на Балканите, не могат да приемат автор като Ф. Каниц, който в техните очи едва ли не е политически представител на австроунгарската държава – най-големия противник на Русия в балканските райони. А често пъти културното влияние влече след себе си и политиче-

ското. По отношение на икономическите позиции Австро-Унгария е отишла вече далеч в Долнодунавския басейн. Всички тези съображения залягат в позицията и критиката на московските българи спрямо трудовете на Ф. Каниц, особено в почти отрицателната критика на Н. Бончев.

Днес ние се абстрахираме от идейните и политическите наслоения сред българската възрожденска интелигенция в емиграция и обнародваме в превод трудовете на Ф. Каниц, такива, каквито са, абсолютно автентични, без коментар и бележки. (В третия том ще бъде даден само актуализиран географски показалец). В тях е отразена една реална действителност, с природа и живи хора, съществувала през двете десетилетия преди Освобождението. Всеки поотделно ще търси нови моменти и факти в едно отминало време. Богатият материал ще продължава да се използува за научни изследвания, колкото и да е напреднала нашата наука. Трудовете на пътешественика Каниц са нов връх в европейската пътеписна литература от средата на XIX в. Историци, археолози и етнографи ще намират интересни и остарели съждения, ще нанасят бележки и поправки, ще критикуват, но това няма да намали нашата дълбока почит към създателя на сериозния за епохата си тритомен труд.

Проф. В. Паскалева

ФЕЛИКС Ф. КАНИЦ, БЪЛГАРСКАТА ЗЕМЯ И БЪЛГАРИТЕ

На 11 юли 1860 г. Феликс Филип Каниц стъпва за пръв път на българска земя, идвайки от Сърбия. Той минава по левия бряг на реката „българска Морава", отбелязва релефа на хубавия български „заостren край" на р. Тимок и проявява особен интерес към град Ниш. Заварва там разбунтувалото се българско население срещу гръцкото духовенство.[1] И десетилетия след този ден многостранно надареният Каниц остава дълбоко свързан със земята, историята, битието и съдбата на българския народ. По това време той е на 30 години, но жизненият му път е изпълнен с превратности.[2] Роден в Буда Пеща в богато семейство, юношата Каниц остава отрано без родители и е принуден да се издържа сам. Това обстоятелство не му осигурява възможности да завърши определено академично образование.[3] Други са обаче школите в неговото развитие – младежът се учи при известни художници-гравьори, дружи с хора на изкуството и науката, обикаля музеи и галерии, навлиза в съвременната журналистика, предприема пътешествия из Европа. Доброто възпитание от семейството, природната надареност, съчетана с огромна трудоспособност, любознателност и човеколюбие се наслояват върху материалните и духовни постижения на творческия интелектуален елит в немскоговорящия свят през 50-60-те години на миналия век. Многопластовото съчетание в подготовката на младия Каниц подхранва появата на неговите знаменити студии и книги за балканските народи.

В една встъпителна статия към първия том от „Дунавска България и Балканът" е трудно да се охарактеризира същността на този тритомен труд, да се прецени мястото му в науката и изкуствознанието и неговото безспорно значение за българите. Поне ще направим опит да се очертае разновидността на тази значима творба с енциклопедичен оттенък. Преди всичко немскоезичната пътеписна литература, отразяваща положението в Османската империя, по-специално в нейните европейски владения, не може да се разглежда откъснато от развитието изобщо на световната пътеписна книжнина като жанр – проблем, породил много оживени дискусии през последните две десетилетия сред историци и литератори.[4] Без да посочваме подробности относно резултатите от тези спорове, бихме резюмирали няколко все по-ясно наложили се виждания: 1. Пътепис означава осъществено пътуване (защото има автори, които съчиняват романтични пътешествия като плод на своята фантазия) и правдиво описание (разказване) на видяното и пре-

живяното. 2. Добросъвестен анализ на сериозните пътеписи налага интердисциплинарния подход: т.е. обединени усилия на историци, етнолози, социопсихолози, политолози, философи, представители на частните науки и др. 3. Но те не биха стигнали до задълбочени резултати ако не изхождат от епохата, от историческите процеси на времето, когато пътешественикът се е озовал в чуждата страна. Необходим е естествено и европейският контекст. Така например историята на немските пътеписи се свързва с немското културно пространство, с равнището на науката и изкуствата в съответния европейски регион.4 От голямо значение е и нивото на духовните интереси на читателите, които се интересуват от съдържанието на различните пътеписи. През XVI и XVII в. някои от тях са писани на латински език и читателският елитен кръг е ограничен.[5] Епохата на Просвещението дава нов тласък за опознаването на света на „другия", който живее на нашата планета. Масовият интерес увеличава броя на пътешествениците, а те от своя страна възбуждат любопитството и любознателността на по-широки читателски среди.[6]

Още от първите десетилетия на XIX в. пътеписите получават друг облик. В съзвучие с развитието на отделните научни дисциплини те започват да стават все по-изследователски. Въпреки, че повечето автори са отчасти лаици, те правят вече метеорологични, геофизически наблюдения, астрономически определения, събират скални проби, растения, описват различни видове птици и животни.[7] Към „Ориента" се отправят не само хора с авантюристичен дух, с романтични представи за Изтока, но и подготвени ориенталисти и природоизследователи.[8]

В повечето случаи трудовете са написани на националния език на авторите и затова се търсят от обикновения читател. Пътеписна литература се чете във всеки дом: вестници и списания отделят цели страници на географски описания, съобщения за новооткрити исторически паметници, археологически разкопки. Самото общество е с по-широк мироглед, не само интелектуалецът от аристократичните салони, но и „малкият" човек изявява свои вкусове и предпочитания.

Пътеписите за българските области под османско владичество имат също своята история. През XV-XVIII в. чужди пътешественици обхождат нашите земи, но в повечето случаи това са военни и политически мисии, търговци (венецианци, генуезци, дубровчани) и интелектуалци. Като последица от развитието на европейското народознание след беглите им бележки за обстановката и хората по традиционния път Белград-София-Константинопол започват да се появяват и сведения за етническия облик на нашата страна, за бита и облеклото на нейното население и пр.[9]

Авторите на пътеписите, всеки по своему, смятат, че „откриват" българите и България, за които по начало европейците имат съвсем смъ-

тни представи. Събраните само в 2 тома немски и австрийски пътеписи за Балканите от XV-XVIII в. ясно доказват това претенциозно „откривателство“.[10] Събрани, но все още непубликувани са и редица пътеписи на немски език до 60-те години на XIX в., които разкриват различни страни от реалната действителност в балканските провинции. Като начетен и любознателен човек Ф. Каниц познава много от тези автори, изучава ги и цитира най-сериозните от тях в своите трудове. Осъществява се известна приемственост, макар и ограничена, която подготвя новите изследвания. Тогава с право бихме се запитали, в какво се състои „откривателството“ на Каниц, наречен в цяла Европа „Колумб“ на Балканите.

В своите доклади до философско-историческото и математическо-природонаучното отделение на Императорската кралска Академия, Виена, младият изследовател дава отговор на редица въпроси, които разкриват основни черти на неговата дейност. Съвсем случайно ние се натъкнахме в архива на Академията на около 20 материала от кореспонденцията му за периода 1861-1878 г.[11] На първо място изпъкват огромните усилия на Каниц да поднесе за печат в академичните издания своите проучвания в Сърбия и България на високо научно равнище. Неговите студии се рецензират от известния славист проф. Франц фон Миклошич.[12] В първата негова рецензия от м. март 1861 г. е отбелязано, че изследванията на Каниц (става дума за статията му „Римски находки в Сърбия“) са нещо ново в науката, защото сведенията се събират на терена, на място. И затова Миклошич предлага още през лятото на 1861 г. да бъде отпусната на Каниц „субвенция“ от 1000 флорина (сребърни) за проучване на Северна България и Южна Сърбия.[13] Както отбелязва сам Каниц, той се ръководи от „собствена изследователска страст“, но едновременно с това тя съвпада с насърчителните славистични проучвания на Виенската Академия, председателствани от проф. Миклошич.[14] В едно писмо до философско-историческото отделение от 29 април 1864 г. той отново подчертава, че след отпечатването на трудовете му и с насърчението от доброжелателната критика на специалистите, има намерение да предприеме нови пътувания с изследователска цел, защото резултатите от тях „обещават важни приноси в старата и новата география, в старата история и културния живот на тези малко познати провинции“, а едновременно ще решат поставени вече задачи от хора на науката като Викенел, Киперт и историка на културата Клем.[15] Каниц многократно изтъква, че желае да посети няколко пъти обходените вече места, за да стигне до голяма прецизност и достоверност на изследването.[16] Той е едновременно картограф, археолог, историк, етнограф и илюстратор. Всъщност балканознанието в Средна Европа е още в пелени, ако съдим по това, че той изработва подобни карти на своите маршрути през 1860-62-64 и 1868 г. от Алексинац

до Видин и Русе, които представя за знание във Виенската академия.[17]

На 8 юни 1868 г. Каниц отправя една много интересна молба към философско-историческото отделение. В нея се казва, че той желае да бъде подпомогнат, защото ще предприеме изследователско проучване в „почти непознатата българска дунавско-балканска област между Лом, Никопол, Ловеч, Самоков, София и Пирот". Има намерение да прекоси многократно тази област като предвижда подробни исторически, археологически и топографски изследвания. Освен това изказва намерението си да проучи старопланинските проходи. Искърското дефиле, да посети много „интересните" Плевен, Ихтиман, Враца, Берковица, Чипровци и др. Всички научни резултати ще бъдат документирани с карти и илюстрации, готови за публикуване в Известията на Академията.

Писмото-молба завършва с едно разсъждение на Каниц, което опровергава някои оценки на неговата дейност като политически мотивирана.[18] Той пише: „Повишеното значение, което получиха нашите съседни дунавски страни през последните години, смятам, че не трябва да подчертавам тук. Едно е сигурно, че там, както никъде другаде, при научните изследвания чисто научният интерес съвпада за Австрия с реалния интерес".[19] Както е известно, след Аусглайха (изравняването) между Австрия и Унгария в 1867 г. и отстраняването на австрийското влияние в южногерманските държавици, външната политика на Хабсбургската монархия се обръща към земите от долнодунавския басейн, където е установено вече икономическото влияние на австрийската търговия. В дейността на Каниц, който не е чужд на политическия живот, остава все пак до край научно-изследователската страст, мечтата да завърши едно голямо дело, изпълнено с безкрайни трудности и саможертва. Още същата година Каниц получава нови 1500 флорини от Академията, за да продължи проучванията си на българска земя.

Преди да включи в обемистите си трудове всички събрани материали, Каниц ги изпраща за рецензиране. Така например в един отзив от 22 март 1876 г. за материала „Старобългарските паметници на Търново" се казва в изводите: изкуствоведческите изследвания са ограничени, но те доказват „забележителното обстоятелство, че те (паметниците б.н.) не съдържат никакво западно влияние, както при сръбските строежи, а почиват напълно върху византийските традиции. След като в историята на изкуството за българските паметници не се знае почти нищо, трудът на г-н Каниц се явява един интересен принос..."[20]

Учудваща е енергията и неописуемата самоотверженост, с която Каниц започва своите научни пътувания и занимания на българска територия между р. Дунав и Стара планина. Той не търси удобства, присъщи на един европеец във всекидневния живот – спи, където намери, храни се оскъдно. Хората чувствуват вродената му доброта, скромността и благородството му. Затова той печели лесно приятелството и

отзивчивостта не само на по-интелигентните българи, но и на обикновените хора, на селяните.

В трудовете на Каниц са възпроизведени различни случки, които свидетелстват, че авторът среща необикновени трудности и сериозни опасности, които застрашават понякога живота му, но той не се отказва от своята мисия. Достатъчно е да отбележим случая със заболяването от малария. През целия си живот Каниц не страда толкова, колкото през 1872 г., когато, воден от своята страст към научни изследвания, броди из обширните добруджански полета. Болестта малария го поваля край блатата около Силистра. Той упорства и продължава да работи из тези места, където няма лекар и лекарства. Край едно село изпада в безсъзнание. Това трескаво състояние трае 8 дни. Селяните се грижат трогателно за него и го пренасят до града. По пътя тъжните песни на коларите му се струват като погребална песен. Болестта взема такива размери, че той е принуден да се върне във Виена. Боледува цели две години и е почти неработоспособен. Затова, че европеецът Каниц се отказва хиляди пъти от всички удобства само и само да извърши своите ценни проучвания, заслужава дълбоко уважение.

Но да разгледаме значението на научните изследвания и трудове на Феликс Каниц за България и българите.

Още в 1860 г. Каниц разбира, че географските и картографските данни на Ами Буе, Хайнрих Барт, Огюст Викенел и други европейски учени за България са неточни и оскъдни. Той отбелязва, че между Дунава и Черно море се намира такава огромна, почти неизвестна област, чието изследване в последните години представлява за него още по-голям интерес, поради нейното нарастващо политическо и икономическо значение.

В 1864 г. Каниц прекосява за пръв път Стара планина от най-западната ѝ точка и цели 10 години я изследва.[21] След като 18 пъти преминава през различни проходи тази планинска верига, той завършва своите географски изследвания при нос Емине на Черно море на 4 август 1874 г. С необикновена упоритост Каниц изучава всички особености на планината. Установява 30 прохода, разделя целия планински масив на 3 части: Източен, Среден и Западен според геоложки, климатични и вегетационни условия: констатира, че единствено р. Искър прорязва тази планина. Едновременно с това изследва внимателно всички пътища и ги нанася на картата. Тази подялба лежи в основата на географското изучаване и картографското изобразяване до днес.[22]

С много търпение Каниц проучва цялата територия от р. Дунав до Стара планина и най-вече течението и особеностите на реките. Измерва 283 високи места в тази област, отбелязва находища на каменни въглища, съобщава за климата на страната, минералните води, флората, фауната и пр. Въз основа на събраните сведения той изготвя „Ориги-

нална карта на Дунавска България и Балканът", която прилага към т. III на своя труд (второ издание). Той коригира внимателно грешки, отразени в старите карти. С анализа на математическите елементи и географското съдържание тя представлява самостоятелно научно топографско произведение с оригинална стойност до Освобождението на България и по-късно.

Картата има значителни достойнства и приноси в много отношения, освен че поправя стари грешки. На нея са изобразени сравнително точно речната мрежа, бреговата линия на островите, езерата и черноморския бряг. Голямо внимание е обърнато на селищната мрежа. В нито една карта, издадена до тогава не са показани толкова много селища (около 2300), 35 манастира, пътища, крепости и пр. С право нашият виден географ проф. Иширков казва: „Сам Каниц не беше нито естественик, нито географ, но той е засегнал и представил много географски елементи, които географът може да използва с голяма полза и днес".[23]

На Парижкия географски конгрес (1876 г.) Каниц е награден с медал за изготвената от него карта на България. Висока оценка получава тя и на Московския антропологически конгрес (1879 г.). Руският генерален щаб я препечатва и въз основа на нея се водят военните действия в 1877/78 г., за което Александър II награждава авторът ѝ с орден „Св. Станислав".[24] Ген. Тотлебен съжалява, че Каниц не е изготвил карта и на южнобългарските земи за да се улеснят руските войски както в Северна България.

Не по-малко усилия и любознателност влага Каниц в издирването на археологическите паметници, които иска да направи достояние на целия свят. Открива останки от римски селища, крепости, пътища. Пред очите му се разстилат следите на стари култури и цивилизации – римска, византийска, българска. Още по време на първото си пътуване той определя мястото, където е роден император Константин Велики – град Наисус (дн. Ниш). Отъждествява Рациария със село Арчар (Видинско), издирва неуморно надписи, най-важните от които изпраща безкористно на проф. Момзен в Берлин. Те са включени в голямата му сбирка „Corpus Inscriptionum latinarum". Момзен изказва не един път своята благодарност към неуморния издирвач на антични надписи от Балканите.

Нестихващ е интересът на Каниц към Никополис ад Иструм във Великотърновски окръг. Енергичният пътешественик разпръсква съмненията на археолозите преди него за местоположението на този римски град с откритието на надпис, който доказва безспорно местоположението на град Никополис при развалините на село Никюп.

С голямо усърдие той прониква в различни паметници на римско-византийската епоха в България и Сърбия. Самообразовайки се в тази сложна за времето си историческа проблематика, допуска грешки, които за съжаление се преувеличават от някои негови критици.[25] Двама

видни изкуствоведи – сръбският Д. Медакович и българският Н. Мавродинов правилно изтъкват в защита на Каниц, че преди всичко той е искал да даде първата информация на европейската наука за състоянието и характера на т.нар. византийски паметници на Балканите, за които дотогава почти нищо не се знае.[26] Той се старае да приобщи една културна зона към общоевропейската културна общност и знае, че със собствени сили едва ли ще стигне до съвършенство, но е важно да посочи първите стъпки. Всъщност до идването на Каниц националните изкуства на балканските народи са непознати и непризнати от такива капацитети в историята на изкуствата като Фр. Куглер и френският архитект Кушо. Но Каниц не си втълпява безкритично чужди мнения, търси непосредствено и творчески истината, новото, което реално се открива пред очите му. Макар и лаик, той слага началото на нови виждания въз основа на непознат дотогава веществен доказателствен материал. С ясна и смела мисъл, с особено интуитивно чувство Каниц прониква до същината на нещата, и ги опростява, стига до правилни съждения. Понякога друга страна на неговата многолика природа – възторгът – го грабва и той е склонен да приеме дори легенди за истина. След това подлага откритията на спокоен анализ, но никога не се изтъква. Просто разказва и илюстрира.

Всички трудове на Каниц относно „архитектурни паметници в Сърбия и България" са пронизани от твърдението, че те са свързани със старата византийска традиция, чиято характерна черта е куполът. Все пак авторът схваща, че късната византийска архитектура върви по свой път, защото според него многобройните колони от по-стария период отстъпват място само на четири стълба или колони. Каниц е наблюдателен и въпреки че едва се запознава с този тип архитектура, я характеризира в общи линии правилно като късна византийска, чийто особен вид църква е кръстовидна, куполна, четириколонна сграда.

Поради голямата близост на българските земи с Цариград, Каниц смята византийското влияние върху българската средновековна архитектура за най-ярко изразено. Но съвременниците му изкуствоведи са все още слабо запознати с византийската традиция, проблемите не са разработени, от значение е само, че той проправя нова пътека. Н. Мавродинов с право отбелязва, че Каниц открива късното византийско изкуство и е един от първите, които са разбрали странната му хубост.[27]

Известно е, че пътешественикът обръща особено внимание на старите български селища. Някои го наричат дори „бащата на прабългарската археология".[28] Въз основа на своята събирателска дейност той описва развалините при Абоба, за пръв път отбелязва съществуването на Мадарския конник и посещава Преслав, блестящата столица на цар Симеон. Миналото на българите го интересува, той съжалява, че византийци и османци са унищожили много от тяхното наследство. Изобщо

Каниц включва чрез своите трудове прабългарите, прабългарската култура, прабългарското начало на нашата държавност в световната наука, сякаш свързва всички добри черти на българите с прабългарския елемент. И прави това с настойчивост и обич.

Богати и много ценни са географските проучвания на Каниц. В непрекъснат контакт с българската природа и населението на нашите земи описанията и рисунките се сливат в едно неповторимо цяло, образуват оригинална семиотична система. Възприятията на изследователя намират своята логична обосновка, подхранвана от фантазията на художника с голямо човешко сърце. Могат да се изброят немалко художествено описани кътчета на българската земя. Дори един пример само е в състояние да трогне читателя: „След като подир кратка езда светна пред мене, близо до Калябаши, неговата водна повърхност (става въпрос за т.нар. Хисарско езеро по пътя за Карнобат, б.н.), пише той, слънцето стоеше вече на най-високата точка; накъдрено от лекия дъх на вятъра, то приличаше на огледало от разтопено злато, на един ослепителен за окото скъпоценен камък, ограден на север от зеленината на леко профилирани планини, срещу които котленските Железни врата се явяваха в чудно очертание; от южната страна пък вълнообразни ниви от класове с единични листести корони и шепнеща тръстика стигаха до брега на езерото. Ясният тракийски небосклон се простираше в разкошна тюркоазена синева над чудно спокойния пейзаж, човек можеше да чува подскачанията на рибките, които играеха в слънчевата светлина..."[29]

С еднакво усилие Каниц описва живота на населението в градовете и селата. Той не разполага със статистически данни, но от наблюдения и местни сведения пресъздава етническия облик на селищата с техните квартали, махали и отделни дворове. Къщите на „османлиите" се познават според него по високите стени, защото турчинът не обича „чуждо око" да погледне в къщата му дори отдалеч. Интересен момент са данните за все по-бързо увеличаващото се българско население от селата към градовете. Той отбелязва, например, че до 1840 г. Балчик бил бедно турско село, но скоро се превърнал в градче след като българите започнали да изнасят зърнени храни за чужбина. „Като навсякъде, така и тук, отбелязва авторът, българският градски елемент се е събрал от околните села, а интелигентността и благосъстоянието на малката българска община в Балчик доказва новата училищна и черковна сграда, която тя изградила през последно време съвършено самостоятелно в своята високо разположена махала".[30]

Социално-икономическият живот в градовете и селата е отразен с цялата му пъстрота и предоставя материали за състоянието на производството и търговията в изследваните райони през двете десетилетия преди Освобождението. И в трите тома Каниц изтъква многокра-

тно трудолюбието на българите като мотор в производствените процеси. Независимо, че е толерантен към останалите етноси, той противопоставя на българския елемент отрицателните страни на турското население – липса на инициативност и стопанска активност, изяви на ограниченост и консерватизъм. Авторът е убеден в разкапването на османската държавно-административна система. Не вярва общо взето в реформите, но все пак одобрява енергичната дейност на Митхад паша, който се стреми да модернизира страната. По това време в Европа хвалят действията на Митхад, независимо от неговите жестоки репресии спрямо подвластното българско население. Каниц е знаел за тази страна от дейността на вилаетския управител, както ще видим по нататък, но е виждал в негово лице тъй желаната модернизация на едно изостанало общество – нови пътища, пристанища, пощенски връзки, ускорено развитие на търговията и пр.

Голямата разлика между хубавата градска българска къща и селската землянка изпъква не един път пред читателя.[31] Таваните, прозорците, долапите в стените, капаците на прозорците на една градска къща изненадват пътника, а село от землянки с вкопани в земята къщи го връща към „истински троглодитни жилища"...[32]

Масови сцени от народния живот са предадени от Каниц с голяма вещина. Той присъства на празник на манастира „Св. Богородица", край Свищов и отбелязва: „Гайдар в средата, млади мъже и жени, всички в народни носии, мъжете с островърхи калпаци и дълги коси, жените с бели забрадки, хванати размесени за пояс, играят хоро в полукръг... и веселото хоро на селяните радва играчи и зрители..."[33]

По различни поводи пътешественикът пресъздава отделни видове носии на българските селянки. Стъпил на чардака на чорбаджийска къща, той наблюдава „младото женско поколение", което се връща рано сутрин с пълни ведра и котли от кладенеца и пристъпва с гъвкави движения. Те носят ослепително бели ризи, хубави забрадки и бродирани колани. Мома от друго село носи син елек, подхванат с пояс, бяла дълга риза и интересна украса на главата, която напомня за традиционното облекло на немската Гретхен.[34] От наблюдателното око на Каниц не избягват и особеностите в облеклото на по-заможните българки – гражданки, които се равняват вече с европейската мода, макар и позакъсняла.[35]

Битови сцени се редят една след друга в трудовете на Каниц: един път земеделец оре с плуг, закачен на колесник, возен от два впряга биволи, друг път буди учудване български „смислен" напоителен уред, чиято конструкция, както пише авторът, става причина да си състави още по-високо мнение за техническата дарба на „дунавските българи".[36] Вплитат се моменти от занаятчийското производство: приготвянето на кожи за износ, изработването на гайтани, дестилацията на розово масло. С много възторг и художествен усет е възпроизведен розоберът в

Казанлък. Цъфналите розови храсти, хубавите млади жени в народни носии с нанизи на шията и обици на ушите носят венци от рози на главата. Едната реже розите от цъфнал храст, друга ги отнася с кобилица, мъж с кожен калпак е поставил пълен кош на рамото си. Романтика и движение лъха от рисунката на розобера в Казанлък, известен добре на всички парфюмерийни фабрики в Европа, както не забравя да отбележи реалистично наблюдателят.

Етнографските материали, които отразяват обективните реалности на всекидневието в нашите земи, са безспорно необходими на днешния изследовател, особено за съхраняване и възраждане на родните обичаи, за поддържане на народностното съзнание. Не бива да ни учудват обаче в илюстрациите към трите тома някои нехарактерни за българското национално облекло подробности. Каниц е художник, който вижда понякога по особен начин главите, фигурите и покривалата (фесове, чалми, потурите, кърпите при жените като тези на черногорките и далматинките и пр.), понякога се губят характерните български черти в лицата, но той не е фотограф, а гравьор със свои художествени усещания и изисквания, европеец, привлечен от странностите на Ориента.

От началото на 60-те години до края на Освободителната война в 1877/78 г. Феликс Каниц изразява многократно своята привързаност към българите и разбиране на тяхното освободително движение в различните му измерения. По всички обществено-политически въпроси той обхваща българския етнос в трите области – Мизия, Тракия и Македония. Още със стъпването си на българска земя започва да се интересува от българския църковен въпрос и след това му посвещава пета глава в първия том на своето съчинение, първо издание, 1875 г. Преди това той обнародва журналистически статии в немскоезичната преса, които се дискутират за и против борбата на българите в Петербург, Виена, Белград и други градове.[37] За кратко време, благодарение на журналистическия талант на автора им българският проблем се изнася пред европейската общественост.

Каниц изучава историята на българската църква още преди падането ѝ под османско владичество и разбира задълбочено корените на българо-гръцката разпра. Дори понякога смята, че за българския народ гръцкото духовно владичество е по-тежко отколкото османското. И затова търпението е изчерпано и се излива в голямо, национално движение против гръцкото духовенство, което откупва от турците своите длъжности, а след това събира големи данъци от раята. „От Фенер, от гръцкия квартал на Цариград, разказва Каниц, където са се загнездили разложените остатъци от корумпираната византийщина, примесена с азиатския турски дух, излизаха ония религиозни търгаши, които водеха пазарлък за цената на вакантните влашки престоли... (които) се продаваха на ония, които обещаваха най-много пари за тях“.[38]

Изпратените от Фенер духовници в нашите земи не знаят български език, ала извличат материални изгоди от само един единствен неизчерпаем извор на доходи, и то не от дарения, не от някакви имоти, нито пък от фондове, а от бедния български народ. Само от Самоков били измъквани годишно по 200 000 гиастри.[39] Именно тези обстоятелства пречат на културното издигане на българите, не се създава просветно българско духовенство. По селата българските свещеници са ограничени, извършват само най-обикновени религиозни треби, ниска е културата и на българските монаси, които в повечето случаи се занимават със селскостопанска и занаятчийска дейност. Но все пак манастирите са средища на национално общуване, на духовно единение, центрове на възрожденския дух, подчертава не един път авторът.

Каниц смята борбата на българския народ за самостоятелна църква от голямо значение, схваща я като широко движение за признаване на българската нация в рамките на Османската империя и пред света. Той свързва възникването на борбата със замогването на гражданските елементи сред българите, на интелигенцията, които се стремят към национална независимост и обединение на българския народ в трите български области. Своите схващания Каниц демонстрира още един път след разрешаването на църковния въпрос в 1871 г. на колоните на „Аугсбургер алгемайне цайтунг".[39]

Истина е, че Каниц подготвя общественото мнение в Австро-Унгария в полза на българите по църковния въпрос, а и външната политика на управляващите кръгове във Виена към края на 70-те години защитава българската кауза против усилията на Русия за влияние на Балканите. Австро-руското противоборство в случая е намерило отзвук и в трудовете на Каниц, който споменава на няколко пъти (напр. в том I), че се среща с български младежи, които учат в Русия, държат на руското приятелство и очакват помощ от Русия в освободителните борби.

Независимо от съвпадението с политическите антируски стремежи на австроунгарската политика, Каниц си остава верен на българските интереси. Неслучайно гръцкото висше духовенство се опълчва срещу него със статия в цариградския вестник „Фар дьо Босфор". Но през февруари 1872 г. Каниц отговаря на нея в немската преса и с удовлетворение констатира, че отделянето на българската национална църква е вече свършен факт.[40]

Още от 1860 г. Каниц се запознава с българското революционно движение и го характеризира като компонент на т.нар. Източен въпрос. Според автора двете десетилетия след Кримската война са за българите „епоха на голяма раздвиженост и политическа зрялост".[41] За всички изяви на четническото движение от 1862-1868 г. той е осведомен подробно. С голямо уважение се отнася към Георги Стойков Раковски, с който се запознава в Белград през 1860 г. И пресъздава основни моменти от

неговата биография в своя труд с оценката, че той е изтъкната фигура в политическото развитие на българското революционно движение и жертва всичко за спасението на своето отечество.[42] Преждевременната му смърт освобождава турското правителство от заклет враг.

След като научава за разпускането на българската легия в Белград (1862 г.) Каниц изказва мнение, че все още народът в България не е готов за революция, но „младобългарските легионери" осмислят постепенно хайдушкото движение, което авторът свързва неведнъж с поведението на сръбските политици и състоянието на сръбско-турските отношения. Макар и внимателно, е изразена мисълта, че младата сръбска държава се опитва да установи своята хегемония на Балканите.

Специално място отделя Каниц на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа и нейната дейност в 1868 г. Той пише: „При Вардим, на разстояние един час от Свищов, българският легион от 150 души стъпил на земята на отечеството, което ще трябва да се освободи. Какви смели надежди ще са препълвали гърдите на младите хора, когато след дълго време най-после те можеха да сложат крак на отечествена земя. „Свобода или смърт!" – гласеше паролата. – Но как можеше да се спечели такова начинание, което беше започнато без материална, стратегическа и морална подготовка, без да се вземат предвид реалните условия".[43] Авторът и съжалява, и възхвалява храбростта и самообреченост на младите хора – нито един легионер не е паднал в ръцете на турците, нито един не се е предал или искал прошка. Героичното им и самоотвержено поведение е възхитило всички.

По отношение на репресивните мерки на Митхад спрямо българите във връзка с четническото движение Каниц не е съгласен. Одобрява само икономическите му реформи. „С ужасяваща строгост смазва той стремежите на раята", пише авторът.[44] Митхад смятал, че дейността на Панайот Хитов и Филип Тотю е инспирирана единствено от сръбското правителство за да всяват безпокойствие в управлявания от него Дунавски вилает. Дори обвинявал австроунгарското правителство, че стои зад омразната му Сърбия, която с натиск върху Портата чрез българските чети щяла да си освободи крепостите, намиращи се в ръцете на турските гарнизони. Каниц описва реалистично как Митхад внася ужасяващ страх сред населението, как организира бързо действуващите съдилища, които наказват със смърт дори и най-слабо заподозрените. Каниц съжалява за всички младежи на 17-20 години, преследвани от турските полицаи в Търново, Свищов, Русе. Той видял 54 млади мъже, които били отправени с белезници на ръцете за Диарбекир и смята това за „тежко нарушение на човешките права".[45]

Когато избухва Априлското въстание, Каниц е във Виена и бързо реагира на писмата и сведенията, които изпращат до него българи от пострадалите райони. Създава се тясна връзка между тях и виенските

българи като Киселов, Анев, Ковачев и други видни представители на колонията, които прочувствено и с данни пресъздават българската трагедия.[46] Първото издание на „Дунавска България и Балканът" е вече излязло от печат (1875 г.) и бързото му изчерпване можем да си обясним и с обстоятелството, че интересът към събитията в България се е повишил и хората в Европа искат да знаят повече за този измъчен народ. Виенският вестник „Винер Зонтагс-унг Монтагсцайтунг" например помества отделни страници от неговата книга за да отговори на читателския интерес.[47] Още на 21 юни 1876 г. Каниц обнародва статия в „Аугсбургер алгемайне цайтунг" под надслов „ Българското въстание на Балкана", в която анализира причините за неговото избухване. Авторът го смята за най-крупната изява на българското революционно движение и затова турското правителство се стараело да унищожи селата и населението във въстаналите области. Черкезите вилнеели навсякъде, ограбвали и убивали. Режимът, на който са подложени българите е жесток. При това нетърпимо положение те нямат друг избор освен оръжието.

Сведенията, които дава Каниц се препечатват и в други вестници.[48] През есента на 1876 г. той пише отново, че турските власти разпространявали неверни слухове за поведението на българите, които уж се готвели за ново въстание.[49]

Във втория том на „Дунавска България и Балканът" намираме описание и на събитията около Ботевата чета и нейния ръководител Христо Ботев. Авторът съжалява за разиграната се драма и смята, че липсва необходимата подготовка, за да се вдигне целия народ.[50]

Каниц е полезен на българите не само с публицистичната си дейност. Той им помага по различен начин. Така например, когато видния български издател Христо Данов се намирал без вина виновен в пловдивския затвор, Каниц успял чрез своите връзки във Външното министерство – Виена да поиска интервенцията му пред Портата за освобождаването на Данов. Застъпничеството на Каниц се увенчало с успех и на 12 август 1876 г. неговият приятел е освободен от тъмницата.[51]

„Консулът" на българите в австрийската столица посреща любезно и българската делегация (М. Балабанов и Др. Цанков), която пътува из Европа с цел да разкаже истината за положението в България. Преди да извоюва аудиенция при Андраши, Каниц ги предупреждава, че един от сложните въпроси в бъдещата борба на българите е определянето на етническите им граници.[52] Известно е, че той се застъпва за обединението на българския етнос в Мизия, Тракия и Македония, което за негово съжаление не се осъществява след Берлинския конгрес. През първата половина на 1877 г. Каниц предприема ново пътешествие из България с научна цел.[53] Неслучайно във второто издание на Първия том той споделя своите впечатления и сведения, получени от различни източници

за характера и значението на Освободителната война. И по-късно трогнат до сълзи, отбелязва: „Аз доживях освобождението на България, на която посветих толкова дълги години от своите скромни сили. Всичко се сбъдна напълно“.[54]

Проф. В. Паскалева

БЕЛЕЖКИ

1. На различни места в своите трудове Каниц пише не един път за Моравско като българска област, за българската река Морава, за българската част на р.Тимок, за християнското население в гр. Ниш, което, както отбелязва той, е българско и точно по това време се е разбунтувало срещу гръцкия Клир. Още тогава Каниц смята, че българо-гръцката църковна разправа е навлязла в изостряща се фаза. Вж. Donau-Bulgarien und der Balkan. I Band, Leipzig 1875, S. 153-155, 159, 166 u.f.f.

2. В официалните австрийски източници биографичните бележки за Ф. Каниц не са напълно еднакви. Каниц е нямал собствено семейство и след смъртта му изглежда някои от личните му вещи и документи са били разпилени. В книгата си „Феликс Каниц – живот, пътувания и научно дело“, С. 1935 г., с.5 Геза Фехер отбелязва, че племенникът на Каниц г-н Жак Каниц, унгарски кралски държавен съветник, изпраща като подарък в България през 1929 г. 4 сандъка, които съдържали фотографии, антични предмети, ръкописи и книги. Една част от тях е използвал Геза Фехер за основа на книгата си (многобройни писма и вестникарски материали), които днес не са налице. При моите кратки издирвания в Буда Пеща се срещнах и със сина на Г. Фехер – Геза Фехер Младши, археолог, който ме увери, че след завръщането си от България в Унгария (след 1944 г.) неговият баща не е донесъл никакви веществени или писмени материали за Ф. Каниц. През 1983 г. проф. Емил Палоташ от историческия факултет на Будапещенския университет направи едно продължително изследване в Държавния архив – Будапеща, в Ръкописните отдели на библиотеката на Унгарската Академия на науките и на Националната библиотека . Както отбелязва проф. Палоташ в писмото си до мен от 8 ноември 1983 г., той не е успял да открие нито един документ за Каниц. Изказвам благодарност на проф. Палоташ за искреното му желание да ми помогне при издирването на нови материали за биографията на Каниц. Понастоящем това, което е останало от наследството на Каниц е съхранено във „Фонд Феликс Каниц“ (фонд N 6) в Научния архив на БАН. От него липсва една важна част – кореспонденцията на Каниц. Липсват и документи, отнасящи се до биографията на фондообразователя и творческата му дейност. Основната част на фонда са крайно ценните илюстративни материали: ескизи, рисунки, скици, картини, чертежи и пр.

3. Феликс Филип Каниц е роден на 2 август 1829 г. в (Обуда) Буда Пеща в семейство на преселили се в Унгария още през 18 в. немски евреи. Според събраните сведения от авторите на статиите за него в двата най-големи и достоверни биографични лексикона в Австрия, бащата на Каниц е бил фабрикант и търговец. Родителите били културни хора и разбрали отрано, че от всичките им деца Феликс е надарен музикант и художник. Отначало той се изявява

като цигулар, но вече юноша талантът на художник е по-силно изразен и точно когато трябва да замине да се учи на „художествени изкуства" в Германия умира майка му, а преди това той загубва баща си. Останал сам на 14 години, той учи при известния художник и литограф Л. Е. Грим. Изучава задълбочено да гравира на камък, да прави литографии, да рисува с акварел. В ателието на Грим Феликс се запознава с енергичния етнограф Йосиф Винце Хайфлер, с археолога Ференц Киш и други представители на науката и изкуствата. Заобикалящата го интелектуална среда потапя младежа във възвишен духовен свят, на който той остава верен до края на живота си. Все по-задълбочено заниманията на младия Феликс се насочват към илюстрацията. Разглежда постоянно френски, английски и немски илюстровани списания. През 1847 г. се преселва във Виена, където работи усърдно в литографския институт на Е. Зини, но остава напълно свободен, със свои позиции в изкуството и независим, широк мироглед, самотен, отправил поглед към все нови хоризонти.

Революционната 1848 г. в Средна Европа младият човек запечатва в редица илюстрации, които публикува в лайпцигския „Илюстрован вестник" („Илюстрирте Цайтунг"), с неговия редактор И. И. Вебер той става близък приятел и сътрудник на вестника до края на живота си. Получените от него хонорари са единствения му доход. Малко по-късно Феликс предприема пътуване до Мюнхен. Музейните богатства на този град са нова школа за него. След това в Нюрнберг старият познавач на готиката Хайделоф го запознава задълбочено със средновековното изкуство. Завърнал се във Виена, жадният за нови знания Каниц се сдружава с археолога Карара, който го въвежда в историята на архитектурата и изкуството. Следват чести пътувания в Истрия, Харватско, Краков и Северна Германия. 1855 г. прекарва в Дрезден и разглежда усърдно неговите прекрасни галерии. Следва посещение в Париж по повод тамошното изложение (1856 г.) и отново във Виена. През цялото време Каниц се издържа сам с хонорарите от своите илюстрации.

В края на 1856 г. е поканен да илюстрира пътуването на австрийската императорска двойка в Горна Италия за нуждите на „Илюстрирте Цайтунг". Новината за бунтовните действия в Черна гора през 1858 г. го разтърсва и той посещава в едно съвсем небезопасно пътуване тази провинция под османска власт – надлъж и нашир. В Цетина се среща с княз Данило и показва своя бележник със скици, които публикува. Те запознават за пръв път австрийската и немската общественост с битието на народа в област толкова близко до Хабсбургските предели. И от 1859 г. (първото му пътуване в Сърбия) Ф. Каниц остава завинаги свързан с балканските земи и населяващите ги народи. През април 1860 г. той посещава за втори път Сърбия и стъпва за първи път на българска земя. Европейският Югоизток става негова втора родина.

Сведенията за биографията на Каниц сме събрали от различни източници, но главно от Bibliographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich, von Dr. Constant von Wurzbach, IX Theil, Wien 1863, S. 435-438; Österreisches Biographisches Lexikon 1815-1950. Hrg. von der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, unter der Leitung von Leo Santifaller, bearbeitet von Eva Obermayer-Marnach. Graz-Köln, 1965. III. Band, S. 215.

Геза Фехер, унгарски учен, живял дълго време в България като сътрудник на унгарската легация в София, автор на трудове за прабългарите (вж. за него

по-подробно у Ив. Венедиков, Познайте ги по делата им, София, 1993, с. 168-169) отбелязва в своята книга за Каниц, че Каницови били заможни търговци и че бащата на Феликс – Емануил Каниц – е бил също търговец, а не индустриалец. От брака си с Юдита Делибиц той имал 10 деца – 5 момчета и 5 момичета. (Вж. Г. Гехер, цит. съч., с. 5-11).

4. Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur. Herausgegeben von Peter J. Brenner. Frankfurt am Main, 1989. Einleitung.

5. Вж. H. Wiegand. Hodoeporica, Zur neulateinischen Reisedichtung des sechzehnten Jahrhunderts; G. Wolt. Die deutschsprachigen Reiseberichtte des Spätmittelters. In: Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur... S. 81-140.

6. A. Meier. Von der enzyklopädischen Studienreise zur asthetischen Bildungsreise. Italienreisen im 18. Jahrhundert. In: Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur... S. 284 u. ff.

7. Lexikon der Reisen und Entdeckungen. Teil I: Forschungsreisen de aller Zeiten und Völker. Leipzig 1882 (Neudruck 1961).

8. H. Barth. Wanderung durch die Küstenländer des Mittelmeers, ausgeführt in den Jahren 1845, 1846 und 1847, 2 Bde, Berlin 1849; C. Niebuhr und die Arabische Reise 1761-1767. Heide 1986 (Schriften der Schleswig-Holsteinischen Landesbibliothek 1).

9. Вж. подробности у М. Йонов. Европа отново открива българите. XV-XVIII в. София 1980.

10. Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV-XVI в. София 1979 г. и Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII-средата на XVIII в. София 1986 г. Увод, подбор и коментар М. Йонов.

11. Изказвам сърдечна благодарност на колегата д-р Роберт Шванке, Виена, който ми изпрати ксерокс-копия от кореспонденцията на Каниц с Виенската академия.

12. Франц фон Миклошич (1813-1891), професор по славянска филология и литература във Виенския университет. Негов ректор през 1854/55 г. От 1851 г. е член на Виенската Академия и секретар на нейното философско-историческо отделение от 1866-1869 г. Вж. подробности в Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950. Wien 1975, B. VI, S. 281-282.

13. Akten Kanitz 1861/152 и 1861/46

14. Ibidem, 1863/1070 и 1862/398

15. Ibidem, 1864/424

16. Ibidem, 1866/80

17. Ibidem, 1868/701

18. J. Ress. (Wien). Felix Kanitz: Ansichten zur Balkanpolitik der Donaumonarchie nach dem Ausgleich. In: Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich. Wien, Nr. 2/VII/1985. S. 23-36.

19. Akten Kanitz, 1868/701.

20. Ibidem, 1876/217.

21. Вж. подробности у Л. Лаков. Феликс Каниц и неговата „Оригинална карта на Дунавска България и Балканът". София, 1981. с. 10.

22. Б. Бешевлиев. Приносът на Феликс Каниц за проучването на българските земи. Списание на БАН. Год. CVII, 1994, br. 1-2, s. 124; B. Besevliev. Felix Kanitz

und die Geschichte der Kartographie Bulgariens. In: Mitteilungen ... op. cit. Nr. 2 (VII) 1985. S. 71-75.

23. Г. Фехер. Феликс Ф. Каниц., пос. съч., с. 124.

24. Пак там, с. 88-89, с. 122-123.

25. M. Valtrovic. Römische Studien in Serbien. Starinar IX, t.2.

Beograd 1. Juni 1892, 77-79. Сведенията е взето от библиографската справка в статията на D. Medakovic. Felix Kaniz und die Serben. In: Mitteilungen ..., op. cit. S. 77-87.

26. D. Medakovic. op. cit.; Н. Мавродинов. Феликс Каниц като изследвач на български и сръбски художествени паметници. Балкански преглед, год. I, 1946, с. 31-47.

27. Н. Мавродинов. Пос. съч., с. 47.

28. Г. Фехер. Пос. съч., с. 126.

29. Donau-Bulgarien und der Balkan. B. III, Leipzig 1882, s. 94-95.

30. Donau-Bulgarien und der Balkan. B. III, Leipzig 1882, s. 225.

31. Ст. Романски. България в образите на Феликс Каниц. София 1939, с. 109.

32. Пак там, с. 115.

33. Пак там, с. 117.

34. Пак там, с. 109.

35. Пак там, с. 122.

36. F. Kanitz. Donau-Bulgarien und der Balkan. I. Band. Leipzig 1875. S 117.

37. Пак там, с. 123.

38. Пак там, с. 124.

39. Г. Фехер. Пос. съч., с. 45.

40. Пак там.

41. Donau-Bulgarien und der Balkan. I. Band. Leipzig 1875. S 26

42. Donau-Bulgarien und der Balkan. III. Band, Leipzig 1882. S 88-89.

43. Donau-Bulgarien und der Balkan... I. Band, Leipzig 1875. S 31-32.

44. Пак там, с. 28

45. Пак там, с. 29

46. Вж. приложението към книгата на Г. Фехер, с. 144-168

47. Wiener Sonntags-und Montags-Zeitung, XIV. Nr. 60, 23 Juli 1876; Nr. 61, 24 Juli, 1876. Die Bulgaren.

48. Вж. напр. „Politik" (Prag), 22 Juni 1876.

49. Вж. в. Стара планина, год. I, бр. 26, 6 ноември 1876. Статия на Ф. Каниц за нови кланета в България.

50. Donau-Bulgarien und der Balkan... Cit. op. II B., 1882. S. 249.

51. Г. Фехер. Пос. съч., с. 156 и 159.

52. М. Д. Балабанов. Страница от политическото ни възраждане. София 1904, с. 106.

53. През м. юни 1877 г. той е бил вече в Париж. Вж. подробности у Г. Фехер. Пос. съч., с. 89.

54. Donau-Bulgarien und der Balkan... B. II, 1882, S. 231.

БЪЛГАРСКИТЕ СЪВРЕМЕННИЦИ ЗА ФЕЛИКС КАНИЦ

1. Ден, I, 11, 21 стр. 1875. Сказка на Ф. Каниц за Българско.

2. Напредък, IX, 53, 2 авг. 1875. За сведенията на Ф. Каниц за българите и пр.

3. Българската индустрия. Турция, IX, 7, 31 март 1873. Извод от званичний лист на Френската република по изложението на Ф. Каниц.

4. Букурещ, 24 октомври – Отечество, I, 14, 24 окт. 1869.

Уводна: Българският църковен въпрос според Каниц

5. 29 март – Независимост, III, 29, с. 230, 7 апр. 1873. Ф. Каниц за индустрията на България.

6. Български книжици. XI, N 38, 16 септември 1861. Ф. Каниц готви съчинение за византийските паметници в Сърбия.

7. Периодическо списание, 1871, кн.2 „Пътуване по Южна Сърбия и по Северна България" (на немски) от Ф. Каниц

8. Македония, V, бр. 49, 7 дек. 1871. Книги от Каниц.

9. Свобода, II, бр. 26, 10 дек. 1871 Книга на Каниц по българския църковен въпрос.

10. Македония, VI, бр. 14, 27 юни 1872

Каниц пътува из България.

11. Турция, VII, бр. 46, 1 ян. 1872. Каниц за гръцката пропаганда в България.

12. Читалище, IV, кн. 5, 1 март 1874. „Пътуване по Българско" от Ф. Каниц.

13. Век, II, бр. 10, 19 апр. 1875. Каниц за българския народ.

14. Читалище, V, бр. 6, 30 март 1876. Donau-Bulgarien от Ф. Каниц.

15. Читалище, V бр. 7-15 апр. 1876. Каницовото дело за България.

16. Напредък, XI, бр. 104, 22 окт. Съобщение за кн. Donau-Bulgarien от Ф. Каниц.

17. Източно време, III, бр. 3, 19 юли 1876. Статия на Каниц за българското въстание в „Аугсбургска газета"

18. Стара планина, I, бр. 26, 6 ноем. 1876.

Статия на Ф. Каниц в „Aussburger Zeitung" за нови кланета в България.

19. Стара планина I, бр. 57-20. III. 1877. Излязла е книга Donau-Bulgarien от Ф. Каниц.

Предговор към второто издание

Сериозно замислен труд, отпечатан с големи разходи заради богатите илюстрации и карти, рядко може да отпразнува своето второ издание толкова кратко време след първото. Затова допринесе признанието на меродавния европейски печат, който при първото появяване на книгата похвали обективността и епохалното ѝ значение за проучените области; но изненадващо живият интерес на широки читателски среди към първото издание беше предизвикан с не по-малка сила и от онези разтърсващи събития, които доведоха до възникването на нови държави в издъхващата Европейска Турция.

Въпреки че берлинският ареопаг (Берлинският конгрес, б. пр.) обяви вече Румъния, Сърбия и Черна гора за независими, възложи на Австрия да бъде покровител на Босна и Херцеговина, основа и „Княжество България", чието създаване потвърди издаденият днес ферман на султана до княз Александър I, изглежда, че новообразуванията в илирийския триъгълник не са още завършени. Независимо от исканията на Гърция и неизяснената бъдеще на Албания, съдбата на проблематичната още от създаването ѝ „автономна Източна Румелия" изобщо не е решена. Това са развиващи се процеси, на които близкото бъдеще ще даде вероятно отново ход.

И тъй като българският народ стана напоследък важен политически център, той трудно би могъл да остане безучастен зрител и в следващото действие на продължаващата историческа драма на нашето време, наречена „Източен въпрос"!

По тази причина и защото на Балканския полуостров се подготвя възстановяването на духовните и материалните условия, и тъй като основаването на учебни заведения от всякакъв вид, създаването на порационално селско стопанство, разработването на мини и гори, издигането на домашната промишленост, строежът на железопътни линии и т.н. изискват по необходимост съдействието на сили от западните страни, авторът се надява, че това ново преработено второ издание на ДУНАВСКА БЪЛГАРИЯ И БАЛКАНЪТ, включващо и интересните събития от толкова съдържателните години 1877-1878, ще бъде добре дошло за онези среди, които искат да се запознаят с миналото и настоящето на българите и тяхната страна.

Мариенбад, на 9-ти юли 1879.

ФЕЛИКС КАНИЦ

Второто издание на ДУНАВСКА БЪЛГАРИЯ И БАЛКАНЪТ премина в наша собственост след смъртта на издателя. Позволяваме си да не препоръчваме тук от всички нарочно възхвалените изследвания на често споменавания автор; но искаме да подчертаем, че с пълното му съгласие си позволяваме да намалим сега значително продажната цена, след като първото издание покри съществена част от разходите за ценните илюстрации.

Лайпциг, през юли 1882.

Книжарница Ренгер
Гебхардт & Вилиш

Предговор към I-ви том на първо издание

В големия политическо-културен процес на оформяне, започнал от началото на този век на класическия Хемусов полуостров, от десетилетие насам излиза на първа линия онзи български народ, който, с изключение на името му, беше потънал в забрава през вековете, въпреки интересното му минало и при все, че Византия често е треперила от него.

Известно е, че европейската наука се отнасяше доскоро като мащеха към физиологията както и към географията на народите в илирийския триъгълник. И тъй като изповядваха вярата на гръцко-източната църква, и славянските българи бяха хвърлени от етнографско гледище в пъстрата маса от народности, наречени „гърци" поради невежеството относно нейния състав.

Но откакто българският народ пое напоследък с учудваща упоритост борбата с Цариградската патриаршия за своето духовно възраждане и разкри дълбоката пропаст между южните славяни и гърците, изненадана част на света насочи своите погледи към него.

Който следи внимателно хода на събитията на турската земя, започва вече да се съобразява със значителната роля, която ще има да играят вероятно българите, вклинени между турци, гърци, албанци, сърби и румънци, но надвишаващи по брой всяка от тези народности.

И голяма част от железопътните линии, свързващи Западна Европа с Изтока, преминават през земята на българите. А последните държат в ръцете си почти цялата търговия по Долния Дунав, проявяват се като отлични земеделци, занаятчии и строителни техници и при това са трудолюбиви, пестеливи, интелигентни, извънредно ученолюбиви и си спомнят все повече за своята някогашна държавна самостоятелност, което политически е извънредно важно! Създаден въз основа на дългогодишни пътувания и сериозни исторически, географски и етнографски проучвания, настоящият труд се опитва да задоволи с първия том предизвикания от всички тези обстоятелства жив интерес към миналото и настоящето на страната и населението отсам и отвъд веригата на Стара планина, преминаваща през шест меридиана, от Дунава до Черно море. Тъй като разглежда почти непознатата „Дунавска България" и прекосената от мен осемнадесет пъти Стара планина, този труд отговаря може би в по-висока степен на реалните потребности, отколкото благосклонно посрещнатото ми проучване „Сърбия".

Специалното подреждане на първия том, както и планът на цяла-

та творба се разглеждат във „Въведението“. Нека ми бъде позволено да изразя на това място моята дълбока благодарност към издателя, който оформи моя труд толкова богато, както на благодетелите и приятелите, които ме подкрепиха.

Осмелявам се да се надявам на снизходителна оценка, тъй като цялото съдържание трябваше да се изгради до голяма степен без всякаква опора на чужди предварителни проучвания и защото това е първият опит да се създаде въз основа на съвсем нови резултати и изследвания, придобити трудно на самия терен, цялостен труд върху „ДУНАВСКА БЪЛГАРИЯ, БАЛКАНЪТ И БЪЛГАРСКИЯТ НАРОД“, чието голямо значение схванаха по-рано само малцина.

Виена, Великден 1875.

ФЕЛИКС КАНИЦ

Съдържание

I

В СТАРИЯ И НОВИЯ ВИДИН

Характеристика на природата и геологически облик на Дунава от Тимок до Янтра. – Банчарево при Флорентин. – Австрийски определения на позиции на българския Дунавски бряг в 1854 г. – Първото ми посещение на Видин в 1862. – Описание на неговия облик от Ханс Вахенхузен. – Несправедливи упреци. – Разходка из крепостта. – Стамбул капу. – Първата приятна гледка: многобройните чешми. – Фонд за снабдяване с лед, създаден от Пазван Оглу паша. – Неговото отношение към Селим III. – Неговата победа над реформата. – Неговите монументални сгради. – Неговата гробница. – Джамията Ахмед и гробът на Великия везир-реформатор Хюсеин паша. – Тук чалма, там фес! – Сами паша, „врагът на германците". – Интересното съдържание на оръжейния музей. – Складовете за снаряжение. – Болницата и нейните лекари. – Военни заведения. – Златари. – Пазар. – Християнският квартал. – Български училища. – Църква и история на камбанарията. – Намеса на австро-унгарския консул. – Облик на по-старите църкви. – Синагога и нова католишка църквица. – Татарската колония. – Турци-изселници от Белград. – Герои от Ливан в изгнание. – Княз Аслом. – Забавления. – Разходки. – Дунавският бряг. – Движение на кораби. – Военна флотилия. – Гарнизон. – Стан. – Землянки. – Войници и условия на техния живот. – Римско-византийско-българско-маджарско-турският Видин. – История на неговото укрепяване. – Цитаделата и околовръстният вал. – Най-старата част на крепостта. – Княгиня Вида. – Заснет план на двореца на Шишмановците. – Римски надписи, произхождащи от Рациария. – Завоеванието на император Василий в 1002 г. – Историята от 1394 до 1444 г. – Баденският маркграф пред Видин в 1689 г. – Превземане и загуба. – Тъокьоли. – Обсадата на маршал Кевенхюлер в 1737 г. – Несполука на операциите поради непознаване на пътната мрежа. – Пристигането на маршал Зекендорф. – Загуби на императорските войски. – Вдигане на обсадата. – Ролята на Видин в сръбската освободителна борба. – В турско-руската война от 1828-1829 г. – Бой при Бойелещи. – Руско-турската война в 1853 г. – Битката при Четате и обсадата на Калафат в 1854 г. до австрийската окупация на княжествата. – От кого и срещу кого ще бъде защитаван Калафат в следващата война? – Бърз отговор на

този въпрос. – Видин по време на турско-сръбския поход в 1876 г. – Екзекуция на български въстаници. – По време на руската война в 1877 г. – Калафат окупиран от румънците. – Бомбардировка в присъствие на княз Карл. – Оттеглянето на Осман паша към Плевен. – Обкръжението на Видин откъм сушата. – Превземането на турските редути при Смърдан. – Предаването на крепостта. – Опустошенията в града и крепостта. – Опразване на цитаделата. – Русите взривяват нейните укрепления. – Нова камбанария. – Препълнени гробища. – Нови постройки. – Хотели. – Кейовата улица. – Руски войнишки живот. – Старият облик на улиците и новите обичаи. – Разкрасяване на града. – Посещение на княз Дондуков-Корсаков. – Тържествено посрещане. – Злополука във „Видине куле". – Прощално тържество на оттеглящия се руски гарнизон. – Оставащият руски административен щаб. – Изселване на мюсюлманското население. – Цените на къщите падат. – Брой на жителите и къщите през февруари 1879 г. – Училищно дело. – Административни и съдебни учреждения. – Данъци и мита, пътно строителство, постове. – Внос и износ. – Първи фирми. – Бъдещето на търговията във Видин. 41

II

ПРЕЗ БЕЛОГРАДЧИК КЪМ ВРЪШКА ЧУКА И ДУНАВА

Въстанието в Стара планина в 1862 г. – Във Видин. – Спътникът консул фон Валхер. – При Сюлейман паша. – Заплата на паша. – Отпътуване. – Злополука при Арчар. – Рашид паша. – Нов и стар път. – Черкезко селище. – Столовите планини. – Трудно изкачване на проходната височина. – Хубава панорама. – Прием. – Белоградчишкият каменен свят в лунна нощ. – Апологията на Бланки. – Геоложки бележки. – Градчето и неговите жители. – Какво означава камбанният звън за мюсюлманина? – Селски въстания през 1840 и 1841 г. – В Сръбско-турската война в 1876 г. – Румънци и сърби пред Белоградчик в 1878 г. – Предаването му на русите. – Крепостта. – Новият форт Сюлейман. – Изкуствено високо плато. – Престои за орли. – Добра засечна. – По-стари постройки, римско укрепление? – Пълен мир между Лом и Тимок. – През Арчар към Раковица. – Неговите караули. – Неговите болюкбашии. – Въстание в 1851 г. – Български изселници за Сърбия. – Низамски гарнизон в 1870 г. – Учение. – През изворите на Витбол към Връшка Чука. – Сръбско-турски гранични власти. – Терасата на Тимок през време на похода в 1876 г. – Боевете на Лешянин и Осман паша между Брегова и Зайчар. – През руско-турската война в 1877 г. – Сръбската окупация на Кула. – По-нататъшната съдба на Тимошката област. – Кула и новото му име Адлие. – Напразно търсене на града на предишни карти. – Старият дворец и близки антични находки. – Каймакаминът и вироглав спахийски потомък. – Казиното на Кула. – Неговите татари и черкези. – Нов пощенски път за Видин. – Слизане към Дунав. – Неговите низини, блата и трески-

ви миазми. – Старотурски виадукти. – Воден лов. – Гостоприемство сред стените на Видин. 80

III

ПРЕЗ ОБЛАСТТА НА ТОПОЛОВИЦА, ДЕЛЕНА И ТИМОК

През видинския Гласис. – Тепе на пътя към Капитаница. – Рзпространение на могилите. – Тяхното някогашно предназначение. – Населението на българската Тимошка област. – Заселване на румънци. – Найнови опити да ги приобщят към Рим. – Етнографски бележки. – Българи, турци, татари, черкези, испански евреи, цигани, цинцари, гърци и т.н. – Многоезична бъркотия от народи. Развалините и историята на Флорентин. – Четате. – Упадък на турцизма. – Българската градска част. – Контрасти. – Античен гроб. – Богата на вкаменелости формация. – Кастел и Върв. – Дортикум. – Кастел в Раковица. – Изместване на устието на Тимок. – Брегова. – Стара улица. – По-нови находки от римско време при Праово. – Голям тимошки остров. – Напредък на румънците. – Църква и училище в Брегова. – Теренът до Делена. – Досегашното му лошо графично изображение. – Несполучил археологически излет до Връшка чука. – Позиционната точка Гола-Манова. – Подобие на южноруски долинни образувания. – „Разбойническата чешма" и нейната традиция. – Черкезкото село Албатина. – Унищожение на гора. – Кнезевата къща в Гирца. – Случай на бездетство. – Християнин и турчин – някога и напоследък. – Отбранителна църква. – Деленската и Тополовишката долина. – Гроздобер във Върв. – Тимошките българи за турската власт. – Природен облик на Тимошката долина. – Нейните нови укрепления. 99

IV

ПРЕЗ ОБЛАСТТА НА ЛОМ ДО ДУНАВА

На височината на прохода на Св. Николския Балкан. – Геоложки бележки. – В руско-сръбско-турската война през 1877 г. – Нова граница 1878 г. – Няма манастир Св. Никола. – Голямо Беклеме. – Различно предназначение на стражниците в Турция и в Сърбия. – Разбойничество и жандарми. – Заптиетата от просторите албански. – Мюсюлманският жандарм – същински регент. – Широка панорама към югозапад и североизток. – Растителност. – Надолу към Чупрен. – Погрешно изображение на изворите на Лом. – Разделение на пътя към Лом и Видин. – Ханът във Фалковце – място с великолепен изглед. – Несъществуващите в действителност градове на нашите карти. – Бившият епископски град Дриновац. – Татари, черкези и емигрирали българи край реката Лом. – Предупреждение към археолозите. – Разцъфтяване на Лом-Паланка. – Влияние на пощенските съобщения и тяхната уредба. – Параходство – Алмус на Табула Пойтенгериана. – Неговата крепост. – Превзе-

мане на Лом от румънците в 1877 г. – Въвеждане на руски учреждения. – Римски надписи, Легио I Италика, антични находки. – Реметодия. – Римският дунавски лимес и неговите кастели. 116

V

МЕЖДУ ЛОМ, АРЧАР И ВИТБОЛ

Напразно издирване на реката и селото Сморден, означено на нашите карти. – Неизвестната рекичка Скомля. – Терасата между Лом и Арчар. – Черквата и чудотворният извор на манастира „Света Богородица". – Крайизворни духове. – Никаква грамотна душа в Скомля. – Българско селско училище. – Арчар, старият Рациария. – Уместно изказване на Кари за римската и турската епоха на дунавските страни. – Исторически бележки върху Рациария. – Превземането на Арчар от румънците в 1877 г. – Археологически находки на това място. – „Корпус" на Момзен. – Посещение на римския път между Наисус и Рациария. – Римски каменоломни при Лагошевце. – Коритото на река Арчар. – Находка на каструм при Острокавце. – Развалини на римски град при Рабиш. – „Пилаф баир" и вътрешното езеро при Рабиш. – Широк панорамен изглед от Магурата. – Завърнал се емигрант от Крим. – Езиковата дарба на българите. – Раковицката река. – Сръбски хайдути през 1864 г. в Макреш. – Изворите на Витбол. – В кметската къща в Грамада. – Турски чифлик. – Отдръпване на турците от равнинните земи. – Напоителните приспособления на българите. – Областта Витбол на картата на полковник фон Шеда. – Низамска стража на кастел от дунавския лимес. – Сръбски герб на черквата във Витбол. – Варовикови колони при Войница. – Романтичен бивак при Садрца. – 120-годишен старец от рая-та. – Печално състояние на черкезката колония Кула. – Оригинално чистене на зърнени храни при Старопатица. – Черкезко село с лоша слава. – Горска самота в манастира „Света Троица". – Изпаднали монаси. – Техните идеали. – Черквицата и попътната благословия на игумена. – Щастливо загърбване на манастирската клисура. – Недоверие на Портата към югозападните ѝ съседи. – Подсилване на мюсюлманския елемент чрез колонизация. – Сбогуване със западнобългарската тераса. 131

VI

ПРЕЗ ВИДИН ЗА РУСЧУК

Пътна увертюра 1871 г. – Пристигане с кораб във Видин. – Румънски униатски апостол от Унгария. – Провал на мисията му. – Напразна католишка пропаганда. – Свалянето на Азиз паша. – Агент фон Токачь. – Господин фон Калай. – Деятелността на Акир и на Азис паша. – Руският консул Кира Динджан. – Неговата и задачата на Игнатиев. – Руски и френски мнения за румънците. – Забравена светла страна на Видин. –

Пътуване по Дунава за Русчук. – Неговото разположение. – Параходната компания Идариджи Нехрие. – Корабостроителници. – Ефектът от моя ферман. – Хотел Ъсла Хане. – Защо няма немски вестници? – Австро-унгарското генерално консулство. – Валията Омер Февзи паша. – Съдбата на неговите реформаторски планове. – Нова турска карта. – Етнографска объркаността на дунавския кей. – Брой на жителите. – Физиономия на стария и новия Русчук. – Консулства. – Валийският площад. – Обществени сгради. – Боядисано а ла франга. – Джамии. – Черкви. – Съдбата на новата камбана. – Акция на руския генерален консул Машнин. – Падането на валията Расим паша. Разпра между българи и гърци. – Мистър Флокен. – Американското библейско общество. – Ирландски монахини. – Български образователни заведения. – Книжарство и вестници. – Художествени занаяти. – Магазини. – Търговия на дребно и едро. – Адвокати и лекари. – Климат. – Най-ниски температури от 1860 до 1876 г. – Летни излети и зимни забавления. – Русчук през римско време. – Дворецът на Хаджи Калфа. – Мнението на Молтке за турските укрепени места. – Русчук в руско-турските войни в 1810, 1828-1829, 1853-1854 г. – Сравнение на Русчук с Майнц. – Нови проекти за укрепяване. – Укрепленията на Русчук през войната на 1877 г. – Неговият гарнизон. – Оръдейни боеве с руските батареи в Слобозия и Гюргево. – Бягството на гражданското население през време на обстрела на 24 юни. – Комендантът Ешреф паша повикан да отговаря в Стамбул. – Заместването му с Ахмед Кайсерли паша. – Разрушаването на парните мелници. – Гарнизонът напада. – Голямото разрушение на града на 8 септември. – Събитията през октомври на реката Лом при Русчук. – Сюлейман паша ръководи там офанзивата. – Нападение с много жертви. Отстъпление на турската оперативна армия. – По-тясно обкръжаване на укреплението. – Смяна в командването. – Увеличение на гарнизона. – Предаване крепостта на генерал Тотлебен. – Разрушени по-големи сгради. – Руска администрация и съдилища. – Изселничество на турци. – Цени на места и наеми. – Стари и нови търговски фирми. – Училищното дело през време и след войната. – Улични тротоари и нови сгради. – Бъдещето на града. 154

VII

ПО ТЕЧЕНИЕТО НА ЯНТРА

Оракулски предсказания за старопланинските проходи. – Пътуването из Турция. – Холандският консул Шой. – С кола към Търново. – Начало на географската работа. – Номенклатурата на Барт. – Ездитен кон – необходимост за пътуващия. – Нашите карти дори при Русчук – погрешни. – Мозайкообразно население. – Пътят до Гюл чешме хан. – Стражница. – Местността и хората при Манастирци. – Интермецо. – Стари и нови гробове. – Появяването на Янтра и старопланинската

верига. – Дефиле. – Геоложки бележки. – Нощуване в хана при Бяла. – Музиката на мюезина и на клепалото. – Църква. – Парна мелница. – Пътен възел. – Д-р Барт и мюдюра на Бяла. – Смяна на декорите след Седан и Мец. – Шокинг! – Най-хубавият мост на България. – Неговият строител. – Архитектите на великите султани. – 40 могили. – Праисторически народи и руси в долината на Янтра. – Окоп при Косово. – Пътят Русчук-Плевен. – Военни събития при Бяла в 1877 г. – Най-нова и по-ранна емиграция. – Селскостопанско благополучие. – Примитивно земеделие. – Рало. – Армутли и Дранкьой. – Славейков и битката при Никопол. – Изворите на Росица според Барт. – Поликраище. – Местност, въвеждаща в старопланинския свят. 179

VIII

ЦАРЕВГРАД ТЪРНОВО

Самоводене – пазител на дефилето на Янтра. – Юстинианов кастел. – Предполие на Стара планина. – Олтари на обитатели на землянки, езически и християнски славяни. – Основателят на манастира Св. Тройца. – Събор на Св. Преображение. – Местност и калугери. – Поздрав от кастелния хълм на Търново. – В хана „Бела Бона". – Разположение на Царевград. – Хониат и ситуационният план на Молтке. – Описание на града. – Неговите квартали,джамии, църкви, сараи, мостове, укрепления и т.н. – Историята на „Света Гора". – Високата почит на българите към Търново. – Резиденция на династиите на Асеновци и Шишмановци. – Калоян и папа Инокентий III. – Хубавата дъщеря на цар Борис. – Унгарците пред Търново. – Византийската Мария, цар Константин и хайдук Ивайло. – Чака, синът на татарския хан Ногай. – Краят на патриарх Йоаким. – Адамити и исихасти. – Цар Александър и еврейската царица Теодора. – Челеби, синът на Баязид, превзема Търново. – Евтимий – последният патриарх. – Опустошение на града. – Под турска власт. – Някогашна промишленост. – Консулства. – Окупация от русите в 1810 г. – Мъченичество на борците за свобода в 1836 г. – История на църковната сграда Кирил и Методий. – Убийството на нейния ктитор Васил Киселов. – Опити за въстания в 1867 и 1876 г. – Последици. – Събития през време на руската война в 1877 г. – Великият княз Николай и князът Черкаский. – Въвеждането на руска администрация. – Събрание на първенците и избор на княз. – Местни висши чиновници. – Конакът. – Павилионът на султан Махмуд. – Мютесарифът Хайдар бей. – Пред и зад завесата. – Академично събеседване. – Пожарната команда на Мидхат. – Частни постройки в Търново по описанието на Молтке. – Римски камък на Баждерлък-чешма. – Посещението на султан Махмуд на Куршумли джамеси. – Някога и днес. – Жестоката смърт на император Балдуин I. – Скален мост. – Вход към Царевец. – Турският дворец на хаджи Калфа. – Изкачване до Хисар джамеси. – Римски на-

дписи. – Стар кръщелен купел. – Вероятното място на старата патриаршеска черква „Възнесение господне". – Дворецът на цар Йоан Александър. – Черквата св. Петка. – Турчинът и старите развалини. – Чан тепеси. – Римски камък. – Бартовият Никополис ад Хемум. – Слизане. – Антични останки. – Въздействието на посещенията за кеф за етнографа. – Сцена при вричане на войници в конака. – Военната служба и мюсюлманите. – Посещение на светата църква на царете. – Джамия, върната през 1877 г. на християнския култ. – Тържествен молебен в същата в чест на конституирането на България в 1879 г. – Излет до Арбанаси. – Неговата църква. – Нападение на кърджалии. – Къщите на Бранкован, Кантакузин, Братиано и Фелипеску в Арбанаси. – Женски манастир Св. Никола. – Римска скулптура. – „Фабриката" на Карагьозоглу в Маринопол. – Синьор Бианки. – Манастири. – Конски пазар в Раховица. – Турски похвати на конския пазар. – Манастирът Св. Петър. – Антични фрагменти. – Янтра. – Картографска коректура. – Мъчения на ширкет-колата. – В Търново. 191

IX

КЪМ НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ И СВИЩОВ

Моите придружители. – Ибрахим чауш. – Потегляне за Никюп. – Германска вила. – През брода на Росица. – Поле с развалини на Никополис ад Иструм. – Площта, заобикалящият го вал и портите му. – Неговият преториум. – Гробище, саркофаг и баня. – Декоративни останки. – Моят договор с турски иманяри. – Изкопан гръцки надпис. – Спорът за мястото на Никополис ад Хемум разрешен. – Старите итинерарии и монети. – Крал Сигизмундовият и Баязидовият Никополис. – Траяновият и Ираклиевият Никополис. – По-стари и по-нови историци за тяхното някогашно местоположение. – Разяснение на техните противоречия. – Четенето на надписа от Кирххоф. – Разочарование на иманярите. – Турските власти и античните находки. – Монети от Никополис. – Траян ли е основателят му? – Някогашното значение на Никополис. – Неговите търговски и военни пътища. – Неговите великолепни сгради. – Разрушение от готи и хуни. – Никакви средновековни находки. – Сбогуване с мястото на развалините. Най-новата хипотеза на проф. Брун. – Отнесени скулптури и надписи от Нови-Никюп. – Римски оброчен камък в Мекиш. – Топографски данни. – Керван със зърнени храни при Текир. – Разноски за превоз в България и на Запад. – Огнища на блатна треска. – В Янакчи-хан в Свищов. – На Чука. – Прехвърляне на Дунава. – Княз Александър Батемберг стъпва на българска земя. – Окупацията на Свищов. – Строеж на мостове. – Посещение на цар Александър. – През войната. 217

X

ПРЕЗ СЕВЛИЕВО И ГАБРОВО ДО ШИПЧЕНСКИЯ БАЛКАН

(Второ преминаване на Стара планина)

Недоверие към турската поща. – Мюсюлманският мусафирлък и християнският хан. – Статистическа анкета в Церовец. – Борбата и края на четата на Хаджи Димитър. – Добив на селитра в Овча могила. – Висока могила. – Въстанието през 1876 г. – Вечер в турско-българското село. – Осмо градище. – Археологически данни от Чатал тепе. – Римски останки. – Стар път. – Долината на Върбовка. – Римски релеф. – Български селски двор. – Долината на Росица. – Интермецо. – Нощуване в Сючюндол. – 18 души в една къща. – Свекърви. – Антично изображение на Диана. – Носия. – Булка. – През Росица при Бара. – Живописна местност. – Изоставен път. – Крушово като ориентировъчна точка. – Слизане към Севлиево. – Брой на къщите. – Околийското управление някога и сега. – Римски оброчен камък. – Античен град. – Нов мост и нова черква. – Цени на модерни резбарски и скулптурни произведения. – Стара черквица. – Ново училище. – Стремежът на българите към образование. – Опит за въстание в 1876 г. – Руско завоевание в 1877 г. – Към Сербегли. – Къснозрели плодове. – Колибни селища. – Организация на колибите. – Характер на предполието на Стара планина. – Хан в Габрово. – Неговите махали, църкви и училища. – Производство на шаяк. – Женският манастир Благовещение. – Неговата организация. – Габровската промишленост. – Никакъв турчин. – Доносничество 1871 г. – Странна пощенска станция. – Закриване на училищата. – Моята анкета. – Съревнованието на Габрово и Трявна в строежа на пътища. – Стара крепост. – Разрушаването на Габрово в 1798 г. – Руска окупация в 1810 г. – Съдбата на града в 1829 и 1854 г. – Посещенията на султан Махмуд и султан Меджит; мостове и пътища. – Въстаническо движение в 1876 г. – Българин – предател. – Руска окупация в 1877 г. – Посещение на великия княз Николай в 1878 г. – Пътят към Шипченския проход. – Лизис кьой, според Барт. – Чобан-мост. – Минерален топъл извор. – Орден за мост. – Дървообработващата промишленост в Зелено дърво. – Буря. – Св. Соколският манастир. – Паша – негов покровител. – Църква и странни стенописи. – Мистериозни пещери. – Към Марко кралскиград- баир. – Неговата развалина. – Римски път. – Император Деций и главатарят на готите Книва. – Проходът под владичеството на българите и турците. – Укрепяването и ролята му в последната война. – Хайдутинът Панайот Хитов. – Далечен изглед. – Географски данни. – Важното значение на Шипченския проход и неговите пътища за търговията и войната. – Измервания на височината на прохода. – Първи поглед върху тракийския Ширас. *237*

XI

ОТ КАЗАНЛЪК ПРЕЗ ТРЕВНЕНСКИЯ БАЛКАН ЗА ТЪРНОВО

(Трето преминаване на Стара планина)

Контраст между север и юг на Шипченския балкан. – Кулиси. – Слизане към село Шипка. – Лош път. – Български и турски кеф. – Описанието на Казанлъшкото текне от Молтке. – Могили при Хаскьой в последната война. – Шишмановият хълм. – Разкопки. – За изследването на могилите. – Римска крепост. – Култ към розата на изток и на запад. – Тракийска търговия с розово масло. – Народна полиция. – Описание на Казанлък. – Женски манастир. – Останки от римско време. – Терми. – Риби. – Турците и християните на града. – Посещение във фабриката за розово масло на Папазоглу. – Превратът на младобългарите в 1875 г. – Походът на Гурко през Еленския балкан в 1877 г. – Превземане на Казанлък. – Превземане на Шипченския проход. – Събития край Марица. – Отстъпление на русите през Стара планина. – Връщането на турците в Казанлък. – Опустошаване на града. – Нападенията на Сюлейман срещу Шипченските позиции на Радецки. – Нападение срещу св. Никола. – Нови боеве под Реуф паша. – Обграждането на турската армия в 1878 г. – Нейната капитулация. – Великият княз Николай в Казанлък. – „Долината на розите и сълзите". – Пътища към Трявна. – Девет тепета. – Дефилето и село Мъглиш. – Странна хармония между турци и българи. – Преданието за основаването на Мъглишкия манастир. – Монашеска промишленост. – През Побак към Селци. – Келтското Тюле. – Селци. – Лятна емиграция. – Внушителни въглищни залежи. – През Тревненския балкан. – Огромен въглищен пласт. – Градецът Трявна. – 54 имена на колиби. – Чибукчи-Мудир хаджи Мустафа. – Весела вечер. – Добив на розово масло. – Валявица и тепавица. – Посещение у българския Файт Щос. – Български младежи във Виена. – Производство на таким. – Българска кожухарска промишленост. – Козя кожа за виенски ръкавици. – Козинарски занаят. – Нов път през Стара планина. – Прощално тържество на открито. – Съдбата на Трявна в 1876 г. – Хан на Царева ливада. – Дряново и неговия манастир Св. Архангел. – Въстанието в 1876 г. – Килифар и Дебелец. – Посрещане в Търново. 268

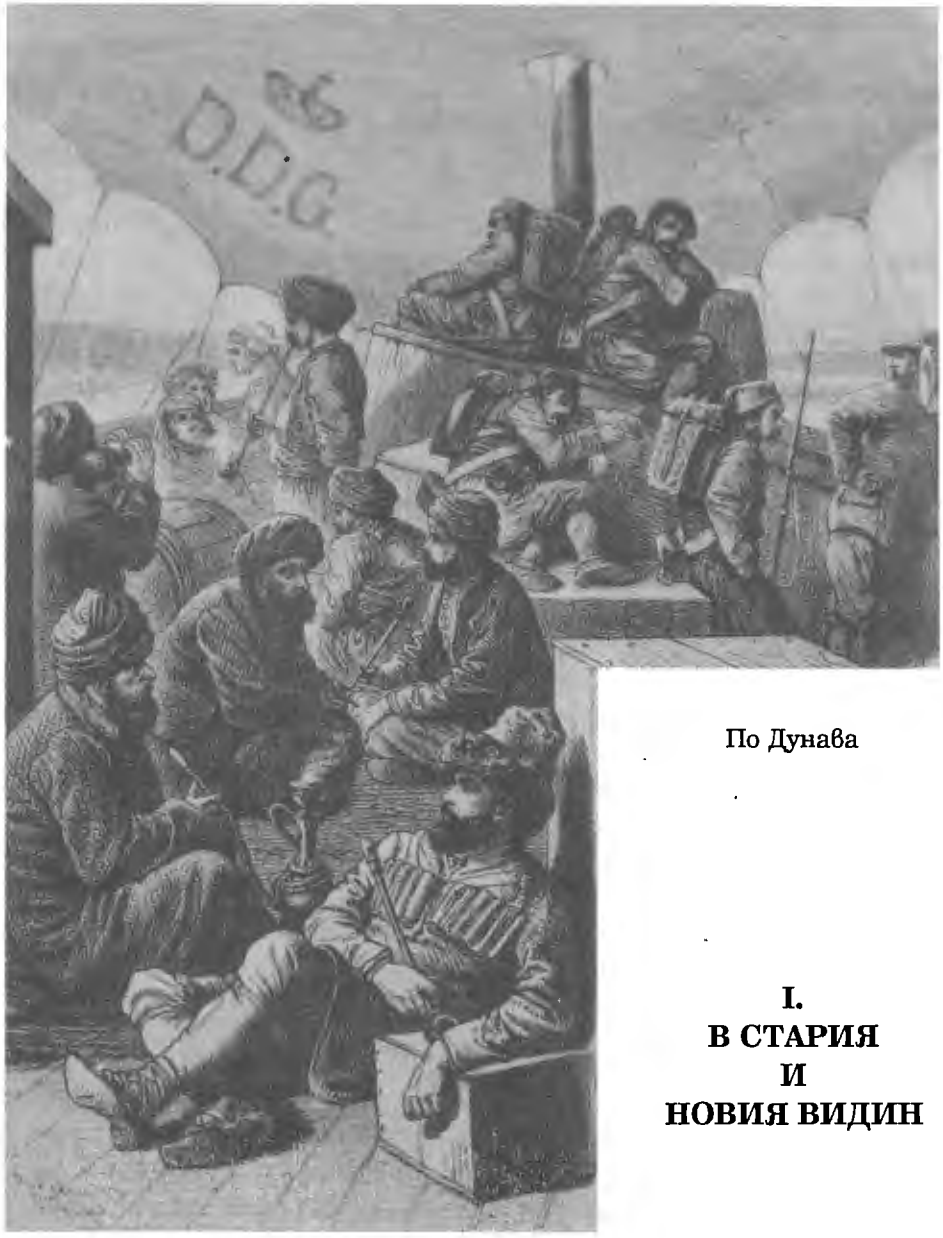

По Дунава

I.
В СТАРИЯ И НОВИЯ ВИДИН

Характеристика на природата и геологически облик на Дунава от Тимок до Янтра. – Банчарево при Флорентин. – Австрийски определения на позиции на българския Дунавски бряг в 1854 г. – Първото ми посещение на Видин в 1862. – Описание на неговия облик от Ханс Вахенхузен. – Несправедливи упреци. – Разходка из крепостта. – Стамбул капу. – Първата приятна гледка: многобройните чешми. – Фонд за снабдяване с лед, създаден от Пазван Оглу паша. – Неговото отношение към Селим

III. – Неговата победа над реформата. – Неговите монументални сгради. – Неговата гробница. – Джамията Ахмед и гробът на Великия везир-реформатор Хюсеин паша. – Тук чалма, там фес! – Сами паша, „врагът на германците". – Интересното съдържание на оръжейния музей. – Складовете за снаряжение. – Болницата и нейните лекари. – Военни заведения. – Златари. – Пазар. – Християнският квартал. – Български училища. – Черква и история на камбанарията. – Намеса на австро-унгарския консул. – Облик на по-старите черкви. – Синагога и нова католишка черквица. – Татарската колония. – Турци-изселници от Белград. – Герои от Ливан в изгнание. – Княз Аслом. – Забавления. – Разходки. – Дунавският бряг. – Движение на кораби. – Военна флотилия. – Гарнизон. – Стан. – Землянки. – Войници и условия на техния живот. – Римско-византийско-българско-маджарско-турският Видин. – История на неговото укрепяване. – Цитаделата и околовръстният вал. – Най-старата част на крепостта. – Княгиня Вида. – Заснет план на двореца на Шишмановците. – Римски надписи, произхождащи от Рациария. – Завоеванието на император Василий в 1002 г. – Историята от 1394 до 1444 г. – Баденският маркграф пред Видин в 1689 г. – Превземане и загуба. – Тъокьоли. – Обсадата на маршал Кевенхюлер в 1737 г. – Несполука на операциите поради непознаване на пътната мрежа. – Пристигането на маршал Зекендорф. – Загуби на императорските войски. – Вдигане на обсадата. – Ролята на Видин в сръбската освободителна борба. – В турско-руската война от 1828-1829 г. – Бой при Бойелещи. – Руско-турската война в 1853 г. – Битката при Четате и обсадата на Калафат в 1854 г. до австрийската окупация на княжествата. – От кого и срещу кого ще бъде защитаван Калафат в следващата война? – Бърз отговор на този въпрос. – Видин по време на турско-сръбския поход в 1876 г. – Екзекуция на български въстаници. – По време на руската война в 1877 г. – Калафат окупиран от румънците. – Бомбардировка в присъствие на княз Карл. – Оттеглянето на Осман паша към Плевен. – Обкръжението на Видин откъм сушата. – Превземането на турските редути при Смърдан. – Предаването на крепостта. – Опустошенията в града и крепостта. – Опразване на цитаделата. – Русите взривяват нейните укрепления. – Нова камбанария. – Препълнени гробища. – Нови постройки. – Хотели. – Кейовата улица. – Руски войнишки живот. – Старият облик на улиците и новите обичаи. – Разкрасяване на града. – Посещение на княз Дондуков-Корсаков. – Тържествено посрещане. – Злополука във „Видине куле". – Прощално тържество на оттеглящия се руски гарнизон. – Оставащият руски административен щаб. – Изселване на мюсюлманското население. – Цените на къщите падат. – Брой на жителите и къщите през февруари 1879 г. – Училищно дело. – Административни и съдебни учреждения. – Данъци и мита, пътно строителство, постове. – Внос и износ. – Първи фирми. – Бъдещето на търговията във Видин.

Природният облик на българския дунавски бряг е почти лишен от прелест в сравнение с великолепния поречен декор на „Железни врата“, но предлага оживена, по-различна гледка и приятна противоположност в сравнение с влашкия бряг, чиято еднообразна наносна равнина, слята със сиво-сини въздушни тонове, изчезва от очите в необозрима далечина. От сръбско-българската гранична река Тимок приблизително до Русчук десният дунавски бряг образува непрекъсната тераса. Прорязана от стичащи се старопланински реки, нейният ръб почти навсякъде се спуска стръмно към реката. Терасата, висока от 16 до 130 метра има повече или по-малко вълниста повърхност. Най-главната ѝ съставна част е льосът. Той започва още от населеното с румънци сръбско селище Праово, прекъсван рядко по течението на реката от подаващите се отдолу лежащи варовикови, глинени и мергелни серии.

Към вътрешността на страната, под някогашното римско селище Флорентин, се издига живописно профилираният ръб на стръмния бряг в Банчерово до значителната височина от 228 метра. С това измерване и с някои други позиционни определения по българския дунавски бряг разполагаме благодарение на единствения практически резултат от свързаната с големи разноски австрийска окупация на княжествата през Кримската война, на онова заснемане на Влашко от императорския и кралския генерален щаб през 1855 г., в сравнение с което българската карта напомня на изображения на най-непознатите страни по южното полукълбо. Преди да се заема при големи пътувания да запълня белите петна и да поправя невероятните грешки в тази карта, реших да предприема в 1862 г. ориентировъчна обиколка. Поради тогавашните вълнения на Балканския полуостров ми се наложи да остана по време на тази обиколка по-дълго във Видин и да се запозная по неволя подробно с града. Оттогава често съм посещавал този истински мюсюлмански дунавски град и неговата крепост с живописния странен силует, богато украсен с минарета и мачти.

Позволявам си да си спестя описанието на предишния облик на главния град на Видинския окръг, образуван от шест околии. Пътуващи по течението на Дунав туристи отдавна са сторили това с лековато перо, особено що се отнася до очебийните отрицателни страни на града. Напомням само за Ханс Вахенхузен, който живо бичува мръсотията на криволичещите видински улици, изкривените фасади на постройките,

отвратителните кървави локви в месарската чаршия, вонящите блата на площадите, оглушителното скърцане на тромавите биволски коли, главоломния калдъръм на тесните, неосветени улички, пълната липса на места за разходка, на страноприемници и всякакви удобства при богатото изобилие от натрапчиви просяци, цигани и друга мръсна сган! Но защо упрекват точно Видин в това, което поначало принадлежи към цялостната външност на истинските турски градове, дори и на мюсюлманските квартали на Истанбул? Това, което отдалеч изглежда толкова очарователно не би трябвало да се преценява несправедливо, когато се разглежда по-отблизо. Заради това нека читателят се задоволи с предвкусването на атмосферата, ухаеща на чесън и други неназовани парфюми, която излъчват повечето от страниците на ярко изписаните от Вахенхузен фрески на стария Видин! Предпочитам да се опитам да открия някои светли страни на първия град, до който стигаме по Долния Дунав; открояващите се тук и там сенки от хора и предмети ще оживят картината. А написаните преди години бележки, важат изцяло – както смея да твърдя – до поражението на османските войски и целят да покажат, колко малко се е променила до последно време същността на града, въпреки че често са били полагани много умели усилия да бъдат заслепени чуждите държави, които отпускат заеми, с френски блестящ културен лак.

Започваме нашата разходка през Стамбул капу, главната порта на цитаделата, охранявана от войник с пушка при нозе, пускаме няколко пари в протегнатите ръце на приклекнали, полузабулени просякини и стигаме през тясната улица на чаршията с дюкяни за тютюн, килими и накити, до големия площад на крепостта, украсен с приветлива джамия. Тук се натъкваме веднага на първата приятна гледка на Видин – на една от многобройните обществени чешми, които дават през горещите летни дни жадуваната разхлаждаща свежест. Ориенталецът причислява към най-богоугодните дела да направиш някой извор за всяко живо същество, за ободряването на човека и животното. Ако това е наистина достатъчно, за да прекрачиш прага на небесните райски двери, те положително са се разтворили пред Пазван Оглу, последният видински „искрено вярващ и правоверен" наместник и покровител на еничарите-въстаници срещу склонния към реформи падишах Селим III.; пръснатите из града и крепостта многобройни чешми, отчасти с монументална украса в богат ориенталски стил, са именно негова заслуга. Той увенча това свое дело с още едно подобно благодеяние. Това е неговото водохранилище, от което през лятото всеки ден се раздават големи количества лед безплатно на бедните и срещу незначително заплащане на заможните. Човек трябва да е живял известно време сред горещата атмосфера на Видин, за да оцени по достойнство това човеколюбиво начинание на Пазван Оглу. Нека хвърлим поглед върху живота на този

забележителен човек, чиито дела са тясно свързани с миналото на Видин, на когото градът дължи повечето хуманни начинания, както и най-забележителните архитектурни творби.

Осман Пазван Оглу е последният велик паша от старотурски стил. Той се осмели не само да се противопостави на новъвъденията на първия прочут султан-реформатор Селим III, а дори и да му обяви открита война*. Селим премахна еничарите в цялата империя, а Пазван Оглу беше тяхна опора, тъй като този дързък бунтовник е смятал да се издигне с тяхна помощ до полусуверенен васал на султана, подобно на бейовете на Алжир, Фес и Мароко. А Видин, резиденцията на рода му, трябвало да стане тогава негова укрепена столица. Произхождащият от Босна Осман Пазван Оглу особено ярко се проявил още във войната срещу Русия и Австрия през 1789 г.

Но след тази война се позовал на мнимо наследствено право и насилствено си присвоява обширни територии край Дунава, принадлежали – според него – някога на баща му, екзекутиран като бунтовник. Опрян на многобройните си войнствени привърженици, прословутите „кърджалии", които с разрушаването на богатия цинцарски град Москопол си спечелили името на страшилища, Пазван Оглу, приличащ в много отношения на великия „фридландец"**, поставил на султана като условия за мир да му даде в ленно владение пашълъка Видин и да го провъзгласи за паша „с три конски опашки".

Но основаването на нови васални държави не отговаряло на плана на Селим, устремен към съсредоточаването на всички имперски власти. Той отхвърлил и двете искания и изпратил същевременно през пролетта на 1798 г. стохилядна войска срещу Видин. В отговор на това Пазван Оглу поискал да бъде вписан лично в списъците на еничарите, обявени от Селим извън закона. Като научили тази вест, прочутият като страшилище предводител на белградските еничари – Дели-Ахмед – и други главатари се притекли със своите опитни бойни пълчища на помощ на Пазван Оглу и му признали най-високия сан между всички сердар аги. Тъй като той се намирал в открита война с техния най-ожесточен враг – султана – и след като провъзгласил толкова съблазнително звучащия лозунг „Ваша да е плячката, моя – славата!", те съзирали в него човека, най-подходящ, за да възстанови успешно достойнството на застрашената власт на еничарите. Не се излъгали. Пазван Оглу превзел през 1794 г. Видин и заздравил значително укрепленията му с дълбок ров. После предприел щастлива атака и разпръснал гордата армия на великия владетел, която от шест месеца обсаждала града. След това

* Ranke. Die serbische Revolution, Berlin, 1844.

** Албрехт Венцел Еузебиус фон Валенщайн, херцог на Фридланд, на Мекленбург, на Заган, неречен фридландецът, 1583-1634, императорски пълководец в Тридесетгодишната война 1618-1648 г. (Бел. пр.)

преминал Дунава и всял страх сред съседите си отсам и отвъд реката. Друг опит на султана да откъсне през 1800 г. Видин от Пазван Оглу също се провалил. Едва след като Пазван Оглу с променлив успех завладява Чернец, Крайова, Никопол и когато в цяла България избухват вълнения и пламъци, султанът сключва с него мир, разрешава на еничарите да се завръщат в Белград и му изпраща исканото повишение на неговия сан.

Но противоречията между поддържани от раята по-хуманни намесници на султана в Сърбия като Ебу-бекир, Хаджи Мустафа – от една страна и Пазван Оглу с неговите еничари от друга, далеч още не били отстранени. Постоянната упорита съпротива на Пазван Оглу, олицетворила старотурската антиреформаторска система, довела до много важни последици. Защото без тях животът на раята в Сърбия щеше да се влачи още десетилетия наред при доста неблагоприятни условия, а съдбата на християните да остане и там тъй печална, както още доскоро в Херцеговина, Босна и България. И тъй, насилственото завладяване на цялата сръбска земя от Пазван Оглу под наименованието „Читлъксахиби", както и други насилия, извършени от неговите преторианци спрямо раята, предизвикаха сръбските освободителни войни. Но на техния причинител, великия видински бунтовник, не му било съдено да играя някаква роля в тези борби. Той починал през февруари 1807 г., кратко време преди неговият противник, великият господар, да бъде свален от престола. А приемник на Пазван Оглу, управлявал почти независимо пашалъка Видин, станал по-кроткия Молла паша.

Пазван Оглу съчетавал в себе си рядка енергия с много голяма природна дарба. Малко поевропейченият облик на Видин, повишената отбранителна способност, откриването на нови улици, изграждането на много монументални сгради, между които Пазван-Оглу-Джамия с медресе и библиотека, както и споменатите вече хуманни начинания в града са всички негова заслуга. Малкото гробище до джамията Мустафа паша е приютило гробницата на Осман Пазван Оглу. Тя е заобиклена от около два фута високи каменни плочи, покрити с богати релефни орнаменти. При главата се издига пиластър с надписи и старотурска чалма, а при краката втори, малко по-нисък, украсен с ваза за цветя. От дълбоко почитаното от мюсюлманите вечно жилище на последния предводител на еничарите в сянката на много плодородно черничево дърво се насочваме към гроба на унищожителя на ордите, всявали някога в Европа ужас от полумесеца, към най-голямата от тридесет и двете видински джамии, Ахмед джамия, отличаваща се с безбройни стъклени полилеи с огромни щраусови яйца. Пред главния ѝ вход почива Хюсеин паша, прославеният велик везир и най-здравата опора на склонния към реформи Махмуд III. Кенотафът на Хюсеин прилича на гроба на неговия антипод Пазван Оглу, но е по-богато украсен, защото е по-нов, по-добре запазен и защитен отгоре срещу несгодите на лошото време от изящна желязна решетка,

засводена като беседка. Разкошна зеленина краси мястото, на което Хюсеин, героят на неуморни борби, е намерил покой. С лаконичния език на мохамеданската пластика скулпторът е характеризирал сполучли-

Гробът на Осман Пазван Оглу във Видин

во Хюсеин в противовес на Пазван Оглу, като увенчава над главата от паметника с фес – символ на реформата, изместващ при Селим старотурската чалма.

Тук чалма – там фес! Така се наричали символите, под които враждували движенията на старотурците и младотурците. Във всяка друга държава такава борба би предизвикала най-живия интерес на съседните страни и на цяла Европа. Вълните на периодично избираните от великия господар министри от тази или онази партия, достигали обаче порано дори и в Истанбул само до йерархичните кръгове на непосредствено участващото чиновничество и неговите протежета, защото влиянието на добри и лоши принципи, застъпвани от двете партии, отслабвало вече дори на малко разстояние, а още повече в провинциалните области, в периферията на империята. То бивало дори напълно парализирано от своеволието на губернаторите и другите правителствени органи. Какво внимание би трябвало следователно да отделят чуждите държави на тези предизвикани от прищевките на султана смени на везири, възвестяващи поражение или победа на една от двете системи? Та нали чуждите страни са знаели, че последните зарове, решаващи съдбата на Турция, ще бъдат хвърлени от тях независимо от изхода на борбите, подклаждани непрекъснато от времето на Селим III най-вече с чужди интриги или сарайски прищевки, чиито най-изразителни представители – Пазван Оглу и Хюсеин паша – почиват по чудно съвпадение във видинска земя.

Приемник на Хюсеин паша във видинския вилает станал Сами паша, „враг на немците“ и особено голям почитател на французите и англичаните. Той се опитал да стигне до скромно подражание на техните великолепни изложби на военни отбранителни средства в основания от него оръжеен музей. Окото, свикнало да вижда във Видин навсякъде „криви линии“, се учудваше от гледката на оръжие и трофеи, наредени по европейски начин. Постройката приличаше по-скоро на барака, отколкото на музей. Освен това богатата сбирка от изложбени предмети не беше наредена хронологично; но еднородните предмети бяха като че ли до голяма степен обединени, поради което можеше да се добие по-лесно общата представа за ценната сбирка. Наред с коллук нефери – грубите ризници от биволска кожа на еничарите и тяхното страшно оръжие, достойно да бъде вместено в прочутата сбирка на старотурски одежди на истанбулския Атмейдан, са изложени алебарди с кръгообразни ножове за косене на дясно и на ляво, боздугани, брадви, германски аркебузи, мечове, австрийски и славянски знамена, между тях бели баниери с изображения на светци, и множество други части на въоръжения, различни по произход и време. На стените висят в пъстро безредие силно повредени униформи, фуражки, саби, пушки и т.н. на унгарски (емигрантски, б.пр.) чети, избягали през 1849 г. и обезоръжени на турска територия. В двора на арсенала почиват върху мощни лафети огромни оръдейни дула с богата украса от времето на Карл VI., които показват средновековното германско облекло на тогавашните „артилеристи“. Специалисти из-

следователи биха могли да направят в този малък музей извънредно интересни проучвания в оръжиеведството на отминали епохи, особено в Турция.

Оръжейните складове за видинския гарнизон са образцово наредени. Оръжие, окопни сечива, фенери, манерки, въжета и ремъци се намират в изобилие – както изглежда – от добро качество. И залите на военната болница се оказаха чисти и целесъобразно наредени; но за научната подготовка на назначените турски лекари, повечето от гръцка или италианска народност, чух крайно забавни, почти невероятни историйки. Още в Ниш получих сведения за начина, по който мнозинството от тамошните хекимбашии били добили своите докторски дипломи. Бивши бръснарски калфи действуваха там като самонадеяни апостоли на Ескулап. Между броя на оздравелите и странниците, преминали в по-добър отвъден свят, съществувало неимоверно съотношение, което често предизвиквало не един миралай да клати глава като гледал, как полкът му се стопявал в болницата. Въпреки очебийно високата смъртност, навреме поднасяните от лекарите подаръци разсейвали почти винаги опасенията на техните началници. Един такъв достоен полкови командир в Ниш отнел постепенно като възнаграждение за своето снизхождение пълната покъщнина, колата, конете и т.н. на един грък, сдобил се по съмнителен начин с лекарско разрешително, който бил еднакво знаменит с богатството си, придобито в голямата цивилна и военна лекарска практика, както и с човеколюбивите си грижи за нишките гробари.

По-значителни военни постройки на видинската цитадела са парна мелница и заобиколен от високи зидове барутен склад близо до дървената часовникова кула, чиято външна архитектурна страна приличаше още в 1862 г. на огромен опушен комин. През последните години кулата е била възобновена за сметка на общината със здрав каменен материал и преобразена в украшение на крепостта. В подножието на кулата в нискu, бедни дървени бараки са се настанили прочутите видински златари. Не малко часове съм си почивал тук от изморителните разходки и съм се забавлявал да се добера до тайната на удивителните филигранни изделия на усърдните майстори-художници от македонските земи. От антични находки, повечето гръцко-римско-византийско-турски монети, цинцаринът* изтегля дълга, тънко изпредена сребърна нишка, нарязана сетне на малки късове. С безкрайно търпение и забележителна сръчност ръката му слепва тел с тел, образува кръгове, звезди, копченца и арабески, в хубави мавритански форми, понякога и в странни, но рядко нарушаващи ритъма фигури. И тъй възникват пред възхитените ни очи онези хубавички златни и сребърни чашки, в които в домовете на турските благородници се поднася ухаещото кафе-мока, също богатите цигарлъ-

* F. Kanitz, Die Zinzaren. Mitth. d. geogr. Gesellschaft. VII Jahrg. Wien. 1863. „Serbien", 1868.

ци, заплашващи да изместят скъпоценните чибуци-тръби, съблазнително действуващата украса за главата на турските одалиски наред с попрости обеци, игли за коса, огърлици и чапрази – последните обикновено във форма на два щита или на палмови листи, предназначени за българските хубавици.

Сравнени с изящните творби на ориенталското въображение, нашите западни накити, пресовани във форми, претрупани с фалшиви камъни, перли и емайл, имат лош вид в чаршийските магазини, но новото, необичайно чуждото изделие печели с разнообразните форми и евтините цени, все по-широка почва. Австрийска кинкалерия от всякакъв вид, стъкларски и порцеланови стоки, басми на цветя и носни кърпи пълнят, наедно с английски конци, железни, стоманени и кожени изделия сводестите дюкянчета на турските и еврейските търговци. Анадолските броеници, персийските ветрила, богато везаните кесии за тютюн, подставките за чибуци, чехличките и прозрачните сърмени тъкани, които привличат примамливо парите на европейските посетители, все по-трудно отстояват позициите си на пазара. Християнско-българската промишленост е открила главната си квартира извън цитаделата. Българинът е постигнал отлични успехи най-вече в изработката на гайтанджийски, кожухарски и кожени изделия. Видях великолепно изработени, изящно ушити седла, дисаги, кожуси и т.н. Но те се изработват повече по дадена поръчка.

Югозападното предградие, населено почти изключително от християни, е спечелило много от 1862 г. насам, откакто Сюлейман паша отмени забраната на Сами паша да се строят нови сгради. Пръснатите, обременени от големи задължения турски имоти в тази част на града преминаха почти изцяло в български ръце. Така на мястото на грозните измазани с глина зидове и дъсчени огради, скриващи от погледа вътрешността на мюсюлманските обиталища, изникнаха под покровителството на руския и австрийски флаг, гиздави къщи с приветливи лица към уличките, внушителни порти, етажи, еркери и балкони. Българската община разполагаше през 1875 г. с две училища с шестима учители и около 560 ученици и с едно девическо училище с 80 ученички. До скромния конак на архиепископа ще се издигне вероятно наскоро и проектираната катедрала, за която при дървената камбанария на старата черква от 1855 г. е струпан богат строителен материал. Тази нова сграда ще даде на християнския елемент животворен вътрешен импулс и ще го обогати с трудно извоюван външен израз. Докато се довърши сградата, мюсюлманското население ще свикне вероятно по-добре от по-рано с камбанния звън на своите български съграждани.

Скоро след обнародването на Хатихумаюна, провъзгласил най-тържествено равноправието на всички поданици на султана, видинската християнска община поиска да приложи на дело завоеванието, обещано

ѝ на хартия, поради което нареди да прозвучи за първи път камбаната от скромната дървена кула. Но на турците едва ли се понравила тази музика, заглушаваща гласовете на техните мюзеини! Една нощ те отстранили езика на току-що осветената камбана и заплашили, че ще разтурят църквата, ако бъде заменен с друг. Българското християнско население на Видин можеше наистина да отправи до меджлиса оплакване срещу толкова грубото нарушение на неговото право, гарантирано му от великите сили. Но до какъв резултат щеше да доведе оплакването в събранието, в което само един член е защитавал тогава правата на българското население срещу около десет колеги турски представители, т.е. срещу враждебно настроеното мнозинство, което – и да не е участвувало пряко в деянието, предизвикало оплакването – положително не го е окачествявало като осъдително. И тъй предишният вестител висеше тъжно, като часовник без стрелки; докато губернаторът обеща в 1871 г. на намесилия се австро-унгарски консул да предотврати всякаква по-нататъшна пречка за биенето на камбаната. Тя прозвучала при коледната литургия, отслужена в присъствието на консула, и нейният звън бил възприет като знак за начеващи по-добри времена. За тъжната епоха, която християните в Турция преживяха през последния век, във Видин настоятелно напомнят вкопаните дълбоко в земята по-стари църкви, чиито стенописи са силно обезобразени от мюсюлмани фанатици; на Богородица, св. Петка и други светци са избодени очите и т.н. Тези конструктивно незначителни базиликоподобни постройки не представляват впрочем архитектурен интерес, а и движимият им инвентар не съдържа много ценни археологически предмети.

Многобройните франкски (от областта Франкен, Германия, б. пр.) евреи във Видин се молят в много скромна синагога. Напоследък, с усилията на мисионер, изпратен от влашкия архиепископ от Гросвардайн (сега Орадеа – бел. пр.), градът се сдоби и с католишка черквица, скована твърде неугледно от дъски, наподобяваща много на барака за дърва. Непосредствено до нея се издига оброчен камък с кръст и следния надпис: „Този свети кръст е предназначен за разпространение вярата Господна на романо-гръцката-католическа общност във Видин – 1869."

За подходяща окончателна църковна сграда императорът Франц Йозеф е подарил значителна сума. Не вярвам в бъдещия успех на католишката църква на българска почва и смятам, че нейното разпространение ще срещне големи затруднения.

Намаляващият брой на жителите на Видин се увеличи в 1852 г. с няколко стотин души от татари-заселници и през 1862 г. от мюсюлмани, заставени да емигрират от Белград. По същото време се настаниха сред стените на града и интересните водачи на друзите от Джида. Намерих в бившия конак на Пазван Оглу като заловени лъвове в лесно разбиваеми клетки грабливите птици от Ливан, всявали навремето страх

сред белградските християни: Хюсеин бей от Айтец, Шумбале Юсуф от Алматур, Хали Ариа от Рушая, Абдула Елакаили от Бейрут и други. Те понасяха по-зле миазмите край българската дунавска крепост от въздуха на високо разположения белградски акропол. Студът на нашенските зими, тъгата по родината и семейството ги сломяваха и само малцина можаха да видят отново великолепните кедрови корони на Антиливан.

През 1862 г. Видин беше убежище и на Искендер бей, асломски княз и кюрдски революционер,заточен от Англия, Франция и Портата. Той имаше бледо лице, остро изрязани, но привлекателни черти и носеше франкски (европейски, б.пр.) елегантно скроени дрехи. Движеше се съвсем свободно и заемаше – това е възможно сякаш само в Турция – почетната длъжност на председател на видинския криминален съд. Въпреки това неоправдано снизходително отношение към него, той се опитваше от време на време да си издействува по нататъшни отстъпки.

Както личи, във видинското общество не липсваха интересни елементи. Но какви бяха забавленията в седалището на турски граждански и военен губернатор? Имаше ли там театър, концерти, места за разходки, за обществени игри или други културни забавления? Нищо подобно! Даваните отвреме навреме представления на „Кара гьоз", турския Полишинел и неговия Пилад – хаджи Айва – един вид куклен театър, в който тези двама народни любимци от персийски произход представят, особено по време на Байрама, палави лудории, поръсени с диалог, претрупан от срамни двусмислици, трябваше да заместят във Видин, както във всички турски градове, с изключение на Истанбул, нашите храмове на музите. Но турчинът не се лишава трудно от тях, тъй като не познава „божествената комедия", онова удоволствие, което създава главния чар на нашето западно обществено развлечение. Странствуващи жонгльори, обикновено индийци или персийци, цигански банди с фантастично натруфени „скъпоценности" и гъвкави младежи, винаги готови за всякакви нежности, заменят на мюсюлманите нашите гимнастически и певчески тържества, надбягвания, конски и стрелкови състезания.

Видинските обществени градини и места за разходка не бяха поблагоприятни. Турските градове обикновено се радват на привлекателно природно разположение, край близки височини, покрити със сочна зеленина; овощни култури и лозя заместват на турците нашите изкуствени паркове и места за разходка. Но Видин е лишен от всички природни прелести. Напразно ще търсим на вонящите от мърша и застрашените от безброй безстопанствени кучета места около крепостта сенчесто местенце. Дунавският бряг е най-оживената точка на града. Два бързоходни кораба по течението, два срещу течението, една пътническа лодка и един товарен кораб, всички в служба на Австрийското дунав-

ско параходно дружество, поддържат през лятото всяка седмица връзката на Видин с далечните земи. Единствено сигналът за пристигането на тези параходи прекъсва монотонността на обществения живот.

Една градина с малко казино близо до митницата е оазис, охотно посещаван от видинското общество. Тук винаги има няколко кораба, товарещи или разтоварващи стоки. Можем да се наслаждаваме на хубава гледка към Калафат, към високата верига на Стара планина, а и пъстрото оживление край брега забавлява приятно окото. Най-оригиналните декори са чисто турските каици (лодки, бел. пр.) за зърнени храни и сол с пъстро боядисани високи бордове и мачти. По-рано тук са хвърляли котва и големите шлепове на майор Миша (сръбски Ротшилд) натоварени със сол. Той взел под наем румънските солници, а през 1863 г. Портата му предоставила срещу 30 000 дуката годишно монопола за продажба на сол във всички турски крайдунавски градове на уговорената цена от 92 пиастри за 100 оки (1 ока = 1 $^{1}/_{4}$ кг). Но по-късно продажбата на сол била обявена за свободна търговия само срещу вносно мито от 40 пиастри на 100 оки. Във Видин търговията е твърде ограничена поради незначителните потребности на града и хинтерланда от вносни стоки и малкото производство за износ. Близкият по-малък град Лом има като че ли по-голямо търговско значение и бележи бърз възход вследствие на шосетата за Ниш и София, прокарани от Митхад паша.

За връзка между укрепленията на Долния Дунав, Турция поддържа флотилия от кораби, движещи се с пара, от която при Видин са базирани четири канонерки с по едно оръдие на носа и в укреплението. И кораби с по-дълбоко газене във водата могат да плават от Черно море по Дунава срещу течението до Видин; но бързеите пред Оршова трудно се преминават дори и при най-високо ниво на водата. През лятото на 1862 г. там заседна един турски военен кораб с храни и боеприпаси за Белград. Всички усилия да бъде снет от плитчината, останаха напразни. Запалиха кораба и успяха да спасят от корпуса му само няколко машинни части.

Видинският гарнизон се състои в мирно време от 3000 души под командването на Ферик паша с чин на фелдмаршал-лейтенант. В неспокойни времена са привличали подкрепления по Дунава, стануващи обикновено на по-високо място на един час северозападно от укреплението. Пътят минава през изоставените, разровени от кучета турски гробища. В сравнение с тях, българското гробище предлага приятна противоположна гледка. Там се срещат гробове, украсени от любяща ръка, и рядко липсва фенер или гробна лампа с антична форма. И цветя красят често подножието на оформени странно в звездни лъчи надгробни паметници и високи кръстове от пясъчник, наподобяващи старошотландските, покрити с три релефни кръста на многоцветна основа или с надписи на всички езици; дори немски и маджарски не липсват и често пре-

длагат материал за интересни изследвания. Недалеч от тези гробища се намира мястото, на което видинският гарнизон станува в горещите месеци. През лятото на 1862 г. Сюлейман паша командува тук 6000 низами, отчасти принадлежащи към кавалерията. Изгледът на турския стан е твърде приветлив отдалеч. Дълги редици от зелени палатки се простират в безкрайна далечина, а пред тях минава линия от герани с високи, стърчащи във въздуха повдигателни лостове, тъй като и по религиозни причини стануващите се нуждаят от много вода. На едно тепе се издига по старотурски обичай, като трон, шатрата на главния командир Исмаил паша, но – колкото и да е чудно – тя е изолирана, намира се далеч от челната редица, а входът е от обратната страна.

Както в Ниш, така и тук установих, че войниците са много подвижни и обичат ученията. Виждах, че стражите, стоящи на пост, убиват често скуката с обучение в хватките с пушка. Като се вземе предвид, че при султан Селим, в началото на нашия век, е било необходимо, тепърва да се докаже на противопоставящите се мохамедани с нарочно написана за тази цел книжка, че щиковете и леката артилерия не нарушават повелите на корана, трябва да се признае големия напредък, постигнат за няколко десетилетия в употребата на европейското оръжие. Въоръжението и продоволствието на турските войски в мирно време е съвсем задоволително. И за униформите се полагат напоследък все повече грижи. Но по-малко се мисли за навременното изплащане на заплатата на войниците. Възнамеряваните реформи в тази насока не прехвърлят никога стените на Истанбул. Разпространи ли се в някой провинциален град слухът, че от Истанбул била пристигнала по-голяма пратка пари – рядко събитие, което наблюдавах случайно по време на едно мое посещение във Видин – за няколко минути около Сарая се струпва тълпа от необуздани държавни и частни кредитори на пашата, поради което рядко остава нещо за войниците. Донесените 50 000 гулдена изчезнаха бързо в разни джобове. Съсредоточените във видинския стан войски така и не получиха свестни куртки и трябваше да чакат още по-дълго, докато получат мечтаната заплата, закъсняла вече с 18 месеца. Но такива случки не се отразяваха на предаността на турските военни пълчища към великия им господар. При вечерната молитва те отправиха предписаните благословии за султана, придружени задължително от тяхната ужасна военна музика с такова въодушевение, че ехото ни настигна далеч, дори при крепостния вал.

Видин, според Notitia dignitatum Imperii (от началото на пети век) старият римски град Бонониа, възобновен след хунските нашествия от Юстиниян*, наречен Бодене от Акрополит и Бидинум от Теофилакт Охридски (1071 г.), Бдин**, от 1260 до 1264 г. под маджарско владичество, във

* D'Anville, Mem. de l'Ac. des Insc. XXVIII. Mannert's Geographie. VII. Bd.

** Safarik, Slavische Alterthumer. II. Bd.

втората половина на 13-ти както и в 14-ия век резиденция на князе от последната българска династия на Шишмановци и на собствен митрополит, в 1365 г. превзет от Лудвиг д'Анжу, крал на Унгария, след това отново във владение на българите и от нещастния край на битката при Никопол (1396 г.), с изключение на кратки прекъсвания, в ръцете на султаните*, е бил винаги, поради благоприятното разположение сред блатиста, трудностъпна дунавска низина, едно от най-силните укрепления на турската северна граница. Изграждането на западните отбранителни постройки е било започнато най-вероятно от Австрия и продължено по-късно от френски офицери-пионери. Прочутият Хюсеин е работил усърдно за тяхното укрепване. Когато Молтке преминал в 1839 г. край Видин, старият унищожител на еничарите го поканил да разгледа и да даде мнение за стойността на крепостта. И в 1853 г., по-късно и главно от 1876 до 1877 г. са били усърдно извършвани укрепителни работи.

Според план на Видин от 1731 г.**, крепостта е разполагала с по-голямата част от настоящите укрепления в края на 17-ия век. Материалът за добре запазените облицовки с каменна зидария е взиман от многобройните римски кастели и средновековни дворци на Дунава и във вътрешността на страната, особено от Флорентин, Лом, Арчар и Кула.

Същинската крепост, видинската цитадела, е разположена във формата на полумесец на малко извисен терен, доминиращ над близката блатиста тревна равнина, и се отличава с по-ярко изразен профил от този, който притежават обикновено турските укрепени места. Откъм сушата крепостта има 8 бастиона със 7 разположени пред тях полигона, пригодени за по 6 оръдия, сух облицован ров, добре постлан път, плацдарм и добре очертана отбранителна линия пред укреплението; откъм водата има вал, снабден с контрафорси, и издигната пред него 3 до 4 метра дебела и 5 до 6 метра висока стена с бойници. Рововете пред бастионите са около 17,50 метра широки и 5,60 метра дълбоки. Крепостните укрепления не са защитени с отделни помещения против куршуми, но отбранителната линия пред укреплението и покритият път са минирани. Цитаделата има четири главни входа: на южната страна се намира водещата към пътя за Константинопол главна врата „Стамбул капу" и декорираната в красив ориенталски стил „Лонджe капу", наричана от народа и „Боклук капу" поради нечистотиите (боклука), изсипвани редовно пред нея; на западната страна – „Базар капу", към север „Флорентин капу", и към водата – 6 по-малки порти. Валовете са покрити с укрепителни кошове, а до подножието им водят патени, излизащи от пет точки. В големия ров може да се пусне дунавска вода до 4,70 мет-

* Beitrage sur Geschichte der bulgarischen Kirche. Mémoires de l'Academie imp. des sciences de St. Petersbourg. VII. Serie. Tom. III. No 3.

** K. k. Kriegsarchiv zu Wien.

ра дълбочина. Оръдията от най-тежък калибър винаги са били насочени срещу Калафат. Там се намира и обсерваторията, от която се открива великолепен изглед към южната панорама, преградена от старопланинската верига, а до нея се развява надалеч видимото червено султанско знаме. Надълго проточен земен вал с 10 временни бойни линии образува широка дъга около цитаделата и града. Той е висок 1,30 м, широк 5 м и има 5 входа към града. Два от неговите люнети, построени в последователен ред, носят 18, а другите – 6 оръдия. В предния ров може да се влее минаващият наблизо поток Перезит.

Голямата дължина на тази външна линия, опираща в завършените през 1839 г. от Хюсеин паша крайни дунавски укрепления Кум баир и Гази баир до Дунава, е причината за нейната слабост, тъй като би била необходима цяла армия, за да се защитават успешно дунавските острови, разположени пред нея, и отвъдния Калафат. Естественото разположение на Видин предлага въпреки това големи стратегически предимства за владеенето на движението по Средния Дунав и като място за посрещане на събираща се или бита войска, тъй като обширните блата и лесно наводнимите низини затрудняват приближаването на врага.

Най-старата и исторически най-интересната част на крепостта се намира във вътрешността на цитаделата, на ръба на дунавския фронт. В тясно пространство се издигат многобройни квадратни и многоъгълни кули. Всичко това образува постройка, в изграждането на която, след нейните основатели – римляните – са участвували всички следващи народи. Това е вероятно замъкът, построен – подобно на замъците в Курвинград и Витбол – от една от трите дъщери на български цар. Според разпространеното сред народа предание, тази княгиня „Вида" изградила в своите „Видини кули" и църквица в чест на св. Петка, чиято следа напразно се търси до днес, но би могла може би да се намери. Сигурно е, че тук е била резиденцията на онзи княз Шишман и сина му Михаил, основал по-късно, след избирането му за цар, третата българска династия в Търново (1323 г.). За съжаление недоверчивият турски миралай ми позволи да заснема само непълен план на чудноватата постройка. Странни и неравномерни, нейните дебели зидове в редуващи се пояси от ломен камък и печени тухли приличат на някои съседни развалини от римско-византийската епоха. От ръкописна бележка върху споменатия стар план личи, че австрийския генерал Ветерани разпоредил през 1689 г. най-старото видинско укрепление да се обгради с нисък бруствер и ров. Тъй като не е годен за отбрана, дворецът служи на турците за съхраняване на муниционни запаси. Горната част на тази постройка е интересен пример на средновековното укрепително дело. По-точното ѝ изследване по всяка вероятност ще покаже, че старобългарската крепост Бдин е възникнала върху останките на римско-византийската Бонония.

Поради постоянната подозрителност на турските власти, винаги е било неприятно да се предприемат археологически проучвания в турски крепости. А като се има предвид, че Видин беше изходната точка на пътуването ми, трябваше да избягвам всичко, което би могло да събуди подозрение относно характера на странствуването ми в очите на турските власти, от чиито благосклонни препоръки зависеше до голяма степен неговия изход. Заради това през септември 1864 г. се залових да допълня заснемането на двореца от 1862 г. с второ от най-горния етаж на новата часовникова кула и с дадената тук схема, снета по крачки. Зидът дава ново доказателство за отличната византийско-българска

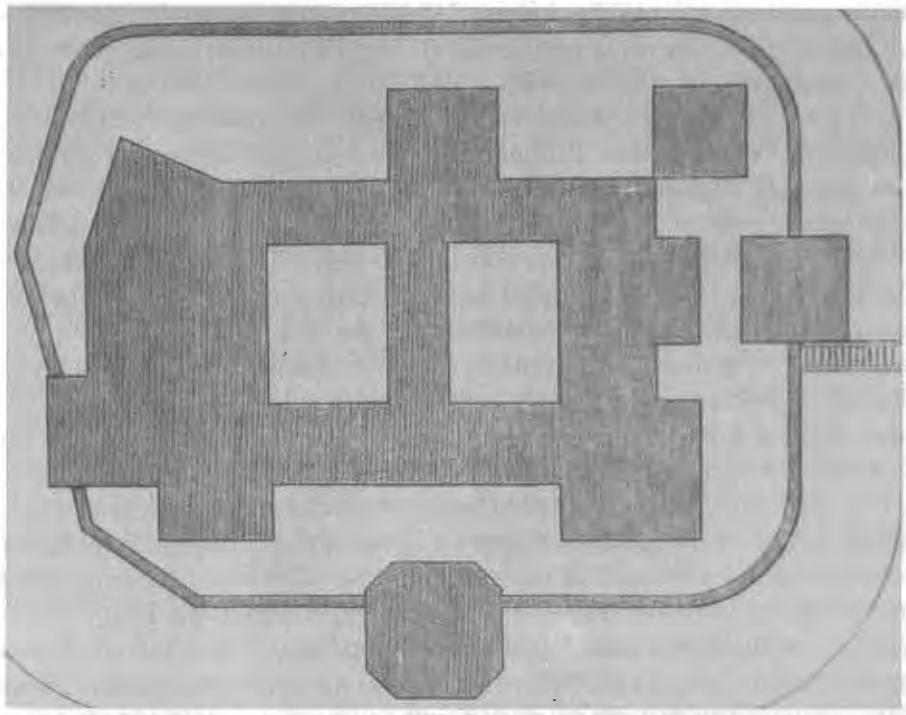

План-скица на най-старата видинска крепост

строителна техника, особено в употребата на печени тухли за ефектно ритмично прекъсване на укрепващата масивна зидария от ломен камък. В нея намерих антични каменни фрагменти, между тях две римски каменни плочи. Те заслужават голямо внимание, тъй като принадлежат към редките каменни надписи от Рациария, близката столица на Мизия. Плочата с по-краткия надпис е вградена на страната откъм Дунава, а другата с по-дългия е обърната и е в зида толкова високо, че преписването беше много трудно. Само през барутния склад можеше да се стигне до точката, от която можем да се приближим. Реших се на този опасен ход. Събух обувките, минах с моите водачи покрай гъсто натрупаните един върху друг барутници и сандъци с картеч, после през един

двор и, след всевъзможни постижения на катераческото изкуство, стигнахме до стрехата, където – наклонен далеч навън и придържан от моите спътници за краката – преписах в не много приятно положение каменния надпис. Двата надписа, заедно с трети, преписан от г-н консула Валхер фон Молтхайн са издадени в „Корпус" на Берлинската кралска академия.*

Следователно гордите римски укрепления и паметници на Дунава са предоставили материала за изграждането на видинския дворец, който по-късно – подобно на други укрепления на българите – многократно е трябвало да се предава на византийците. Например когато император Василий потеглил през 1002 г. срещу Северозападна България, превзел Преслав, Силистра и подгонил след това българските орди, след осемместна обсада паднал Видин, въпреки диверсията, която цар Самуил предприел срещу Одрин, за да спаси града. Видин бил превзет с щурм и след това отново възстановен. Както видяхме, владетелят често се сменял, докато градът паднал най-сетне в турски ръце. По време на голямото татарско нахлуване (1285 г.), Видин бил резиденция на вече споменатия княз Шишман, родоначалник на онази едноименна трета и последна българска династия, чийто печален край бележи и гибелта на царството на българите. Последният видински княз бил цар Йоан Срацимир, борил се много години срещу унгарците за своето господство над западно-българската дунавска тераса, унизил се да стане васал на турците, докато през 1398 г. те окончателно превзели Видин**. Кратко време преди това, когато войската на крал Сигизмунд напредвала срещу султан Баязид, Видин е трябвало да приеме един унгарски гарнизон (1396 г.).

По време на злощастния поход на Хуниади към Варна, Видин попаднал само за кратко време в християнски ръце. Едва когато маркграфът на Баден превзел всички укрепени места от Белград до Ниш, успял да доведе християнските знамена отново пред Видин. Той оставил полковник граф Палфи с 2000 души в Ниш и въпреки неблагоприятните пътища застанал след 8 дни със своята армия пред валовете на старата славна дунавска крепост. Бранителите ѝ не могли да устоят дълго на енергията на пълководеца, увенчан с победи. Принц Лудвиг разбил един турски корпус от 9000 души, заел позиция близо до Видин, а маркграфът щурмувал на 14 октомври външните линии на града и само след 5 дни гарнизонът бил принуден да предаде цитаделата. Изглежда, че видинските укрепления и тяхното въоръжение са били незначителни и от тогавашното артилерийско гледище. Превзети са били 21 оръдия и маркграфът смятал, че трябва спешно да приведе мястото в по-добро състояние за отбрана. Турция дължи следователно поправената до известна степен

* Mommsen, Corpus inscr. lat. No 6295, 94, 92.

** Последното становище за цар Йоан Срацимир още не е взето. Отнасящите се до него исторически данни са до голяма степен противоречиви.

укрепителна система на Видин, както и на Белград, Оршова, Кладова и Ниш, на своите някогашни главни противници – германските владетели. В биографията на граф Гуидо Щархемберг* са разказани подробно събитията, довели до бързата загуба на блестящите завоевания на маркграфа на Баден. Изглежда, че седмиградският бунтовник Тьокьоли е оказал значителна помощ на турците, за да си възвърнат наскоро Видин. Намерих всъщност съхранявания в кралския военен архив план „на граничната крепост в България на Дунава срещу кралската и императорската Малка Влахия, как такава (No 736) би могла да бъде отнета". На този план срещу най-северния видински крепостен бастион на румънска земя е означена височина, „на която Текели (т.е. Тьокьоли – бел. пр.) е построил земно укрепление".

През 1737 г. Видин отново видял пред стените си императорските орли, но те били лошо предвождани и този път не им било отредено да празнуват победни успехи. Големите стратегически грешки в онази война, които доведоха до неуспешния за австрийското оръжие изход на целия поход, доказват до голяма степен почти непроменената важно значение на римския път покрай Тимок, установен по-точно от мен. Това е достатъчно основание, за да се разкажат подробно съответните действия. При това ще следвам най-добрите източници – съвременните бележки на изпитано военно лице от австрийската главна квартира – mémoires sécrets (т.е. тайни мемоари – бел. пр.) на граф фон Шметау, след това добре осведомения анонимен биограф и защитник на маршал Зекендорф – и ще допълня добитите данни с резултатите от собствените си географски проучвания на въпросния терен.

Докато през 1737 г. главните австрийски сили, след блестящо започнатия поход с бързото превземане на Ниш, станували почти неподвижни пред тази крепост, турците, съвзели се от първата си изненада, кръстосвали откъм Видин из богатата равнина около Зайчар и Княжевац, опустошили жътвата и отвсякъде грабили храните, определени за лошо снабдяваната императорска армия. За да се справи с това положение, граф Зекендорф заповядал на 600 кюрасири под началството на полковник Холи и след това на генерал Ханглос в Ражан да засили с 1200 души окупационните части в Горгусовац (Княжевац), а на фелдмаршал Кевенхюлер възложил да превземе Видин. Последният се ласкаел в началото на похода, че главното командуване на армията ще бъде поверено на самия него като на генералисимус. Трудно му било да се примири с ролята на зависим командир на корпус. Той заслужавал упрека, както ще видим, че изпълнявал неохотно и небрежно заповедите на главнокомандуващия.

Зекендорф препоръчал на маршала да затвори подстъпите откъм Никопол и София, предоставил му инженери и работници, за да поправи

* Arneth, Wien, 1853.

шосето от Ниш през Горгусовац за Видин със строгото поръчение да тръгне незабавно по него, тъй като това е най-краткият маршрут, и да превземе Августовия проход с 2 полка кюрасири и 8 батальона пехота. Начело на 20 роти гренадири, 6 кавалерийски полка, 100 хусари и 4 полски оръдия Кевенхюлер потеглил на 1 август. На трети пристигнал в Горгусовац. На четвърти, подсилен от 2 полка кюрасири – вероятно от отряда в Августовия проход – поел през това дефиле. На пети го последвал херцогът от Лотарингия, придружен от 200 конници с 3 други кавалерийски полка. По пътя многобройни делегации на раята обещали на маршала да въстанат срещу турците. С бързо нанесен удар могло още тогава да се превземе лесно неподготвения Видин, тъй като – според сведения на шпиони – гарнизонът му се състоял само от 4 хиляди души, снабдени едва на 29 юли от 2 кораба с най-оскъдни муниции. Вместо да използува тези благоприятни обстоятелства и да потегли по предписания му строго от Зекендорф най-кратък път от Ниш през „Горгусовац, Нови хан, Августов проход (Вратарница), Ступиан(?), Връцко зули (Връшка чука), Куло (Кула)", за да превземе Видин със смел набег, Кевенхюлер напуснал непосредствено зад Августовия проход този път, терасиран и от природата, като се оправдавал с недостиг на вода и фураж (!), последвал в далечен обход течението на Тимок, едва на 12 август пристигнал пред Брегова и два дни по-късно пред Видин. Следователно са му трябвали точно 14 дни (!) за разстояние, което може да се измине удобно по доста добрия път в 24-часов поход*. Това тромаво бавене е рядък пример в по-новата военна история, станало съдбоносно за действията срещу Видин.

Подканен от маршала да предаде крепостта, турският комендант отговорил, че смята да се съпротивлява до последната възможност. За да подчертае своя несломен дух, той се нахвърлил срещу изолирания кавалерийски авангард, който на 14 е трябвало да превземе предградията на Видин, нанесъл му загуба от 229 души и 171 коне и го принудил да се оттегли. Въпреки изпратеното му подкрепление под командата на граф Щернберг, съставено от 19 батальона, 30 роти гренадири и многобройна кавалерия, Кевенхюлер не предприел сериозна обсада на крепостта, нито затворил дори пътищата към Лом-Паланка и Белоградчик. Нищо не попречило на турците да се снабдят с храна и подкрепления по вода и по суша. Те засилили гарнизона си с 3000 души. Когато Зекендорф се явил в стана, бил немалко учуден, като срещнал маршала на 5 часа разстояние от Видин и не намерил дори необходимите съоръжения, за да започне обсадата. Противно на всичко това Кевенхюлер му обяснил, че обграждането на крепостта било невъзможно, защото не разполагал с достатъчна дунавска флотилия и защото наличните малък брой кораби не били достатъчно въоръжени. Така изминал безполезно почти цял месец

* Авторът измина този път на кон за 22 часа.

и превземането на Видин, лесно осъществимо кратко време преди това, трябвало да се изостави. Във Военния съвет решили да държат цялата завоювана област по линията от устието на Тимок през Августовия проход, Ниш, Пирот, Йованица (при София) и Мустафа паша-Паланка. Но турците добили вече достатъчно сили, за да преминат от отбрана в нападение.

През септември капитулирали малобройните императорски окупационни части в Пирот и се оттеглили в Ниш. В началото на октомври изоставили Перивол (?), Селвиград (Зелени град?), окопите на Бадайова при София и Мустафа паша-Паланка. На 8 октомври капитулирал Ниш. След неочаквано бързото падане на тази главна опорна точка на императорските войски, паланките на Ражан, Баня и Крушевац оказват само слаба съпротива. Всички те били превзети от турците. А оставеният в Августовия проход изолиран и забравен батальон Байройт, получил от Кевенхюлер заповед за отстъпление, едва на 8 октомври, когато турците – след оттеглянето на императорските войски от Видин са имали достатъчно време за да се приближат откъм гърба им. Батальонът бил изцяло изтребен на 9 октомври. Само двама души успели да избягат и да донесат в главната квартира вестта за безполезно пожертвуваните храбри защитници на прохода.

Ето колко зле се отразило бавното настъпване на Кевенхюлер срещу Видин. Той твърдял, че по вина на главната квартира не е могъл да намери обещаните му храни при Вратарница, поради което бил принуден да изостави най-краткия път към Дунава. Дори ако приемем, че упрекът срещу службата за продоволствие на войската е наистина оправдан, второто основание – липсата на вода и фураж, поради което не е могъл да поеме по много по-краткия път от Вратарница през Връшка чука и Кула за Видин – във всеки случай е произволно предположение, което се дължи само на недостатъчното познаване на терена. Освен това, то се опровергава, дори само от подкрепленията, командувани от Щернберг, придвижили се без никакви затруднения по онзи път, за да се присъединят към Кевенхюлер. Предвид на това, че от Вратарница маршрутът води през високо поле, богато на извори, което може да се измине с кола за 8 часа; че частите и конете дошли отпочинали от военния стан; че едва ли е могло да се разчита на по-добро продоволствие в опустошените области около Зайчар, че подкреплението, което Щернберг довел на маршала, пристигнало – както по-рано (1689 г.) и армията на Баденския маркграф – от Ниш през Кула до Видин, за все още дългото време от 8 дни, наистина е учудващо, как пълководец е могъл да изложи на опасност успеха на толкова важно начинание, дори на цял поход, поради предимно въображаеми трудности. Причината за злополучния край на експедицията срещу Видин не трябва да се търси в обстоятелствата, приведени от Кевенхюлер за собствено оправдание, а за загатнато-

то вече негово отношение към главнокомандуващия. Опознатото още от римляните стратегическо важно значение на пътя от Ниш през Августовия проход и Кула до Дунава се потвърждава, като че ли без съмнение от опита, придобит от походите през 1689 и 1737 г.

По време на първите сръбски освободителни борби Видин, подобно на Ниш, е бил главният сборен пункт на султанските войски за покоряване на бунтуващата се рая. От Видин, южните околии на Неготин и Зайчар (предишният дистрикт Крайна) дълго са били държани в шах. Едва руската конвенция от 1837 г. определила много по-късно Тимок за окончателна разделна граница между Турция и Сърбия.

В турско-руската война през 1828 г. видинският паша затруднил значително, предимно с нередовната си бойна сила, руския наблюдателен корпус под командуването на генерал Гайсмар. На 27 август той отблъснал русите до Крайова и взел техните запаси. Втори набег в посока към Бойлещи се провалил поради храбростта на русите. На 26 септември 20 000 души в битката били бити, въпреки голямото им числено превъзходство и отчаяната им съпротива, след нощно нападение, извършено с рядка дързост, обърнати в безумно бягство отвъд Дунава. Наперeният везир яхнал муле и избягал, а неговият сераскер се добрал пеш до Видин. Станът с всички запаси, 24 знамена, 7 оръдия, 10 000 души и многобройни пленници паднали в ръцете на русите. Според собствени сведения турците загубили 3000 души. След това мощно отблъскване те избягвали да се движат занапред във Влашко и на 25 октомври опразнили Калафат, чиито важни укрепления русите допълнили веднага с нови, насочени срещу Видин. Когато походът продължил в 1829 г., на това място царял пълен покой.

Важната роля на Видин в руско-турската война през 1853-1854 г. е още незаличимо жива в паметта; без подкрепата, оказана от Видин на собственото влашко предмостово укрепление Калафат, прочутите победоносни действия при Четате щяха да завършат вероятно по друг начин. При Калафат Омер паша предприел първото придвижване срещу руския генералисимус Горчаков, когато той отговорил уклончиво на искането да се оттегли от дунавските княжества. На 17 октомври 1853 г. Омер паша превзел островите между Видин и Калафат и с тази постъпка окончателно осуетил последните опити на Англия за посредничество. Докато военното щастие в този есенен поход клоняло при Гюргево и други точки на Долния Дунав повече към русите, при Видин-Калафат то останало постоянно вярно на полумесеца. Турското оръжие отпразнувало дори и тук победа, която всяла страх у противника, уважение в Европа и имала най-големи последици за по-нататъшния ход на войната.

Окупацията на Малка Влахия, поради твърде голямата отдаленост на тази област от операциите на голямата главна квартира на

Горчаков в Букурещ, била поверена на отделен сборен корпус, под командата на генерал Фишбах, напредващ от Крайова към Дунава. Омер паша съзнал опасността, изпратил на 27 октомври Ферик Исмаил паша от Видин към левия бряг на Дунава, наредил да се засили спешно предмостовото укрепление Калафат с нови окопи и изпратил, за да го прикрие, различни патрули по посока на Букурещ. Там наблизо, при станалата прочута Олтеница, се разразило голямото сблъскване на руси и турци. Турската храброст устояла на бурните нападения на противника, който трябвало да се оттегли вечерта с големи загуби. Но когато главните руски сили при Будещи решили сериозно да се освободят от досадните турски войскови групи, Омер паша сметнал за уместно да ги оттегли по-близо до левия бряг на Дунава. Същевременно се опитал да подсили там здравата си позиция. На разстояние от един час се разпростреле укрепленията, изградени от полски и турски офицери-пионери около Калафат, избран за база на турските операции в Малка Влахия. Това голямо влашко село лежи на ръба на тераса, снижаваща се постепенно към Дунава. На 26 юли 1790 г. австрийският генерал Клерфайт нападнал и превзел не твърде силните укрепления. Но Калафат бил прикрит от голямо звездообразно укрепление с ров, оградено в удвоена линия от многобройни фортове, разположени в полукръг до Дунава. И островът, свързан чрез понтонен мост със сушата, бил защитен от силни укрепления.

Срещу тази направена постепенно непревзимаема позиция били насочени в началото на януари 1854 г. най-големите усилия на генерал Фишбах, командуващ сега западния фланг на засиления до две дивизии корпус в Малка Влахия под началството на генерал-лейтенант Анреп. На 5 януари едно руско поделение превзело разположеното на 3 часа северно от Калафат, непосредствено до Дунава селище Четате, което се състои от една единствена огромна улица, и окопал бързо изходите. Голямо езеро засилвало тази позиция. Но вече на 6 януари напредващият бързо откъм Калафат черкезин Исмаил паша нападнал заедно с Ахмед паша пламенно защитаваната позиция. При това особено се отличили башибозуците под командуването на безумно смелия ренегат Якуб ага (Константин фон Якубовски) и Скендер бей (граф Илински) заедно с други поляци, борещи се тук с турците срещу Русия, както някога унгарецът Тьокьоли срещу Австрия. Русите загубили Четате, а и боевете при Мокацеи, Ризипицис и други селища не завършили по-щастливо за тях. Въпреки това линията на руското обкръжение скоро се стеснила около пояса на укрепленията на Калафат, чиято защита Омер паша поверил на своя приятел с европейско образование – Ахмед паша. Той притежавал безспорни познания, но бил колеблив при вземането на решения. Турски среди тълкували неговата прекалено голяма предпазливост като споразумение с врага. Въпреки това русите загубили още по времето на зимното стануване пред Калафат около 20 000 души. Но и турците със своя

гарнизон от 20 000-30 000 души сред широко разположения пояс от укрепления претърпели през зимата на 1853-1854 г. загуба от около 10 000 души.

Когато командуването на Калафат преминало в ръцете на слабообразования, но много смел Халим паша, местните обстоятелства станали още по-фатални за обсадния корпус. Видин-Калафат останала непоклатима позиция, която проваляла винаги напълно всички опити на русите да подадат през Дунава ръка на сърбите, склонни към участие във войната. Безбройни бълващи огън гърла върху отлично използваните възвишения всявали сред отслабналия от дългото стануване нападател боязън от общо голямо щурмуване, още повече, че след набега ги очаквала главната задача – добре укрепен остров и силния Видин. Генерал Фишбах трябвало да се ограничи с наблюдаването на Калафат. На 15 юни главната турска бойна сила била оттеглена от Видин към Силистра, а охраната на Видин и на споменатите калафатски укрепления предоставена на няколкохилядната нередовна войска. Те са могли да се осмелят да направят това, тъй като Австрия била вече решила да окупира Княжествата.

„Днес Калафат е приятно, процъфтяващо селище и немаловажна станция на параходното плаване. От друга страна знаем, че Русия е с Портата в най-добри отношения. Но това може отново да се промени някой ден. Би било интересно да узнаем, какво становище ще заеме между двете сили разполагащата с добре въоръжена войска Румъния, ревнива относно цялостта на своята земя – а Калафат се намира на нейната територия. Кой ще завземе важния външен форт на Видин, напоения с кръв Калафат, и срещу кого ще насочи той оръдията на своите крепости?“ Тези въпроси, повдигнати в същата глава на първото издание, ми се натрапиха, когато през май 1874 г. преминах за последен път край исторически интересното селище с черквица на височината, от което лъха покой. Тогава почти не можех да си представя, че след точно 3 години, толкова скоро, ще бъде даден пълен отговор на този въпрос.

В сръбско-турския поход през 1876 г. старата дунавска твърдина не беше засегната от ужасите на боевете, въпреки многократни заплашващи опасности. Както често пъти преди това, тя се оказа мощно убежище на разклатеното, но не още сломено турско господство, под което Осман паша, по-сетне герой на Плевен, предприе набези срещу сръбския Тимошки корпус. Годината 1876 беше впрочем лоша за християните във Видин и околната българска дунавска тераса, тъй като ги обвиниха в единомислие със сърбите, които няколко пъти успяха да напреднат благополучно до Ганцова. Старият крепостен град стана тогава свидетел на покъртителни сцени. Нашата илюстрация показва една такава: заловени от черкези български селяни, тъй наречени „комитети“ (т.е. комити – бел. пр.) (въстаници) подкарани през видинския

Осъдени въстаници на път към бесилката

площад с часовниковата кула до мястото на екзекуцията. Осъдените на обесване носят смъртната си присъда на плоча, провесена на гърдите. До тях, от дясната им страна, крачи свещеникът, който ги утешава, а вляво – палачът циганин с примитивно бесило и въже в ръцете, което отвежда от живота в смъртта. Заптиетата (жандарми) с натъкнати ятагани и турци – възбудени зрители, образуват живия околен декор на печалното шествие. Нека синът от далечна Индия изпълни поне бързо своето зловещо дело и не измъчва ненужно жертвите на свободолюбието! При подобна екзекуция в Русчук, старото изхабено въже се скъсало три пъти, след което нещастният осъден бил отново окачван под одобрителните крясъци на мюсюлманската тълпа, докато душата му се изтръгнала от измъченото тяло!

Издадените досега съчинения върху последната руско-турска война съдържат извънредно бедни и противоречиви данни за събитията в разположената странично от централната оперативна линия западно-българска дунавска тераса и нейната твърдина Видин, която дълго е занимавала румънците и сърбите; последните всъщност само толкова, доколкото преди цялостната обсада на крепостта нейният гарнизон е заплашвал постоянно Тимошката област. Събитията в и около Видин при и след обсадата са забулени донякъде в мрак, но много от тях не са лишени от заинтригуващо въздействие. Заради това смятам, че следващото им изложение според най-добрите източници и стигналите лично до мен сведения биха могли да претендират не само за актуален, но и за исторически интерес.

През април 1877 г., когато Русия обяви война на Портата, Осман паша командуваше между Видин, Кула, Рахово и Белоградчик 40 000 души, образуващи левия фланг на турската Дунавска армия. На 19 април той трябваше да отстъпи на центъра 10 000 души; въпреки това Осман се подготвяше енергично за преминаване в Малка Влахия. Той събрал 150 карлаши (кораби за зърнени храни), за да хвърли с тях мост към Калафат. Неопределеното политическо поведение на Румъния и гарантираната ѝ с Парижкия договор неприкосновеност на нейната територия затрудниха обаче пашата да вземе навреме изключително важната за защитата на Видин позиция отвъд реката. Така го изпревариха там румънците. На 26 април, два дни след обявяването на войната, те се оттеглиха, вероятно от страх пред надмощието на турската офанзива, от четирите укрепления, насочени срещу Видин, като взеха и оръдията си. Но вече на 5 май, при продължилото напредване на русите към Средния Дунав, те се появиха отново в Калафат и построиха пета батарея на височината, отдалечена само на 2000 м от външното видинско укрепление.

Въоръжението на Видин се състоеше от 200 оръдия, между които много гладкоцевни. Намиращите се постоянно в строеж дунавски кре-

пости Кум баир и Гази баир бяха въоръжени общо с двадесет 15 и 23 сантиметрови крупови оръдия. Пред източния фронт на цитаделата в началото на май хвърлиха котва насред реката една канонерка и няколко ветрохода. Струпаните провизии за няколко месеца се намираха в складове с дървени навеси, докато огромните запаси от муниции и барут бяха на съвсем сигурно място във видинската кула.

На 2 май 1877 г. беше прекъснато корабоплаването по Дунава около Видин, а на 8 май в 2 часа сл. пл. турските оръдия откриха онзи страшен артилерийски дуел, продължил – за зла беда на града – цели девет месеца. Огънят на румънските полски батареи стигна до 1000 крачки зад крепостта. На Петдесетница започна първият силен обстрел с тежки оръдия в присъствието на княз Карол, пристигнал след 8-часова уморителна езда от Крайова в Калафат. След като направил преглед на позициите и своите ликуващи войски, князът отишъл при първата батарея, носеща неговото име, и заповядал да открие огъня, който – за съжаление – повредил тежко голямата градска болница. Придружен, освен от министъра на войната, от генерал Чернат, началника на генералния щаб Слацинеану, руския полковник Докторов и няколко адютанти, князът получил тук своето бойно кръщение когато няколко турски гранати паднали съвсем близо до него, той запазил учудващо хладнокръвие, което оказало голямо морално въздействие върху младата румънска армия. От дните в 1877 г., в които обстрелването на Видин продължило с особено голяма сила, нашият летописец отбелязва главно 21 и 28 юни. Тези дни причинили смъртта на много храбри войници и на мнозина обитатели на цитаделата.

На 14 юли с 24 батальона, един кавалерийски полк и съответната артилерия, т.е. с най-голямата част от видинската армия, към която по пътя се присъединяват още 3 батальона, Осман паша започва своя, предизвикал толкова възхищения, поход във фланг от около 200 км към Плевен, останал незабелязан от русите и румънците, и го завършва успешно в 5 дни.

За отбраната на Видин останал сравнително слаб гарнизон от 16 батальона с артилерия, общо 8000 души, под командуването на Изет паша. С оглед на голямата дългобойност на румънските оръдия, още Осман паша започнал да строи отделни фортове. Откъм Дунава били издигнати към север и юг новите фортове Иелдъз табия и Аяб табия; опитали се да укрепят здраво и околния венец от хълмове с разположените многобройни села, които могат да предложат отлични батарейни позиции на врага. На 19 ноември набързо образувана на 2 мили под Калафат мортирна батарея разрушила един бягащ от Рахово срещу течението турски монитор. Нищо не възпрепятствало вече румънските войскови части да предприемат действия на десния дунавски бряг между Лом и Видин. Същинското нападение на Видин от тази страна било

предприето обаче след падането на Плевен, което дало възможност на румънците да изпратят срещу Видин свободните си вече части.

През януари 1878 г. 4 дивизии се опитали да затвърдят позициите си в подстъпите към Видин. На 12 януари последвала поканата да се предадат. Третата дивизия (полковник Хараламб) тръгнала в две колони през Лом, Арчар и Белоградчик, където оставила част от бригадата Кантили, за Османие и Витбол. След кратък бой румънците завладели на 15 януари важния Витбол, тъй като там се съединяват няколко пътища от юг към Видин. Бригадата на рошиорите (червени хусари) предприела разузнаване към север, прогонила при Динковица едно вражеско отделение и стигнала, без да срещне съпротива, във Флорентин. Следващите я войскови части превзели Димковица и Негованица, с което изолацията на Видин станала факт. За да го обградят по-тясно и по-концентрично, частите на десния фланг – първата дивизия (полковник Лека) и четвъртата дивизия (полковник Анжелеску) нападнали на 24 януари само 8-10 км отдалечените от Видин селища Татарчик, Новоселци, Рупка, Рияновци и с малки загуби прогонили врага от тях. Същевременно генерал Черкез, командир на лявото крило на втората дивизия, предприел сериозни мерки за превземането на отделното силно предукрепление, изградено от Осман паша на съединителната точка на Тополница и Делена върху тесния, висок провлак между Смрдан и Хинова, на 6 км от най-външния укрепителен пояс на Видин. След 3-часово обстрелване със 78 оръдия, с живото съдействие и на Калафат, трите турски редута, защитавани от няколко батальона, отговаряли все по-слабо. Под огъня на 12 оръдия, обстрелващи накрая техния фронт на 2 км, 6 батальона от четвъртия и шестия линеен и деветия доробанцов полк преминали в щурм. Битката траяла 3 часа и завършила в 6 часа вечерта с пълен успех. 300 турци покрили укрепения терен, 250 низами, шест 9-сантиметрови крупови оръдия с муницията им, стотици пушки със задно зареждане били трофеите на деня. Турците се оттеглили в голямо безредие към Видин. Румънските войски проявили и тук своята храброст, доказана вече пред Плевен. Чувал се само сигналът на тръбите „напред!“ и стъпките на тичащите войници. Няколко офицери паднали, 30-40 войници били убити, около сто – ранени.

По-тясното обграждане на Видин беше вече щастливо завършено и завладените оръдия в редутите били насочени успешно заедно с румънските към града. Всички усилия на Изет паша, да си възвърне важната позиция на Смрдан останали напразни, но неприятелските снаряди убили немалко храбри румънци. На 25 и 26 продължило с всички сили обстрелването на видинските укрепления и предизвикало няколко пожара в цитаделата и в града. Румънският огън се засилвал непрекъснато и причини големи опустошения до 4 февруари. На 27 януари генерал Чернат и генералщабният полковник Пилат напуснали Букурещ, за да подготвят

нападението срещу Видин, което във всеки случай щяло да струва живота на много хора. Преговорите за предаване на крепостта се провалили, тъй като турците искали да се оттеглят свободно с цялото си оръжие. Сключеното на 31 януари примирие в Одрин, известно на Изет паша на 5 февруари, според което трябвало да се опразнят Видин, Белоградчик и другите крепости на Дунавска България, сложило за щастие край на кръвопролитието. На 24 февруари било изпълнено предаването на Видин на румънците, което било съпроводено с оттегляне с всички военни почести на по-голямата част от турския гарнизон. На 5 април влязъл в цитаделата 138-ят Ботховски пехотен полк (35 дивизия), последван скоро от други руски войскови части, а на 18 април се явил определеният губернатор на дотогавашния видински санджак, държавният съветник Тухолка, очаквал от края на януари в Лом предаването на крепостния град, за да въведе там в името на царя руската гражданска администрация.

Тясното обкръжение на Видин, съдействувало за бързото сключване

Оръдейна борба между Видин и Калафат

на Одринското примирие, даде на Европа ново доказателство за способността на румънското военно ръководство. Превземането на смърданските предукрепления в щурм добави още едно лаврово листо в славния венец на храбрата румънска войска. На 17 май княз Карол посетил смърдан-

ските редути и двата гроба на големия площад в горната част на селото, в които почиват 12 румънски офицери и 200 войници. Надписите на двата високи кръста възвестяват, че погребаните тук на 12 януари 1878 г. (ст. ст.) храбреци са намерили геройската смърт за отечеството и за освобождението на съседната българска нация. Купища гниещи фесове означаваха все още, до миналия ноември, местата, на които паднали турските защитници в борбата за честта на своето оръжие и за обкръжените във видинските укрепления техни братя по вяра, от които стотици били вече загубили живота си от вражески куршуми!

Видин пострадал необикновено много от румънските снаряди. Крепостта не разполагала с по-големи защитени от куршуми помещения. През време на честите опустошителни обстрелвания, обитателите се окопавали в мазета и ями, изкопани с мъка в дворовете и градините им. Батареите на Калафат насочвали огъня си главно срещу цитаделата. Там, в Паша-джами-махалеси, били повредени около 50 къщи, в Юч-кулемахалеси също толкова, във Флорентин – Капу махалеси – 40, в Чауш-махалеси – 50, в Лонджe-махалеси – 40, в Яя-паша махалеси – 70, в Медресе-махалеси – 40, в Орта-туна-махалеси – 45, в Пазванджи-махалеси – 60, в Меджид махалеси – 30, в Катко-махалеси – 30 къщи. От важните сгради била разрушена още в началото военната парна мелница при стария дворец. Машините ѝ лежат погребани под останки и развалини. Най-високият етаж на часовниковата кула, от който се открива широк изглед, трябвало също скоро да се изостави, тъй като – както и всички галерии на минаретата – била постоянна прицелна точка на румънските артилеристи. Обстрелването превърнало джамията Ахмед паша с надгробния паметник на славния Хюсеин, израелтянския храм непосредствено до крепостната стена, използуван от турците напоследък като склад за зърнени храни, и голямата нова Яли джамия извън крепостта изцяло в развалини. По-леко повредени били 11 други джамии, военната болница и много къщи в градските части край Дунава.

Въпреки че пострадал доста и прочутият исторически Пазванджи сарай, руското интендантство можа да използува по-късно обширните дворни пространства и помещения за натрупване на огромни запаси. Напоследък конакът на Пазван Оглу служеше на турците за задържане на най-различни престъпници. Заточените водачи на друзите живееха тук заедно с убийци и черкезки конекрадци. В деня на падането на Видин опасните обитатели на сарая били пуснати да излетят на свобода. Днес съдбовният еничерски конак е казарма на българската милиция. Млади българи с детски поглед охраняват вратата. В двора и под неговите аркади лежат натрупани високо един върху друг безбройни сандъци, пълни – според надписите – с farine, légumes, bisquits, etc. (брашно, зарзават, сухари и т.н. – бел. пр.). Днес по-голямата част от съдържанието им

трябва да се е развалило. Жалко за големия куп рубли, събрани от данъкоплатците, напълнили дълбоките джобове на руските доставчици.

Още по-тежки загуби претърпя турската държава при опразването на отстъпените укрепени места. За отстраняването на целия военен материал трябва да е имало споразумение в договора; но само съвсем малка част беше отнесена поради липса на транспортни средства. След предаването на Видин, широкият площад при стария дворец приличал на хаос от всевъзможни военни припаси. Стотици войници изпразвали складовете и струпваха на цели хълмове униформи, оръжие, трофеи от по-добри времена, между които 200 железни печки, всякакви артилерийски принадлежности, сандъци с патрони, снарядни гилзи в пъстра бъркотия и най-ярко безредие, изложени на най-вредни атмосферни влияния. Но ето, че един ден (през ноември 1878 г.) възвестили предстоящото посещение на генерал-губернатора княз Дондуков в крепостния град. И тъй безпорядъкът, опасните за живота вехтории трябвало да се отстранят. Турците си улеснили този сизифовски труд, като обявили наддаване, на което се стекъл цял куп охотни купувачи. Въпреки това се стигнало само до продажби на безценица. Турски комисар, седнал пред зелена палатка, пъхал донасяните му пари в дълга торбичка и записвал отделните суми в разтворен пред него тефтер. Площадът бил опразнен, а огромните стари оръдейни дула от валовете върху тромави дървени лафети, известен брой каци с барут, сандъци със запалителни ракети, оръдията от Белоградчик и т.н. откарали надолу, към Дунава, за да ги натоварят на военни кораби за Константинопол. За последен път Ибрахим ефенди затворил желязната порта на богатата с исторически събития Видин куле. Сълза блеснала в окото на турчина, свикнал с боеве, когато предал старите ръждиви ключове на руски офицер.

В началото на септември 1878 г., преди да се изтеглят, русите започнали да взривяват западнобългарската 500-годишна твърдина. Отделена за целта пионерна част изпълнила много бързо тази задача под ръководството на полковник, като сложила наведнъж 60-80 пуда барут (1 пуд = 16,4 кг) в мините. И така в течение на един месец главният обкръжаващ вал бил пробит на 8 места, еднакво отдалечени едно от друго. И здравата крепост Кум баир била взривена. Мощността на взривовете разтърсила силно градската част, разтресла основите на къщите, а последният взрив на дунавския фронт изхвърлил водите на реката нависоко, като кули, и ги запратил към сушата върху улиците. С водата долетели до улиците и много риби, събирани ревностно от ликуващите руски войници. За всеки отделен взрив се съобщавало с един ден напред. За българите, които затваряли магазините си, тези дни били като празници. Непосредствено зад живия плет от войници, образуван на известно разстояние от мините, многохилядна народна маса чакала съответните три сигнала на тръбата. Точно при третия следвал взривът с

трясък на оглушителен гръм. Високо, колкото хълм, се вдигала във въздуха пръст, камъни и гъст дъжд от прах, който потапял Видин за няколко минути в страшен сив облак. Едва започнал да се разнася, и всички се втурвали един през друг към взривеното място, всеки се впускал с бясно ура към крепостния ров, за да прекрачи пръв пробива. Със струпалата се взривена пръст ще се пресуши блатистия крепостен ров, а материалът, добит от постоянното сриване на стените, е предназначен за строеж на обществени сгради.

Екзарх Антим бил първият, измолил от руския губернатор камъни за изграждането на нова катедрала и на конак за себе си. Сега ще се осъществи вероятно замисленото от 1855 г. изграждане на църква във Видин. От многообещаващия Парижки мир трябваше да изминат двадесет и пет години и да се случи страшна катастрофа на турската земя, докато разбуждащият глас на мюсюлманския мюезин и мирния звън на християнската камбана можаха да прозвучат равноправно един до друг. Скоро след предаването на Видин, на мястото на старата дървена кула издигнали осмоъгълна каменна камбанария, чийто меден купол е украсен богато с позлатени плетеници. Напоследък бият камбаните по руски начин: наред с камбана, залюляна с помощта на въже, се размахва на равномерни интервали езикът на втора неподвижна камбана, което напомня обичайния в православните манастири симантрон. Странно звучащият звън придружил през последните месеци невероятно много руски войници до последното им жилище, които – преживели щастливо и победоносно най-разгорещените боеве – трябваше да загинат в пълния разцвет на своята младост от коварната видинска блатна треска. В дълги редици почиват те, положени в християнското гробище, и тъй като там няма повече място, новото българско гробище, подобно на турското, беше преместено по санитарни съображения далеч зад югоизточното предградие.

Видин и днес още прави странно привлекателно впечатление на истински турски град, и ще си остане вероятно такъв, докато съществува и наподобава на развалини тази чудновата неразбория от къщи с фантастично приказни украси, характеризиращи Ориента. И все пак, колко много се промени старата дунавска крепост в своя полза под краткия режим на русите! Радостна изненада очаква чужденеца, невиждал Видин от 8 години, още при пристигането му. Докато дори в 1871 г. напразно е търсил там прилично място за отсядане, днес може да избира вече между различни странноприемници. Още през 1875 г. напредничавият Рифат паша издигна близо до параходния пристан върху място, което купил по повод на започнатия от него строеж на кея, „хотел Белвю“ с възхитителна гледка в далечината. Но Рифат наложи на съдържателя тежки условия: заможни видински граждани трябваше да поръчителстват за годишния наем от 300 дуката, а също толкова жълтици се плъз-

гали, както се говореше открито, в касията на пашата. Но все пак бяха задоволени спешни нужди и беше даден пример, намерил скоро подражание. Примамени от руските императорски търговци спекуланти „от отвъд", т.е. от Банат, превърнаха с най-голяма бързина едноетажни къщи на дунавския бряг в странноприемници и им дадоха звучни имена като Хотел д'Европ, Хотел дьо Вил, Хотел д'Атен, Ресторасион Франсез и т.н. Зад бели и червени завеси сега, в 5 часа след обяд, може да се видят в осветените стаи блестящо постлани маси, на които в този час гостите се хранят редовно по определено меню, а по друго време по избор от листа за ястия. Многобройните руски офицери посещават обикновено чудесно разположения хотел „Белвю" заради великолепния изглед към Стара планина и „Ресторасион франсез" заради градината, но и „Жарден любликъ", градина, в която под звуците на полкова музика или на някой пътуващ за Ориента дамски оркестър се уреждат по различни поводи блестящи банкети; а на тях – това е най-голямата новост – се явяват понякога и съпругите на българските първенци. Влезеш ли сред осветеното от пъстри лампиони оживено веселие, преливащо понякога от пяната на шампанско, се питаш неволно, това ли е същият стар Видин, където по-рано безлюдните улици бяха предоставени след залез слънце на кучетата или по които отекваха стъпките на мрачно гледащите военни патрули?

Повече от странноприемниците и наемните коли с два коня, за които се заплаща по 2 марки на час, изненадва новата, засадена с акации, като опнат конец права улица покрай кея – дунавското корсо – осветявано вечер от многобройни двураменни петролни фенери в две редици. На малките маси пред хотелите много се пие и беседва, на тротоара, до ръба на брега, се разхожда красивият свят под звуците на военна музика и се радва на пъстрата картина на реката, в чийто център е разположен отнетият от турците монитор „Никопол"; от палубата на този кораб прозвучават своеобразните пискливи свирки, чиито команди руските моряци изпълняват с механична точност. Най-забележителните здания на кея са параходната агенция, полицейската служба и митницата. Старата турска митница и построената едва преди десетилетие непосредствено до нея Яли джамия бяха превърнати от румънските снаряди в слепооки развалини, на чиито просторни дворове руските войници разположиха с голяма изобретателност своите места за готвене. Там се виждаха най-вече набити силни синове на севера, те пееха, осветени от ярък огън, и шетаха винаги по двама край издигнатите от отделни камъни огнища с продълговати малки медни котли, които руският войник носи постоянно привързани към раницата на полето. Едни цепеха дърва на трески, други носеха вода от Дунава, трети готвеха; всичко това разкриваше свежа картина на стан, привличаща любопитна публика главно във вечерните часове, а парата на кипящите

самовари не оставаше съмнение относно народността на целия декор.

Завиваме в една от напречните улички, които водят до „Чаршията", успоредна на кея. Тази най-голяма улица на Видин беше наречена в памет на Плевна (т.е. Плевен – бел. пр.) „Плевлиева улица", въпреки това не е заличен предишният ѝ ориенталски вид. Тук и в другите главни улици се виждат турските кафенета, чиито мълчаливи посетители седят с полузатворени очи, мечтателно задълбочени в себе си, и не обръщат никакво внимание на това, което става около тях; виждат се и същите благоухаещи гостилници, същите арменски или еврейски сарафници със стъклени шкафове за пари, в които – подобно на нашите стайни аквариуми – излагат своите привлекателни златни и сребърни „риби". Вижда се същата навалица от амбулантни продавачи, забулени кадъни, попове, цигани, любопитен като децата селски народ, биволски коли и т.н., което чужденецът никога не се уморява да съзерцава. Но с навлизането на русите настъпи една много забележителна промяна. От тогава улиците трябва всяка вечер да се пръскат и метат. Стотици ръце на българи, турци и евреи се раздвижват пред всички къщи, надпреварвайки се усърдно да изпълняват тази строга наредба, да приберат сметта в дворовете и всяка седмица да я извозват на колички; който не изпълни наредбата, трябваше да плати 10 рубли глоба, всеки беше до такава степен убеден, че никой не хвърляше дори обрана чепка, камо ли друга нечистотия на улицата. Нарочно определени цигани изтребиха и безбройните кучета, застрашаващи по-рано видинските улици. И тъй като за всяка предадена опашка получаваха по 2 пиастъра, скоро виещите постоянно четирикраки станаха рядкост. Също и досадните просяци, с изключение на слепите, приклекнали и сега, както преди, на мостовете, водещи към крепостта, се разпръсваха от камшика, размахван настойчиво от българските жандарми.

Но видинските улици не само се метяха, а напоследък се и настилаха, при това много грижливо от австрийски работници на предприемач, задължил се с договор да положи настилката в определен срок. Найнапред беше завършена „Игнатиева улица" с резиденцията на губернатора; и всички други улици получиха имена, а къщите номера, дори и на петролните фенери поставиха малки тенекиени пластинки с поредни числа, а нарочно назначени фенерджии, облечени всички еднакво, бързат със стълба и парцал из града, за да изпълнят длъжността си. През последните октомврийски дни Видин завърши и в много други насоки своя външен тоалет. Тласъка даде оповестеното посещение на генерал-губернатора Дондуков-Корсаков, епохално събитие в аналите на Видин, според записките на очевидец, което заслужава да намери тук своето място.

Цели две седмици само една мисъл обладаваше Видин – очакваното пристигане на княз-губернатора. Един указ на полицейския началник гла-

сеше, че настилката на всички главни улици трябва да бъде завършена до 25 октомври; така и стана; друг указ нареди, всички къщи с неугледна външна страна, с други думи къщите на целия Видин, да се поправят, боядисат, а всички порти, прозорци, капаци и наричани с всевъзможни имена дървени съставни части, да се боядисат. И веднага младо и старо започна да шета непрестанно, от сутрин до вечер, за да изпълни тези наредби. Надпреварваха се по усърдие, целият град миришеше една седмица на блажна боя и докато част от жителите се стараеше да подмлади външността на стария Видин, което затрудни вероятно най-много горките мюсюлмански жени поради неудобното им прикриващо облекло, друга част от населението ограби през това време всички градини, довлече от близо и далеч цели товари свежа зеленина, за да украси фасадите. На веранди и балкони жени и моми виеха навсякъде венци, често с огромни размери. Плътни, тежки гирлянди се спускаха над портите до земята; навсякъде закачваха знамена, надписи, образи на царя, транспаранти.

Всички свършиха навреме; многоочакваният ден дойде. Сутринта на 29 октомври жителите на Видин се стекоха плътно към дунавския кей и се струпаха там зад българската милиция, образувала в две дълги редици жив плет край пристана. Там се явиха всички първенци на града, екзарх Антим с православното духовенство, вицегубернаторът, началникът на полицията, членовете на градския съвет, няколко видни турци, турски офицери. Насреща се нареди българската младеж със своите учители, а руските дами заеха близките балкони. Търпението беше изложено на извънредно голямо изпитание, но – подкрепващи се с предлаганите от амбулантни продавачи закуски и освежителни питиета – всички издържаха. Здрачът хвърляше вече сенки над града и турски викачи възвестиха, че илюминацията трябва да започне. Бързо се запалиха огньове, навсякъде кеят светеше като посред бял ден; там между свежи венци сияеше огромна пирамида, издигната от наквасено в безир бяло ленено платно с надписи, възхваляващи освобождението на България. Запален катран на разлати тави хвърляше ярка светлина върху търпеливо чакащото мнозинство, чиито лица бяха изпълнени от напрежение и почуда от небивалото досега зрелище във Видин. И ето че се даде очакваният сигнал, оръдейни гърмежи екнаха и след десет минути генерал-губернаторът на България слезе на брега при шумно ликуване на мнозинството, посрещнат от духовенството с хляб и сол. Княз Дондуков намери добра дума за всички, приближили се до него; а на явилите се турски офицери извика доста рязко: „Какво правите още тук? Смятате ли, че ми доставяте удоволствие с присъствието си?“

Придружен от видинския окръжен управител, пресрещнал го в Лом, и заобиколен от внушителен щаб, князът премина в каляската си бързо през чаршията до Игнатиева улица, където пред издигнатата над вси-

чки къщи почетна арка чакаха 24 девойки, облечени съвсем еднакво в бяло. Това бяха деца от еврейската община, увенчани с рози, които изразиха своята почит към губернатора с немски и френски стихове, венци и хвърляне на цветя, докато равинът и учителят понесоха към него свитъците със свещения закон. Пред къщата на „губернатора", където трябваше да отседне княз Дондуков, чакаше множество от богато окичени български жени и девойки начело с млада учителка, която, с далеч отекващ твърд глас, възвелича „възродителя на България, под чието ръководство и с божията закрила страната ще се разгърне голяма, свободна и могъща и чиято памет и най-далечните внуци ще споменават винаги с благословия!" Князът окачи поднесения му лавров венец на ръката си, адютантите му сложиха другите в колата. Вместо да се отправи сега към приготвените за него покои, князът застана прав и предизвика един вид прием, поиска да му бъдат представени всички висши чиновници и офицери на българската милиция, които остави после да дефилират пред него, подвиквайки им неколкократно „Здравствуйте!". Сетне князът направи посещение на екзарх Антим в отдалечената само на няколко крачки чаршия и след няколко освежителни напитки и кратка закуска се завърна да пренощува на своя кораб. Но тържеството завърши едва с изгасянето на фенерите на улиците, по които до полунощ се носеха пеещи и ликуващи тълпи.

На другата сутрин князът се яви още в ранен час в цитаделата, прие в сарая почитанията на градските първенци и разгледа след това с голям интерес всички помещения на старата „Видине куле". Князът вдигна една от еничерските стрели, натрупани на цели слоеве върху пода, и каза на придружаващия го тогавашен началник Караджич, че в най-скоро време трябва да се положат грижи за подновяването на силно повредените от калафатските снаряди части на сградите и за покриването на добре запазените кули, а площадът, заобикалящ крепостта към Дунава, да се изравни, да се засади с дървета и да се преобрази в обществено място за разходка, което – поради благоприятното си разположение – ще бъде голяма благодат за Видин, тъй като е беден на такива места. Казват, че още тази пролет щели да осъществят това указание. То не остана впрочем единственият подтик, даден от княз Дондуков по време на краткото му посещение. Още на същия подиробед той изразил своята благодарност на властите, първенците и офицерите заради великолепния прием и в 10 часа корабът потеглил надолу по Дунава. Вехнещите венци шепнеха още дълго за толкова бързо отлетялото в мечтите великолепие, на което Видин стана свидетел.

Няколко дни след като княз Дондуков посети видинския кастел, на 3 ноември, първия неделен ден, на който беше разрешено на видинските жители да посетят „Видине куле", се случи печална злополука. Вероятно поради непредпазливо настъпване се възпламени една от многобройни-

те изоставени от турците запалителни ракети и причини силен взрив, изхвърлил няколко мъже в близкия двор. Отвратително обезобразените трупове бяха занесени с голяма тържественост в седем отворени ковчези на гробищата и възбудата на населението дълго време не се успокои. Казваха, че турците били оставили мина, предназначена за княза-губернатор, и какво ли не още. Но незабавно възбуденото следствие доказа, че тези слухове са неоснователни. Въпреки това, събитието продължи да тревожи жителите и навред се изказа желанието, наред с българската милиция да се въдвори на гарнизон и една руска военна част.

Руските окупационни войски бяха напуснали града кратко време преди това, на 17 октомври 1878 г. На сбогуване гражданите устроиха на площада пред крепостта хубаво тържество с гощаване и танци, а за офицерския корпус – блестящ банкет, чиято сърдечност беше доказателство за взаимните симпатии. Остана само един щаб от висши руски чиновници, които ръководят и до днес (април 1879 г.) администрацията: това са видинският окръжен управител, губернаторът генерал-майор Кишелски (по рождение българин), военният комендант подполковник Флоренцки и много енергичният полицейски началник майор Димитри Вукович-Караджич, син на известния сръбски писател и брат на госпожа Вилхелмине Вукоманович, отбелязала за нас някои от приведените тук данни по време на посещението си във Видин през есента на 1878 г.

От друг достоверен източник получих интересно съобщение за най-новото развитие на положението във Видин, според което, от началото на руската окупация до преустановяването на корабоплаването през есента на 1878 г., мюсюлманското население се изселвало в малки групи, така че понастоящем 1200 до 1500 души били вече напуснали града. Турчинът, навикнал да властвува, не може да се примири да живее като равноправен наред с друговерци; и останалите във Видин мюсюлмани са много склонни да обърнат гръб на града. Поради това спаднаха значително цените на къщите и местата, главно в цитаделата; дори за половината или за една трета от предишната им стойност не се намират купувачи, което възпрепятствува възнамеряваното изселване в по-голям размер.

Според предприетото в края на февруари 1879 г. служебно преброяване, Видин е имал в цитаделата и всички предградия 17 300 постоянни жители, а включително гарнизона (българската милиция), преходящите и гостите – 21 000 души, от които 9000 мюсюлмани. В цитаделата има една малка българска църква и една синагога; освен това в 15 части на града (махали) се наброяват: 15 джамии, 1330 къщи, обитавани почти изключително от турци и испански евреи. Във Вароша (града), отделен на определено разстояние от цитаделата, има 12 джамии, 1 българска митрополитска църква и 1700 къщи в 17 квартала. От тях в 4: Ак джами

махалеси, Бановица махалеси, Мезарлик махалеси и Дабаг-хане-махалеси живеят само турци, в 4 други: Пазар махалеси, Кулук махалеси, Ташкьопри махалеси и Мустафа-паша махалеси – турци и българи, в Яли джами махалеси – занаятчии и търговци от всички народности, в Хаджи Осман махалеси – българи, турци и цигани, в Бара махалеси – жители от последните две народности, в Кум баир махалеси – българи, румънци, а в останалите четири махали – последните примесени с цигани.

Преди войната в цитаделата е имало 8 мюсюлмански училища с 12 учители за общо около 900 момчета и момичета, а понастоящем се броят само 3 училища с около 600 ученици; в града е имало по-рано 9, а сега има 6 училища с 14 учители и 400 ученици. Българите разполагат днес само с едно училище с 6 светски и 2 духовници учители, посещавано от 275 момчета и друго с 3 учителки, където учат 55 девойки, а евреите – с едно израелтянско училище с 5 учители, в което учат 150 момчета и няколко девойки. Всички тези образователни заведения се намират, общо взето, на много примитивно равнище. Турските власти винаги едва са подтиквали издигането училищното дело, а новобългарското управление, на което предстои да поеме наскоро властта, ще трябва да положи усилия, за да уравновеси многовековните недостатъци в културата чрез усърден труд.

Понастоящем действуват във Видин пет различни административни и съдебни ведомства: I. „Окръжен съд“: председател господин Петър Дамянов, 4 назначени и 4 избрани членове. II. „Апелационен съд“ за видинския окръг: председател господин Илия Цанов, 2 назначени и 4 избрани членове. III. „Градски съвет“: председател господин Ванко Нешов, 5 български, 4 турски членове. IV. „Окръжен съвет“: 1 председател, 8 членове. V. „Административен съвет“, висшият административен съвет, председателствуван от руския окръжен губернатор с по двама члена от споменатите четири ведомства; митрополитът, мюфтията и равинът също участвуват понякога в неговите разисквания.

Под досегашното преходно руско управление се предприеха само малко административни нововъведения. Данъците, с изключение на военния данък, плащан от българите, се прибират както по-рано. За страноприемници, гостилници и кафенета съдържателите трябва да плащат по-голяма сума за патент, а и таксата за покупка и продажба на къщи и места се повиши от две и половина на четири на сто. За вносни стоки към досегашните митнически тарифи се взема и общинска такса в размер на половин на сто, а всички мита се прибират изключително в сребърни рубли или франкове. За изграждането на шосета към вътрешността на страната досега е направено извънредно малко. И кореспонденцията за чужбина се изпраща все още от австро-унгарската пощенска служба. Руската военна поща приема вероятно все още писма за чужбина, но с нея си служат рядко.

От 1878 г. се забелязва голям упадък на търговския живот във Видин. Вносът пострада от оттеглянето на многбройния турски гарнизон и част от цивилното население, а износът спадна до минимум, вследствие на последната лоша реколта и болестите по добитъка, които почти го унищожиха. Въпреки това фирмите Цеко Ванциов, Хаджи Йончо Русков, Хаджи Петко Петкович, Йозеф Капон, Пинкас и синове все още имат значение като вносители на австрийско-английски конци, памучни произведения, колониални стоки, желазария, бои и т.н., след това С. Капон, Тусциу Мола Азик, П. С. Нисим Калеф като износители на зърнени храни и суровини, въпреки че Видин, врязан след отстъпването на Нишкия окръг като клин между Сърбия и Румъния, останал без същински хинтерланд, загуби много от търговското си значение. Но то би намаляло още повече, ако мюсюлманското население наистина би се изселило и видинските търговци биха разчитали единствено на оскъдните местни потребности на българите.

II.
ПРЕЗ БЕЛОГРАДЧИК КЪМ ВРЪШКА ЧУКА И ДУНАВА

Въстанието в Стара планина в 1862 г. – Във Видин. – Спътникът консул фон Валхер. – При Сюлейман паша. – Буюрду. – Заплата на паша. – Отпътуване. – Злополука при Арчар. – Рашид паша. – Нов и стар път. – Черкезко селище. – Столовите планини. – Трудно изкачване на проходната височина. – Хубава панорама. – Прием. – Белоградчишкият каменен свят в лунна нощ. – Апологията на Бланки. – Геоложки бележки. – Градчето и неговите жители. – Какво означава камбанният звън за мюсюлманина? – Селски въстания през 1840 и 1841 г. – В Сръбско-турската война в 1876 г. – Румънци и сърби пред Белоградчик в 1878 г. – Предаването му на русите. – Крепостта. – Новият форт Сюлейман. – Изкуствено високо плато. – Престои за орли. – Добра засечна. – По-стари постройки, римско укрепление? – Пълен мир между Лом и Тимок. – През Арчар към Раковица. – Неговите караули. – Неговите болюкбашии. – Въстание в 1851 г. – Български изселници за Сърбия. – Низамски гарнизон в 1870 г. – Учение. – През изворите на Витбол към Връшка чука. – Сръбско-турски гранични власти. – Терасата на Тимок през време на похода в 1876 г. – Боевете на Лешанин и Осман паша между Брегова и Зайчар. – През руско-турската война в 1877 г. – Сръбска окупация на Кула. – По-нататъшната съдба на Тимошката област. – Кула и новото му име Адлие. – Напразно търсене на града на предишни карти. – Старият дворец и близки антични находки. – Каймакамът и вироглав спахийски потомък. – Казиното на Кула. – Неговите татари и черкези. – Нов пощенски път за Видин. – Слизане към Дунава. – Неговите низини, блата и трескави миазми. – Старотурски виадукти. – Воден лов. – Гостоприемство сред стените на Видин.

По-малко шумно от въстанията в Херцеговина и Сърбия се разви по същото време, през лятото на 1862 г., в дълбоките клисури на Стара планина онова движение, което, без мирното разрешение на сръбските безредици, щеше да причини голямо смущение на Портата. Първите благоприятни вести за Сърбия след бомбардировката на Белград предизвикаха да излезе на бял свят оръжието, ръждясващо в тайни скривалища сред Стара планина. Дълго подтискани надежди се събудиха, изглежда-

ше, че подходящият миг за отхвърляне на турското владичество е настъпил. Свободолюбиви млади мъже от Търново се опитаха да вдигнат въстание в християнските села край пътя за Казанлък. Успяха лесно да изгонят нередовните войскови части от беклеметата, а турското население на мюсюлманските селища, обезпокоено от въстаниците, изпадна в панически страх.

Когато пристигнах през първите юлски дни във Видин, въстанието беше достигнало връхната си точка. Въстаниците бяха завладели пътя Търново-Габрово-Казанлък; имаше опасност да пренесат въстанието в областите отвъд Стара планина. Пашите на Русчук и Ниш изпратиха низамски батальони за потушаването на опасността, растяща всеки ден, а съобщението, че въстаниците са превзели проходите към Сливен, раздвижи изцяло и видинските авторитетни военачалници.

Тези бурни събития ми пречеха да изпълня моето проектирано разузнавателно пътуване от Никопол до Черно море; защото – в случай че изпратените срещу въстаниците низамски части сразят с комбинираните си нападения българските чети, борещи се без единно ръководство и обезсърчени от застоя на сръбското движение – не можеше и да се помисли за пълно прочистване на дори и в мирни времена несигурните старопланински проходи. Да изчакам изхода на борбата сред заразните изпарения на Видин ми се струваше най-неуместно, тъй като печалният ми опит край блатата на Требинье и при Шкодренското езеро ме убеди без всякакво съмнение, че съм предразположен към злокачествени трески. Заради това реших да избягам колкото може по-бързо от миазмите на видинския въздух и да се упътя към незасегнатия от въстанието северозападен горен край на България.

Който иска да поеме към вътрешността на Турция в посока, отклоняваща се от обикновените големи военни пътища, който иска да бъде сигурен, че недоверието на първия срещнат турчин няма да попречи на научните му изследвания, който си намисли да си осигури при нужда – а такива моменти настъпват много често и много лесно – съдействието на местната власт или на въоръжени придружители, се нуждае за тази цел от „буюрду". Спомням си за добрата работа, която ми свърши такъв „буюрду" в босненския Зворник през 1860 г. и за да го получа помолих колкото интересуващия се от изкуство, толкова и услужлив консул Валхер фон Молтхайм, който искаше да се присъедини към мен като желан спътник, да ме представи на окръжния управител Сюлейман паша.

Абдула, живописно облеченият гавазин на австрийското консулство – Аллах да му е на помощ, той не е вече жив – крачеше пред нас с увенчания от двуглав орел жезъл на консула. Стражата на Стамбул капу взе за почест, гавазите в свода на портата на слабо импониращия пашов сарай поздравиха, а безбройните българи със съставени от турс-

ки писари молби в ръцете, които пълнеха винаги предния двор на всеки конак, се поклониха ниско, до земята. Изкачихме се по неугледна дървена стълба, раздвижихме с появяването си тълпата безразборно налягали прислужници и поръчахме, влизайки в просторната зала за аудиенции, да известят на пашата за нашето посещение. Скоро след това се отвори двукрилата врата към съседното помещение и „негово превъзходителство" ни поздрави с обичайното кръгообразно движение на ръката от гърдите към устата и челото, което – преведено на наш език – означава: каквото чувствува сърцето, говори устата и тя те поздравява.

Позволявам си да предположа, че читателят е запознат с често описваната поздравителна церемония при посещения на знатни османлии и прескачам подробностите на формалностите, които не ми бяха спестени. Пашата се показа видимо зарадван от моето представяне и целите на моето пътуване; при превъзходно кафе-мока, поднесено в златни чинийки за чашите и „подправено" с тютюн от Ениджe разисквахме маршрута. Пашата поправи нещичко в него и изрази мнението, че можем да предприемем цялото пътуване спокойно и удобно с кола, тъй като и пътят към Белоградчик бил приведен наскоро в добро състояние. За по-голяма сигурност трябвало да ни придружават две заптиета и да ни предшества куриер, за да възвести пристигането ни на мюдюрите и да подготви най-добър прием. Секретарят на пашата донесе нашето придружително писмо (буюрду), изящно калиграфирано и заверено с големия печат на Сюлейман; негово „превъзходителство" ми го донесе, благодари на консула в цветистата фразеология на Ориента за удоволствието, което му доставило нашето посещение, и се сбогува със звучни пожелания за щастлив изход на нашето пътуване.

Каква ли служба би могъл да заеме Сюлейман според степента на образованието си в нашата чиновническа йерархия, запитах моя придружител, когато завесата се затвори зад нас. Не беше лесно да ми отговори! И какви огромни заплати получаваха тези функционери, които често са учили само малко четене и да полагат своя печат. В последно време Портата като че ли се опитва да сведе заплатите на висшите си чиновници до европейското равнище; но те останаха все пак несравнимо високи, въпреки че обичайният харемски разкош, тълпата прислужници на пашата и т.н. поглъщат немалко суми. И в 1860 г. Сюлейман получаваше като мушир на Видин все още 14 000 марки месечно, а в 1875 г., когато Видин беше само окръг на вилаета „Туна" (Дунавски вилает – бел. пр.), заплатата на мютесарифа възлизаше на 72 000 марки годишно, според западното мерило – много голяма, а според разбирането на пашата – твърде скромна сума, която трябва да се увеличи чрез най-различни странични доходи.

Колко добре или, по-правилно казано, колко зле е осведомен турският наместник с месечна заплата от 50 000 пиастри (10 000 марки) – а

Сюлейман паша получаваше все още (1862 г.) тази огромна сума, когато го посетихме – за състоянието на пътищата дори в непосредствена близост до резиденцията му, трябваше да узная още на първия ден на своето разузнавателно пътуване по българската дунавска тераса. Само на пет часа от Видин нашата кола се разчупи на парчета по каменистата клисура на окаяния път. Коларят и слугата полетяха с художествено не съвсем издържано салтомортале от капрата, моят спътник и аз скочихме благополучно и навреме от отворената кола, предоставихме нейните останки на примитивното възстановително умение на нашите хора и благодарихме на небето, че можем здрави и читави да продължим пътуването на конете на придружаващите ни заптиета. Невежият Сюлейман паша, който ни показа предишния ден гланта си, което означаваше на турски, че пътят за Белоградчик е съвсем равен, беше сменен след две години с интелигентния Рашид паша, оценил като някогашен председател на международната дунавска комисия, по-добре от своя предшественик значението на добрите пътища. Той участвува енергично в изпълнението на големия пътностроителен проект, изработен от предприемчивия Мидхат паша, за да заобиколи Сърбия и да свърже своя Нишки пашалък пряко с Видинския. През лятото на 1864 г. се придвижих по този хубав път, приближил значително военните и търговски центрове Ниш и София до дунавските пристанища Видин и Лом и обещаващ да въдвори – като едно от най-важните реформаторски усилия на Мидхат – нова ера в турското съобщително дело.

Строителят на новия пощенски път, свързващ Видин с Белоградчик се е придържал общо взето към трасето на стария път. До точката на десния бряг на Арчар при Османие, която щеше да стане гибелна за нас, то води с редки отклонения в югозападна посока през блатистите места пред видинската крепост до Витбол и, след прекосяването му край сочни пасбища на едноименното селище към постепенно възвишаващата се льосова тераса, заобиколила Видин в широка дъга до караула Карнол. От тамошния беден хан се стига през ниска дъбова гора, страдаща – както навсякъде в Турция – от скитащи кози стада, до втория охраняващ пътя караул Попадия на Арчар. До тук местността изглежда доста мрачна. Ако не е пазарен ден, рядко се срещат селяни да карат дърва или овчи кожи в града. Пред Попадия влязохме в българска къщичка. Хората и добитъкът живееха тук тихо и мирно под общ покрив, а на ниското огнище жени печаха кафеви гъби за пищно угощение. На по-добри жилища се натъкнахме в по-приветливата долина на Арчар, която беше като че ли и с по-добре обработена земя.

След четвърт час стигнахме западно от Попадия до брод на реката и напразно търсихме на това място означения на нашата карта Белоградчик, за което намерихме естествено обяснение: крепостта не се намира на Арчар, а на 3 часа навътре от реката. На неговото фиктивно

място беше обаче разположена черкезката колония Османие, чието заселване причинило някога големи мъки на мюдюра (околийски управител) на Белоградчик. Скитнишките марсови синове от Кавказ не искали доброволно да се привържат към земята, а още по-малко да я обработват. По-късно положението малко се подобрило. Посетих Османие отново през 1868 г. и намерих огромна площ, превърната вече в царевични ниви и зеленчукови градини. Но всичко разбира се толкова примитивно и немарливо, че на германски земеделски стопанин, който не допуска загуба и на бучка пръст от нивата, би се късало сърцето. Селищата на двата брега на Арчар бяха свързани от изящен дървен мост. Премине ли се по него, пътят с доста полегато трасе възлиза по стръмно скосената отвъдна тераса. Новият пощенски път се отклонява там, близо до българското село Калугер от старата посока, по която пътят е водил през заобиколената сега Столова-планина. Спомените ми за старото трасе са свързани за мен с голяма мъка, но и с незабравима наслада. Почти непроходима пътека, немислима за придвижването на нашата кола, водеше нагоре към точката, която в 1862 г. като с магическа пръчка за първи път ми разкри приказния декор на местността Белоградчик.

Недалеч от село Орешец при чешма на чудесен извор чакахме нашата кола, възстановена донякъде с всякакви изкусно поставени временни превръзки, дървени шини, въжета и т.н. Но ако можехме да предвидим лошите часове, които я застрашаваха на същия ден след понесеното предишно изпитание, щяхме вероятно да я върнем във Видин. Защото западно от нашата спирка се издигаше – в противоречие с картите – съвсем неочаквано висока, в полите залесена, а горе гола планина, преминаваща в разстлани надълго „столовидни" стени. Те са дали името „Столова" планина на масива от богати на хорнщайн варовици, лежащи върху серии от пясъчници. А тя се намира приблизително на точката, където според нашите карти се съединяват изворите на несъществуващата река Сморден. В полите на тази неочаквано появила се Столова-планина свършваше напълно – за наша неприятна изненада – прокарания от човешка ръка лош коларски път. Той се превръща в пътека за езда, възлизаща по голи скали между гъсти кленове и див люляков храсталак. Поради това, с помощта на повикани селяни, колата трябваше дословно да се изнесе върху височината, за да не се счупи окончателно. Нашите придружители бяха изцяло заети с работа и кълняха Сюлейман паша; а ние преведохме нашите четириноги за юздите през най-опасните барикади на тясното скално дефиле и за един час изминахме най-страшната част. Най-сетне то се разшири в югозападна посока и, колкото повече се измъквахме между отвесните стени от двете страни, толкова по-просторна ставаше постепенно гледката.

Най-после изгледът съвсем се разкри. На север изникнаха нерезките очертания на сръбско-българските гранични планини, на юг – високите

гърбове на Стара планина, а средната част се разгърна толкова изненадваща и величава картина, че пред нейния чар забравихме скоро едва превъзмогнатото страдание. С възклицание на дълбоко учудване слязохме към градчето Белоградчик, разстилащо се сред необикновено горещия ден, с обрамчените от зеленина джамии и минарета, сред тъмносините сенки на извисения над него скален акропол.

Местните властелини, мюдюрът, кадията и улемът, ни посрещнаха при първите къщи на града, за да ни поздравят. Едва изпълнили неизбежните изисквания на ориенталския етикет в правителствения конак, определен за настаняването ни, в нас напря вече желанието, да навлезем сред онзи декор, чиито чудновати очертания, видени още отдалеч, съвсем ни бяха замаяли. Мюдюрът, стар любезен господин, пожела да ни придружи, но ние не искахме някой може би по-слабо възприемащ чичероне да разводни предстоящите ни впечатления, и поради това учтиво отклонихме предложението.

В скалния свят на Белоградчик влязохме сами. Тънка като конец водна струя блесна и ни насочи към разкриващата се от север на юг тясна клисура, през която пътят води надолу към Лом. Месечината току-що се беше издигнала. Тя осветяваше едно от най-фантастичните творения на всемогъществото. Как да опиша неописуемото? „На художници и геолози препоръчваме да слязат от височината на Белоградчик към Върбова. В тесните проходи на Олиул в Прованс, дефилето Панкорво в Испания, в Алпите, Пиринеите, най-дивите планини на Тирол и Швейцария няма нищо, което би могло да се сравни с това", казва Бланки*, онзи известен член на Парижкия институт, пропътувал през 1841 г. България с политическа мисия. Не е ли била прекалено възторжена апологията на Бланки и не е ли била може би плод на мигновено субективно настроение? Неговите предшественици, Буе и Викенел, споменават Белоградчик само с оскъдни думи, въпреки че и те – както често са показвали – имат очи за природните красоти. Едва по-късно научих, че кракът на тези двама пътешественици никога не е стъпвал на видинската дунавска тераса. Буе узна едва чрез мен за съществуването на чудните белоградчишки скални образования и те му се сториха толкова интересни, че събраните от мен скални проби, както и височинните профили го подтикнаха да илюстрира с тях свой реферат, прочетен във Виенската академия, в който той подчерта важността на височинните профили за науката**.

Описанието на Бланки беше следователно единствената картина на каменното чудо в Северна България, почиваща на лично наблюдение; не необуздана мечтателна фантазия е смесила боите, с които той я нахвърля. Смятам, че ничия човешка душа не би могла да се приближи до

* Voyage en Bulgarie, Paris, 1841.

** Sitzunsgber. d. k. Akad. d. Wissenschaften, Math. naturw. Classe. I. Bd. 1864.

изненадващия белоградчишки декор без да бъде поразена от мощта на първото дълбоко завладяващо впечатление. Чудната формация и групировка, странното великолепно обагряне и окисление на материала, от който природата – въпреки всички причудливо фантастични подробности – е създала хармонично завършена скална местност, предизвикват тук чудесни ефекти под ослепителния чар на променящата се светлина. При съзерцаването на този свят от червен пясъчник, блеснал в най-жива лунна светлина, в който скалите се редят долу една до друга като гървета на огромна алея, и чиито горни катове образуват често 200 метра високи фантастични групи от къщи, обелиски, кораби, хора и животни, може да се разбере произхода на вкаменения град на арабската приказка в триполитанска Киренайка*.

На пътника не е отредено, както на поета, да се спира само на поетичната страна на обикнатите предмети. Какво щастие е, когато проза и поезия се съчетават поне в отделни точки, както в Белоградчик. Всъщност много рядко трябва да е изграждана крепост сред по-романтична местност от тази, и никога постройка, предназначена за трезва военна цел, не е смущавала вероятно по-малко чара на окръжаващата местност. Да се предаде образа на разкошно оцветените белоградчишки скални образования в черни очертаващи линии е смел риск; но въпреки това смятах, че не бива да лиша читателя от моите скици. Неговото въображение ще допълни липсващото, а на географа те ще дадат, наред с геологическите бележки, известно обяснение за структурата на най-западната българска дунавска тераса. Теренната формация на Белоградчик се състои от червен, ронлив пясъчник, богат на кварц с доста много бели зърна от фелдшпат, който отчасти, чрез приетите големи късове млечнобял кварц добива сякаш конгломератно естество и наподобява с червените пясъчници извънредно много на диасовата формация**.

Разположението в полите на скалната крепост Белоградчик отдавна е трябвало да бъде свързан чрез новопостроен път със съседното селище Кула. Но, както мюдюрът Мехмед, предишен миралай във Видин, ме увери, през есента на 1870 г., за тази цел липсвали средства. Задължили го да изпраща колкото може по-бързо всички приходи на казата във Видин, откъдето те били отправяни към Стамбул, за да не намерят вече никога или най-много отчасти обратния път и да се изплатят заплатите на военните части. Градчето дължеше на ревностния мюдюр някои разкрасявания, хубава обществена чешма, улични фенери, подобрена улична настилка и новата сграда на общинското управление, в чиито гостоприемни помещения бях любезно настанен. Поради по-солидния строеж на тази сграда изпъква още повече бедността на пръснати-

* Ukert, Hertha. Bd. 3. 1825.

** Verhandl. d. k. k. geolog. Reichsanstalt. No. 16. Wien, 1868.

те в няколко квартала 200 къщи. Жителите на Белоградчик се занимават малко със земеделие и лозарство, но най-голяма печалба им донесе командуването от миралай (полковник) гарнизон, състоящ се от пехота, кавалерия и артилерия, настанен в една казарма и в цитаделата, засилван във военни времена от турската градска милиция. Две трети от жителите бяха мохамедани, останалите българи, няколко евреи и цигани.

Като изолиран северозападен преден пост срещу Сърбия, обкръжен още повече от изключително християнско селско население, белоградчишките турци винаги се отличаваха с крайно фанатична омраза към християнските си съграждани и при всеки повод търсеха начин да излеят гнева си върху тях. Хатихумаюнът не промени нищо в това отношение! В меджлиса (общински съвет), съставен от 6 члена, участвуваше например само един християнски коджабаши. Следователно и тук, както във всички турски градове, които посетих, цареше все същото положение, изключващо всяко безпристрастно поведение поради малцинството на раята, която трябваше да приема безмълвно решенията на мнозинството. Малката християнска църква се намираше далеч извън града, скрита зад високи защитни зидове. Само надничащата грубо издялана камбанария я издаваше, но – както във Видин и в много други селища на страната – камбаната не бива да се бие там, където живее мнозинство от мохамедани наред с християни. Според турското схващане биенето на камбана би означавало: Инин сис, бинелим бис! т.е. „Слезте вие (турците), за да възлезем ние (християните)!". Заради това турците настояваха на своето: Бурда чан цалимнас, бурда ясан окунуяр!, което означава: „Тук не се бие камбана, тук прозвучава само гласът на ходжата!".

Винаги открито проявяваният фанатизъм на белоградчишките мюсюлмани наложи на християните, живущи около тяхната крепост, да гледат на нея като на бастилия, която трябва да бъде унищожена на всяка цена. Ето защо всяко селско въстание в западнобългарския тимошки кът е било насочено главно към разрушението на турското скално гнездо. Но грабливите птици, загнездили се там, превъзхождали винаги недостатъчно въоръжените селяни в боя и техните бурни нападения на романтичната крепост в 1840 г. и на 13 юни 1851 г. останали напразни. По-сериозно застрашен изглеждаше Белоградчик през сръбско-турския поход в 1876 г., когато силна част от Княжевацкия корпус, подкрепена от български четници, се опита да го превземе. Но енергичните набези на малкия крепостен гарнизон попречи на нападателите да обкръжат укреплението. Те не успяха да преминат отвъд селото Салаш, разположено северозападно от Белоградчик.

През руско-турската война, след падането на Плевен, бригадата Кантили на румънската III дивизия, командувана от полковник Хара-

ламб, получава заповед, да настъпи от Лом към Белоградчик. Силният ѝ кавалерийски авангард подгонва няколко башибозушки пълчища и дава възможност на следващите главни части – 3 пехотни полка, 1 кавалерийски полк и 12 тежки крупови оръдия – да превземат през януари 1878 г. без съпротива селищата Орешец, Боровица и Чифлик, отдалечени само 4-7 километра от крепостта. Същевременно настъпва една сръбска колона през Кадибогазкия проход, командувана от поручик Покорни, заедно с 2 батальона на княжевацката второкласна бригада, малко зайчарска кавалерия и 2 леки оръдия, и завършва откъм северозапад обкръжението на Белоградчик, чиито фортове и най-близки доминиращи възвишения се защитават от около 1500 низами, 1000 башибозуци, цигани и т.н. Обстрелването запалва няколко бараки и къщи, но не се стига до по-сериозен бой, а и схватките престават, когато великият княз Николай след Одринското примирие заповядва на всички корпуси да прекратят враждебните действия. Независимо от това, че тази конвенция повеляваше да се опразнят незабавно укрепените места край Дунава, както и Белоградчик, неговият енергичен комендант миралай Сюлейман отказа дори в началото на февруари да го предаде: изпратеният за въвеждането на руската цивилна администрация майор Димитри Вукович-Караджич трябваше търпеливо да изчака със своите 10 казаци – първите руси, появили се на Тимок – в близкото село Орешец отварянето на малката скална крепост. Той бе посрещнат радостно от живущите наоколо българи като избавление от многовековния позор и гнет.

Стръмна пътека, която при третото си посещение в Белоградчик (1870 г.) намерих превърната в доста прилична стълба, води от тясната пазарска улица към портата на най-важната част на крепостта, вместена между три мощни скални групи. Тя е изградена във форма на правоъгълник, чиито дълги страни са образувани от 4,74 метра високи стени от правоъгълни камъни с многобройни бойници и два кръгли бастиона, въоръжени с 12 оръдия. Тесни стени с грамадни порти между силно издадените пиластри затварят този двор дълъг няколкостотин крачки, възлизащ към север, означен на плана с 50. Тук се намират къщурка за стражата, хамбар, подобен на индийска колиба, и няколко лошо защитени от временен навес полски оръдия за предните укрепления E и F на плана, изградени в 1862 г. по заповед на Сюлейман паша, за да засилят западния бастион, над който доминира една близка височина. Българи трябваше да издигнат съвсем безвъзмездно тази нова постройка, от която се вижда далеч навътре в страната символът на чуждото владичество – знаме с полумесец и звезда на средната част на крепостта. През южната порта на описания дълъг двор се влиза в укрепения сектор C, чиито надлъжни стени са издигнати вероятно на същото равнище, както тези на първия двор, но са издадени в прав ъгъл в посоката запад-изток. От този втори двор, на чиито стени също са залепени ня-

колко незначителни постройки, казарми, складове и т.н., се стига до най-високо разположената част В на крепостта. Тя се състои от двор, ограден от огромни пясъчникови скали и вградени между тях стени. Малка желязна порта води оттук до последното убежище А на крепостния гарнизон. По подвижни и градени стълби се стига нагоре до ветровитата височина на свързаните с дървени мостове скални глави, които са по-подходящи за орлови гнезда отколкото за престои на хора.

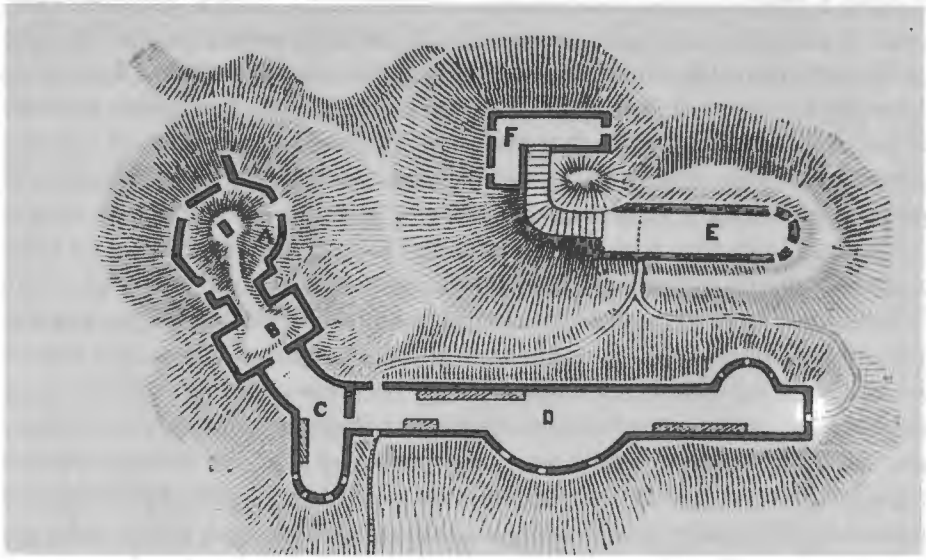

План на крепостта Белоградчик

От главозамайващата височина се разкрива интересна панорама, която ни възнагради щедро за нашето катераческо изкуство. Крепостта, Сюлеймановите укрепления и свързаното с тях чрез палисада градче се разстила в пигмейски размери дълбоко под нас. На юг се разпростира красивата местност на изворите на Лом с продължаващия от Белоградчик фантастичен свят от червен пясъчник, който от далечното разстояние приема сякаш формата на мостове, кули, градове и крепости, отделени от сочна зеленина и тънки като конец водни струи. Малко по-далеч се издигат ясно изрязаните островърхи планини, отделящи Чупренската долина от Ломската; зад тях блести планината на Чипровац, а завършека образуват натрупаните един върху друг гребени на Свети-Николския-Балкан. Неговите склонове в Сърбия с дълбоки врязвания изглеждат като продължение на великолепната панорама в западна посока, която разкрива и на север приветлив изглед върху леко нагънатото, доста добре обработено високо поле. Далечното, ясно блеснало минаре на татарската джамия в Кула сред полето е отлична ориенти-

ровъчна точка. Не пропуснах да го засека, наред с много други издигащи се върхове, от нашето високо наблюдателно място. Само на изток голите столови стени на издигащите се в непосредствена близост Столови планини с разстлани в подножието слаби въглищни пластове под варовици и пясъчници, препречват обширната панорама, която нелесно би могла да бъде надмината по красота от друга на сравнително същото ниско равнище.

Благоприятното положение на Белоградчик относно владеенето на пътната артерия от Нишавската област през Стара планина към Видин не е било открито едва от знаменития и проницателен Хюсеин паша, както предполага Бланки. Той само разпоредил в 1837 г., както съобщават две каменни плочи край главния вход на турски и български език, да се построи модерната част на крепостта. Но Белоградчик притежава и по-стари укрепления. На по-високата част върху и под изкуствено създадената наблюдателница намерих основи на кули и зидове, издигнати положително още в далечно минало. Според мнението на придружаващите ни местни турски първенци, те произхождали от „латинските". Това едва ли определя нещо по-точно, тъй като турците и славяните означават обикновено с това име всички постройки, чийто произход не им е известен. Както споменах вече, неприятно е за съжаление да се предприемат археологически изследвания в турски крепости, дори и в мирно време. Но като се вземе в случая пред вид, че византийците и българите са се ограничавали обикновено да възстановяват разрушените римски укрепени места след нападения на различни народи, би могло да се приеме, че Белоградчик е разположен върху останките на един от многобройните римски кастели, предназначени да охраняват военния път към Рациария, няколко от които намерих в най-близката околност на Арчар.

От римските поселения, добили на българската дунавска тераса много по-голямо разпространение, отколкото може да се съди по оскъдните запазени имена в стари итинерарии (т.е. пътеводители – бел. пр.) и творби на писатели, са запазени вероятно многобройни останки; но в течение на последното хилядолетие пътните трасета станали в най-голямата си част жертва на нивелиращите природни стихии. Под турското владичество до преди няколко години се правеше малко за строежа на нови пътища; наред с турското равнодушие, политическата мъдрост повеляваше, собственото християнско население да се изолира по възможност от онова на съседните страни. Бланки намерил през 1841 г. между Видин и Ниш, както и аз дори в 1862 г., главоломни, неравни пътеки за катъри. В същата година населението страдало много и от уж „умиротворяващите" избухналото кратко време преди това въстание на българите, а всъщност разбойнически башибозуци от албанци. Те върлуваха по и без това неприятни пътища, ограбваха християнските ха-

нове и села и станаха дори за своите едноверци турци, които ги бяха повикали за съдействие, ужасен бич.

Бях по-щастлив от моя предшественик, въпреки че и в 1862 и 1868 г. кипежът сред българския народ се извиси до кървави въстания, а Хаджи Димитър със Стефан Караджа водеха кървави сражения с турските низами в клисурите и горите при Пану-Войнов. Но в най-северозападния край на България цареше мир, нарушаван рядко дори от заселените там разбойници черкези; мир цареше и на леко нагънатото плато с млада дъбова гора, по което се упътихме на север от Белоградчик и чиито богато напоявани, добре обработвани полета сред плодородни долини свидетелствуваха за трудолюбието на българите от Дубрава, Струиндол, Ошание и Вешница. Следвахме тънка като конец водна струя, течаща северозападно от Белоградчик и след около 2 часа се приближихме до извиращата от сръбските гранични планини Салашка река, образуваща югозападен приток на Арчар. Един голям склон, издаден на изток от Голяма-Глава, го отделя от Мечина река, северния ръкав на Арчар, а двата притока се съединяват близо до намерения от мен римски кастел при Кладруп, за който ще говоря в глава V.

Дълбоко врязано тясно дефиле на спускащата се стръмно към руслото на реката високо поле ни доведе до брода на Мечина река и скоро след това до мелница, засенена от високи върби, която ни предложи престой на хлад в онзи горещ летен ден. След кратко освежаване поехме по серпентините на отвъдния стръмен бряг нагоре към село Рабиш и неговото татарско селище. Час по-късно стигнахме до Влахович на едноименната рекичка, врязана в обширно блатисто високо поле. На често пресечения път, покрит на много места с тръстика до човешкия ръст, крайно опасен за ездачи и коли, нашите заптиета загубиха пътеката към Раковица, където искахме да нощуваме. След дълго лутане, няколко случайно минаващи край нас селяни ни заведоха до едноименния караул и, след като търпението ни беше изложено на тежко изпитание, останахме два пъти по-доволни от любезния прием, оказан ни от любезния му комендант. Отличеният с кримски медал Булюкбаши (корпорал), преживял при близкото Корито само преди няколко дни схватка със сръбски хайдути и погубил един от тях, съумя да окаже най-любезно гостоприемство. В късна нощ изпрати човек до близкото село да донесе необходимото за вкусна вечеря, освен това ни предостави своето помещение, постлано с килими, в което се опитахме да се настаним колкото може по-добре, докато той легна на една от дървените пейки на своите заптиета.

Караулът Раковица, разположен срещу сръбската отбранителна сграда (блок хаус) Извор, е много здраво построен. Желязната порта води до двата му етажа, от които първият, както и приземието, използвано за обор, е снабден с многбройни бойници и служи изключително за

защита, а в помещенията на втория са обзаведени жилищата на войниците. Караулът владее селото, разположено на едноименния поток; вследствие гнета върху селското население, това село станало през юни 1871 г. изходна точка на селско въстание, обхванало близките околии, потушено от турското правителство с кръвопролития. Но разположението на укрепената малка караулна сграда, владееща околността, не можа да попречи в 1861 г. най-голямата част от християнското население, огорчено от тегобите, наложени му от татарското поселничество, да емигрира тайно през близката сръбска граница. И по-рано, в 1860 г., се натъкнах на подобни български изселници на сръбска земя; при това не винаги най-бедните от тях обръщаха гръб на родината си. В моя труд „Сърбия" (стр. 43) описах тъжното впечатление, което правеха тези емигранти, достойни за съжаление.

Когато през октомври 1870 г., идвайки от север, посетих отново Раковица, останах немалко изненадан от разширението на караулната сграда от 1862 г. насам. До старата постройка се издигаше надълго разположена казарма, а албанските заптиета бяха отстъпили мястото си на редовни низами. Азис паша, предпоследният и наистина най-способен губернатор на Видин от дълго време насам, схвана важното стратегическо значение на Раковица и я преобрази в добре укрепен преден пост срещу Сърбия. Младите турски офицери на гарнизона от 100 души ме приеха със същото гостоприемство, както навремето и старият опитен войн булюкбаши на нередовния башибозук. Те ме принудиха да приема в хубавичко уредената градинка кафе и цигари и ми представиха интересно военно зрелище. Тръбач изсвири тревога и раздвижи неподготвения гарнизон, отдал се на сладък кеф, който в няколко минути се строи добре въоръжен, и изпълни с рядка точност всевъзможни хватки с английските си пушки със задно зареждане (Sniders), а след това и строй в квадрат и групово. Когато накрая чудесните силни мъже в хубава синкава униформа се понесоха бегом срещу въображаемия враг в посоката на близката сръбска граница, те откриха обилен чест огън и щурмуваха най-сетне с див боен вик и със затъкнати щикове, се разкри живописна картина, която имаше обаче и сериозна страна и ми остана още дълго предмет на размисъл, след като се разделих с любезните офицери.

Под караулната сграда пътят в Раковишката долина пресича разположеното на двата бряга едноименно българско-татарско село, разширено през 1864 г. с черкезко селище сред широколистните гори, оживени от пъстроперести певци. Прекосихме горите и няколко тесни потока, които разпознах по-късно като изворни потоци на Витбол, след това много плодовити царевични ниви и лозя, опасали предните височини на сръбско-българската гранична планина до изолираната и рязко очертана Връшка чука. С просто око не можехме да проследим просеката, която слиза от нейния гребен и разделя турската и сръбската терито-

рия; долу, в полите, просеката продължава с палисада, зад която приветливо се подават червените керемидени покриви на сръбските карантинни постройки. Тук турците се бяха задоволили отначало с квадратно построена караулна сграда, укрепена по-късно с пристроени ъглови кули, в която – освен гарнизон от нередовни войскови части – изпълняваше длъжността си в по-ново време и един турски митничар. Според моето измерване през 1870 г., караулната сграда се намира на 326 метра над морското равнище. Високото поле, което тя владее, се снишава постепенно към изток, а на северозапад се виждат очертанията на сръбските Столови и Мироч планини.

Най-северозападният край на България между Витбол, Тимок и Дунава беше през сръбско-турската война в 1876 г. място на ожесточени боеве между опиращото се на Видин дясно крило на турската войска, командувана от Осман паша, и Лешянинския Тимошки корпус. Според сръбски военен план, последният трябваше да попречи на частите, съ-

Ранен сръбски офицер в една българска къща

биращи се при Видин, да обхванат във фланг и гръб действуващата срещу Ниш главна армия, командувана от Черняев. Но офанзивата на Лешянин спря още при първите опити. На 2 юли неговата Крайна бригада и неговият „свещен легион" преминаха при Връшка чука границата, но Осман паша ги отблъсна, нанесе им големи загуби и ги отхвърли в окопите на десния бряг на Тимок. Още на следващия ден трябваше да опразнят и тях и да се оттеглят на укрепената позиция при Зайчар. На 8

юли една летяща сръбска колона, командувана от полковник Остоич, прехвърли Тимок при Брегова, напредна до Ганцова, на 16 километра от Видин, всявайки ужас в крепостта, където беше останал само слаб гарнизон. След няколкочасов бой, излезлият насреща Фазли паша принуди Остоич да отстъпи. Черкези на пашата отмъстиха за разрушаването на техните села Раковица, Халова, Хамидие и на татарските поселения при Брегова и Ракитница с жестоки репресии в християнските селища, преди всичко в тези, в които ранени сръбски войници намериха любезен прием и грижи за здравето си. Една част на Остоич ги прогони със загуба от 60 убити от Косова; заетите преди това от сърбите крайдунавски села Флорентин, Ново село и Вурв (т.е. Върв – бел. пр.) били обстрелвани за наказание от турски военни кораби.

На 12 юли Лешянин получи подкрепления и отново нападна турците при Велики извор, но напразно. По същото време български четници преминават Тимок и се опитват да превземат отново Ракитница; но половин батальон от низами, пристигнал малко преди това от Трапезунд, ги отблъсква в кръвопролитна битка. Но също така безуспешно остава нападението на Осман паша на 13 юли срещу сръбската позиция пред Зайчар; на 18 юли полковник Лешянин преминава дори отново във офанзива и се опитва да принуди лявото турско крило към отстъпление чрез далечни обходи на Кадибогаз и Салаш, което постига след няколкодневна съпротива. В тези боеве пада руският полковник Кириев, командир на български чети. На 28 юли Осман отблъсква обаче отново сърбите отвъд Тимок и ги принуждава да отстъпят до своите Зайчарски позиции. По-нататъшната борба се разиграва вече на сръбска земя, а на българска стават само малки схватки при Салаш, северозападно от Белоградчик, където сърбите се опитват да задържат Княжевац след бързото оттегляне на турците.

Населението на Тимошката тераса пострада много от събитията през 1876 г. Страната беше напълно изтощена от реквизициите на двете армии и най-вече от грабежите на черкезите и башибозуците; много села бяха изпепелени, многобройни тълпи бягащи българи поеха към Сърбия. В руско-турската война нови страшни нещастия сполетяха околността на Видин, особено когато наближиха румънците и сърбите, за да обсадят Видин и Белоградчик. В средата на декември 1877 г. второстепенната Зайчарска бригада прехвърли Тимок и тръгна предпазливо, с малък кавалерийски авангард, по пътя за Връшка чука към Кула. Натъкнаха се на тамошните окопи, опразнени от турците, оттеглящи се към Видин, и полковник Здравкович намери при настъпилия снеговалеж отлично зимно убежище в обширните казарми и близките села. Кратко време преди сключването на Одринското примирие на 31 януари 1878 г. се яви вече в Кула руският капитан Рудницки с поръчението да въведе там руската власт и администрация. Сърбите трябваше, макар и нео-

хотно, да опразнят Кула, Белоградчик и цялата българска Тимошка тераса след твърде енергичното настояване на руския майор Димитри Вуković-Караджич, тъй като бяха предоставени от Сан-Стефанското-примирие и окончателния Берлински мирен договор на новото Княжество България.

За два часа усилена езда се стига от Връшка чука през плодородни и залесени местности по доста добър път до Кула, получил турското име „Адлие" от натоварения с колонизацията на татарите Нусред бей и изгонен от Мидхат паша, когато организирал Туна вилаета (т.е. Дунавския вилает – бел. пр.) в каймакамски град. Напразно търсих името му на нашите карти, които сочат толкова много фиктивни селища, въпреки че Кула не е новооснован град, а съществува – както свидетелствуват обширните му развалини – дълго време и още в Римската епоха е имал голямо значение между градовете в Мизия. Сред градчето се издига все още висока кула, единствената запазена от четири посестрими,

Развалините на замък в Кула

и въпреки че е наполовина срутена, тя продължава да доминира от значителната височина надалеч над простора. Около гордите останки на града се групират четирите градски части, обитавани от българи, турци, татари и черкези. През лятото на 1862 г. се прибави още и зеленият стан на турската кавалерия със стърчащи над него пръти за знамена, съсредоточена на това място, близо до Тимошката граница, срещу силно вълнуващата се по онова време Сърбия.

Отседнахме в конака на мюдюра. След кратка почивка ме влечеше навън, да посетя старата, разцепена по средата римска кула, от коя-

то едната половина стърчи заплашително във въздуха, а другата, покрита от буйна растителност, се е разпаднала в развалини. Запазената горна част трябва да е дело на сръбско-българските крале. Както при множеството постройки, изградени през 13 и 14 век, зидарията е изпълнена в редуващи се пояси от ломен камък и тухли, пробита от многобройни отвори, в които гние още гредовата конструкция. Планът на замъка отговаря обаче напълно на разположението на римските кастели. Той образува правоъгълник с 19,75 метра дълги стени, укрепени на ъглите от четири кръгли кули с диаметър 12,23 метра, с вал и дълбок, понастоящем на много места засипан ров. Конструкцията на кулата, стър-

Високата кула в град Кула

чаща и днес още 13 метра над свлечените развалини, свидетелствува за отлична строителна техника. В подножието ѝ намерих тухли, произхождащи вероятно от срутен зид близо до главното укрепление на римска крепост, разрушена по време на хунските нашествия и възстановена при византийско-българския период.

Освен планът на „кулата" и многобройни монетни находки, на 15 минути от кастела, сред нивите открих останки от кръгла кула с диаметър 4,10 метра. Намерих още кладенец със силно повреден за съжаление несъмнено античен релеф и други отломки от римски колони. Те сочат, че това място в Кула е било заето от римска колония. Може би е споменатата от Прокопий* Castra Martis, разположена по-далеч от Дунава в тази област и известна още на Хирокъл като град и седалище на митрополит**.

Мюдюрът (околийският началник) на Кула ми разказа през септември 1868 г., че по времето, когато е бил търговец, видял някой и друг европейски град и че отдавна искал да започне да разхубавява Кула с разчистването на останките от замъка, които – според него – загрозявали най-хубавото място, за да застрои отчасти и да превърне спечеленото пространство в обществена градина. Археологически интересните строителни останки са запазени благодарение упоритостта на един турски бег, протестирал срещу всякакво нарушение на мира сред неговото оградено място. Според неговото твърдение, един от предтечите му получил непосредствено след завладяването на страната от мюсюлманите това място в ленно владение, което той обитава сега с достоен за възхищение фатализъм в караулоподобна постройка; а самата тя, вече развалина, се издига върху останки на по-стари сгради и – кой може да определи период от време за турските развалини – се намира пред срутване.

През есента на 1870 г. главната улица на Кула беше регулирана, дори снабдена с тротоари, а недалеч от мюдюрлъка видях с изненада доста приветлив нов хан, чийто строителен план едва ли е за препоръчване на нашите архитекти, но дори и в този вид, при все че липсва комфорт, няма кревати и въпреки високите цени, които умее да иска собственикът му, цинцаринът Михалаки от Одрин, трябва да призная, че ханът е напредък и то добре дошъл, тъй като в салона, нареден като казино, турски военни и български търговци общуват любезно при игри и кафе, вино, ракия и чибук. През 1861 г. татарски заселници ощастливиха Кула. Надойдоха 60 татарски семейства, за които цинцари изградиха година по-късно онази джамия, в чието отдалеч видимо минаре открих от Белоградчик една от най-важните ориентировъчни пресичащи се точки между

* Procop. de aedif. IV.

** Mannert, Georg. VII. Bd. S. 101.

Лом и Тимок. В 1864 г. околията на Кула беше дарена с още 600 черкезки семейства, от които 120 се заселиха в градеца, близо до римския кладенец, южно от замъка.

Завършеният в 1870 г. превъзходен пощенски път от Кула за Видин преминава през съвсем еднообразна местност, все надолу по леко нагънато льосово плато, превърнато от новите заселници в царевични ниви. Но край самия път не се вижда никаква къща, а и по-големи дървета се срещат доста рядко. В продължение на три дълги часа, по пътя до Татарчик, минахме само покрай една караулна постройка с хан. Появата на румънската равнина ни поднесе първата утешителна промяна. Наскоро след това блеснаха широката лента на Дунава като тънък виещ се сребърен конец, а отвъд – белите зидове на Калафат, станал известен преди всичко с турската отбрана (1854 г.). Наближихме Видин. Можехме да разпознаем вече минаретата му. След възвишенията, засадени с лозя, се натъкнахме на блатисти низини, неподатливи на обработване поради честите пролетни наводнения, за съжаление станали с летните си миазми постоянни огнища на зараза с треска. Най-сетне стигнахме до самите дълбоки прословути тресавища, през които дълги насипи с многосводови водни канали водят от Хинова, Гирца, Ново село, Татарчик и Витбол до предукрепленията на българската дунавска крепост. Между тези изкусни постройки трябва да се отбележат особено три грандиозни виадукта по пътя за Кула, единият от които с 18 каменни свода. Поради безгрижието на турците не се прави нищо за тяхното поддържане. Те се рушат безвъзвратно; голяма част от балюстрадите им са намерили вече гроба си в блатата, а и свлачищата са стеснили на места платното на пътя наполовина от първоначалната му ширина.

Видинските блата и дунавски острови са населени с бекаси, гъски, патици, лебеди, чапли, пеликани и др. Околността на града е особено богата на зайци, чиито сурови кожи (около 10 000 годишно) се изпращат във Виена. Сърни, лисици, вълци и др. се срещат по-рядко. Сред крясъка на цели ята от блатни птици, подплашени в съзерцателното им спокойствие от трясъка на нашата кола по лошата каменна настилка на насипите, навлязохме през валовете на Видин, сред които в къщата на австрийския консул Валхер фон Молтхайн и по-късно в тази на неговия приемник Ритер фон Шулц ми се оказа най-гостолюбив прием. В поощрението на моите научни работи взеха по-късно най-любезно участие освен споменатите турски чиновници във Видин и царският руски консул Кира Динджан, австрийският консулски драгоман Пинкас, императорският и кралски австрийски пощенски експедитор Шнел и др., на които господа изказвам тук най-сърдечна благодарност.

III.
ПРЕЗ ОБЛАСТТА НА ТОПОЛОВИЦА, ДЕЛЕНА И ТИМОК

През видинския гласис (външна отбранителна линия – бел. пр.). – Тепе на пътя към Капитаница. – Разпространение на могили. – Тяхното някогашно предназначение. – Населението на българската Тимошка област. – Заселване на румънци. – Най-нови опити да ги приобщят към Рим. – Етнографски бележки. – Българи, турци, татари, черкези, испански евреи, цигани, цинцари, гърци и т.н. – Многоезична бъркотия от народи. Развалините и историята на Флорентин. – Четате. – Упадък на турцизма. – Българската градска част. – Контрасти. – Античен гроб. – Богата на вкаменелости формация. – Кастел във Върв. – Дортикум. – Кастел в Раковица. – Изместване на устието на Тимок. – Брегова. – Стара улица . – По-нови находки от римско време при Праово. – Голям тимошки остров. – Напредък на румънците. – Църква и училище в Брегова. – Теренът до Делена. – Досегашното му лошо графично изображение. – Несполучил археологически излет до Връшка чука. – Позиционната точка Гола-Манова. – Подобие на южноруски долинни образувания. – „Разбойническата чешма" и нейната традиция. – Черкезкото село Албатина. – Унищожаване на гора. – Кнезевата къща в Гирца. – Случай на бездетство. – Християнин и турчин – някога и напоследък. – Отбранителна църква. – Деленската и Тополовишката долина. – Гроздобер във Върв. – Тимошките българи за турската власт. – Природен облик на Тимошката долина. – Нейните нови укрепления.

Пътят от Видин към устието на Тимок води отначало точно на север през леко нагънатата равнина; там, където свършва, следва зелен венец от хълмове, на които млади дъбови дървета се редуват с царевични и лозови култури. Тази хълмиста тераса се разпростира в слабо извита дъга на разстояние от един и половина до два часа от Витбол през Татарчук, Смърдан, Хинова, Алваджи до Калова към Дунава и обгражда амфитеатрално големия гласис на българската дунавска крепост с безбройните му малки блата и пресечения терен, които затрудняват твърде много всяко нападение. Природният облик на района достига само на няколко места от дълбоко врязаните долини и скалисти клисури на речните артерии, течащи към Дунава, до живописни картини; и само мисълта, че се намираме на исторически интересна територия и на едно

от най-известните бойни полета на Изтока, придава на този терен известен чар.

Скоро след като отминахме външната видинска отбранителна линия, на запад изникнаха две могили (тепета). Тук се издигат обикновено командирските палатки на големия военен стан, на който видинският гарнизон излиза всяка година през лятото. Трета могила се намира източно от пътя между Видин и Капитаница, четвърта – вдясно, малко преди Неговановица; въпреки умерената си височина, тя доминира чрез равномерната си конусовидна форма далеч над равнината. Тези и много други надгробни могили от минало време са пръснати из цяла България. По време на последните си изследователски пътувания (1871-1874 г.) нанесох на карта от двете страни на Стара планина, главно край Осма

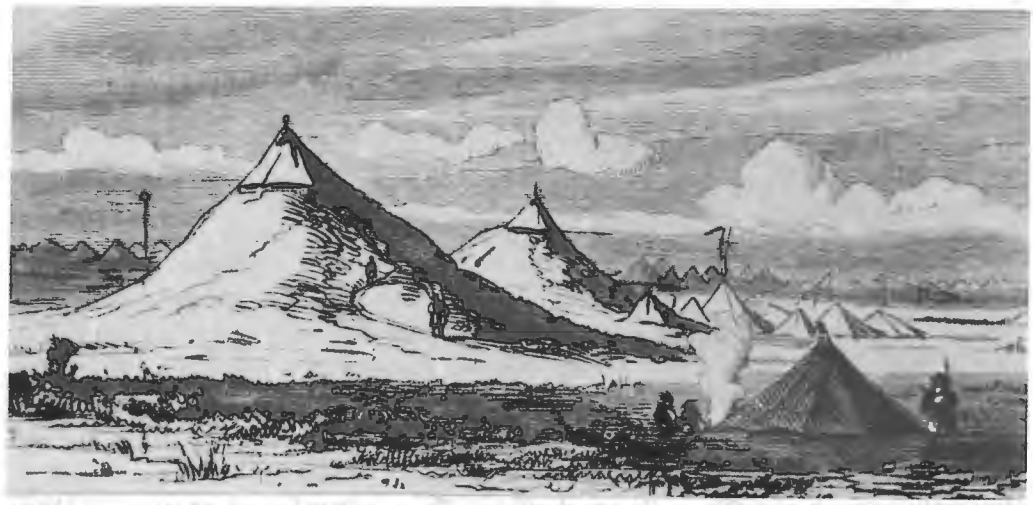

Могилите на военния стан при Видин

(т.е. Осъм – бел. пр.), Янтра и Тунджа, стотици могили, издигнати отделно или на групи. Правят впечатление главно разположените на еднакви разстояния върху дунавската тераса между Свищов и Никопол. Известно е, че тези праисторически паметници се разпростират от далечния Север до вътрешността на Южна Русия, където се срещат масово. Отворените там могили доказаха с богатото си съдържание на оръжие, доспехи и отчасти на много хубаво изработени накити, че погребаните са принадлежали към народи, достигнали вече до известно стъпало на култура, или трябва поне оживено да са общували със силно напреднали народи. Интересните находки от праисторическо време ще разсеят вероятно най-сетне вярата, застъпвана упорито от някои и особено от турска страна, че тези могили били издигнати едва през епохата на турското завоевание от еничари, и то със стратегически

цели. От друга страна не може тук да се отрече, че те са били използувани за военни цели, както например споменатите преди това две могили при Видин. Виенското антропологическо общество реши да обърне особено внимание на могилите в Турция и започна да ги нанася върху картата на Киперт*. Многобройните могили в България ще дадат вероятно важен принос. В по-нататъшното изложение на този труд ще стане многократно дума за тях. На северозападния островърх край на българската Дунавска тераса, по която са преминали толкова много народи, и чиято последна следа всеразрушаващото време застрашава да заличи наскоро изцяло – участ, която споделят за съжаление много по-младите останки от римското владичество – намираме днес българи и румънци, при което на Тимок преобладават влашки села. В труда и картата на проф. Брадашка „Разпространението на славяните в Турция и граничещите с нея области“**, българският елемент се проявява тук като по-силен.*** Но това е невярно. Различни причини, главно враждебното отношение на властвуващите влашки боляри към селяните, благоприятствувало за възникването и бързото увеличение на румънските колонии на днешния български дунавски бряг. От друга страна турското правителство посрещало благосклонно заселването на тези силно обезлюдени от постоянни войни райони с преклонно население, свикнало на тежки тегоби, при това от народност, чужда на славянския елемент и неговите стремежи.

В последните части на изложението си ще се спра по-подробно на обстоятелството, колко ловко турското правителство съумя да използва народностния момент за своите политически цели и колко успешно се стремеше до скоро да разцепи българската маса, осъзнаваща все по-ясно своето национално минало, чрез забиването на клинове на албанско-татарско-черкезки заселници. Напластяването на румънци върху българската маса трябва да е било още по-добре дошло за Портата, тъй като румънската нация при своята своеобразно упорита изолация не се асимилира с никоя друга – както доказах пръв, противно на по-нови обратни твърдения – и проявява в по-ново време много по-голяма способност лесно да поглъща чужди и особено славянски елементи. Румънците бяха образували чрез народността си чужд клин между сърбите и българите. Освен това католишки мисионери положиха през последните години усилия да отделят румънците и религиозно от двата съседни славянски народа, опитвайки се да създадат уния с Рим. Подкрепените от всякакви увещания постъпки обещаваха отначало големи успехи; но нетактичното поведение на мисионерите и противодействащите руски стремежи доведоха униатското движение до застой. Мнозинството

* Mitth. d. Anthropologischen Gesellschaft in Wien. I. Band, Heft 2, 4, 6.

** Petermann. Geographische Mittheilungen, Jahrg. 1869. Taf. 22.

*** „Serbien“, Leipzig, 1868, S. 324

от румънските села, преминали към католишката вяра, се върна отново към православната църква и бедната католишка дървена черквица във Видин много трудно би могла да се превърне в солидна нова сграда както намекнах вече.

Според моята анкета на етнографските отношения в сръбско-граничните области, долното течение на Тимок образува днес не само политическата, но – с малки изключения – същевременно и езиковата граница между сърби и българи. Казвам изрично езиковата граница, защото не подлежи на съмнение, че околиите Неготин, Зайчар, Княжевац и Алексинац на княжество Сърбия са били заселени преди много време от българи. На българската Дунавска тераса има по чудо само едно сръбско село Братйевац като оазис между българите и румънците. В Южна Сърбия съществуват, напротив, още няколко чисто български селища. Турският елемент е бил застъпен на северозападната Дунавска тераса, с

Крепостта на Белоградчик

изключение на пръснатите из страната караулни гарнизони само като частично население във Видин, Белоградчик, Кула, Арчар, Лом и Флорентин. На татарски поселения се натъкнах във Видин, Флорентин, Раковица (на Тимок), Брегова, Ракитница, Кула, Кушевце, Рабиш, Раковица (на Витбол), Добридол, Шлива, Урзоя, Криводол, Ключово махале, Татар махале и Василовци.

Чисто черкезки селища имаше (в 1877 г.) в Албатина, Хамидие, Саб-

Турски запчиета на караул

ри-Пашакьой и Османие, масови черкезки поселения – в Халова, Кула, Раковица (на Витбол), Добридол, Гюргжич и Белатинце. По-големи общини на испански евреи има в Лом и Видин, отделни семейства живеят във всички турски градове, но твърде рядко в селата.

Значителна циганска колония има във Видин. Изобщо почти няма селище в Северна България, в което да не се намират няколко цигански къщи. В околията Рахово обаче отделни села наброяват 30-70 стопанства на уседнали цигани. Цинцари, гърци и арменци образуват най-малката част на населението в българските градове. Те отсъствуват рядко в търговските градове, но в Западна България не достигат никъде до значителен брой. Видимата от моята ръкописна етнографска карта многоезична смесица от народи в Европейска Турция принуждава пътника, дори и да владее един от главните езици, да прибегне до услугите на придружаващ преводач. При моите многократни пътувания из България отлична работа ми свърши драгоман, който владееше, освен славянски езици, турски и влашки.

След 2 часа стигнахме до точката, от която видинският път се спуска по стръмен терен към Флорентин. През римско време това селище може да е имало известно значение поради своето разположение на лимеса на империята и край военния път от Рациария до устието на

Дунавският бряг при Флорентин

Тимок. Неговото име и несъмнените следи на старо военно селище позволяват да се приеме със сигурност, че тук се намираме на мястото на римската Флорентиана*, спомената от Прокопий и от Not. Imp. укрепена наново от император Юстиниан, както 27 други градове и кастели в околностите на Тимок. Тук или наблизо произхождащият от Тимошката долина император Галерий изградил в чест на майка си Ромула замъка за почивка и развлечение Ромулианум, в който наредил да бъде погребан**. На мястото на римската крепост по-късно средновековен

* Forbiger's Handbuch. III Band, S 1093

** Jirecek, Heerstr. v. Belg. n. Const. S. 162.

замък е доминирал над ниските, хълмисти склонове, издадени от българската северна тераса към Дунава. В историята Флорентин се споменава все по-често. Той е бил превзет по време на похода на християнската коалиционна войска срещу султан Баязид (1396 г.). В австрийско-турската война през 1737 г. е играл обаче пасивна роля. При оттеглянето си от Видин през Тимок маршал Кевенхюлер оставил Флорентин не-

Дворец на българите във Видин

зает, което улеснило значително следващите го турци да преминат реката. През януари 1878 г. едно отделение румънски червени хусари превзели Флорентин без да срещнат съпротива. Субструкциите на замъка се разпознават още, но горната част на постройката изцяло е изчезнала. Както си спомнят по-стари турски жители на селището, преди няколко десетилетия я съборили, а материалът занесли във Видин за изграждането на крепостите Кум баир и Гази баир. Тук, на тази отлична наблюдателна точка, един преден пост на турския военен кордон срещу Румъния беше разпънал белите си палатки до малка постройка, от която съгледах влашкото Четате, играло в началото на руско-турската война от 1854 г. голяма роля, за която говорих подробно по-напред.

Занимаващите се с малко търговия, риболов и голямо безделничество турци във Флорентин се оплакваха от упадъка на благосъстоянието си. Крайно нуждаещата се от възстановяване джамия, един неугледен

хан, разпадналата се в развалини баня и още по-жалкото кафене са наистина много тъжни илюстрации на това изпаднало най-северно турско-българско заселничество на Дунава, заемало някога много по-голямо пространство отколкото Видин. На упадък и на фаталистичното предоставяне на влиянието на природните стихии се натъкнахме и във всички останали мюсюлмански квартали. Само жалкият вид на татарската колония, приличаща на африканско поселище на кафри, съперничеше с тях. Едва в по-високо разположената българска част на града, възлизаща от стръмния ръб на терасата, си поех отново дъх. Наистина и тук на места се намират къщи, приличащи на пещерни жилища, но се

Троглодитно село край Лом

виждат и много селски дворища, които показват значително благосъстояние. Във вътрешността на кметската къща покъщнината е богата и чиста – от полиците светят многобройни калайдисани, глинени и стъклени съдове, украсени с резба домашни предмети и т.н. Да не беше странното спартанско легло, човек би сметнал, че се намира в заможна швейцарска или тиролска селска къща.

Мехмед ефенди, наследник на живущия в старата римска крепост при Кула старотурски спахийски род, същевременно член на големия съвет във Видин и земевладелец във Флорентин, посети случайно по време на моето присъствие в 1864 г. това място. След като навършилият вече

много години подозрителен потомък на еничерите прегледа изпитателно издадения ми от пашата буюрлду, който ми отваряше вратите, и се убеди, че нямам враждебни намерения срещу турцизма и неговата разкапана наследствена резиденция в Кула, той ми говори толкова много за някакъв забележителен гроб, отворен през 1857 г. близо до Флорентин, че го помолих да ме заведе до въпросното място. Поехме по тясна пешеходна пътека, завиваща на северозапад от пътя за Раковица, и стигнахме след известно търсене между царевичните ниви, до гроба. Беше в същото състояние, в което го бяха оставили след отварянето. Намерих яма, иззидана с неравномерни ломени камъни – всяка страна 2,84 м

Преден пост на турски дунавски кордон при Флорентин

дълга и 1,90 м дълбока, в която – според сведенията на Мехмед – лежали един до друг в една и съща посока три добре запазени скелета; единият имал пръстен с резбован камък и встрани глинено светилниче. Мехмед ефенди ми каза, че бил изпратил тези предмети, които биха могли да дадат пояснение за тук погребаните, на тогавашния губернатор на Ниш. Че гробовете произхождали, според Мехмед, от „латинските", не беше меродавно, тъй като в страната обикновено наричаха с това име неизвестни останки и дори такива, от най-близкото минало. Структурата на зидарията и описаната форма на светилника ми дадоха основание да предположа, че се намирах наистина пред гробница от римско време.

Употребеният за нейното иззиждане богат на вкаменелости камък се вижда навсякъде хоризонтално разположен върху българския Дунавс-

ки бряг, където покриващият льос трябва да е отнесен в богатите на вода стръмни клисури. Това са светли, жълто-сиви, образувани от солени води утаени варовици, включващи многобройни остатъци от кардиум, които напомнят на известни форми на Конгериенщуфе, но не съвпадат напълно с тях.*

С изключение на няколко незначителни завои спазих от Флорентин до Тимок северната посока на пътя. Той преминава през голямото българско Ново село за Върв; тези селища пострадаха през 1876 г. много от обстрелванията. Близо до Върв открих остатъци от укрепително съоръжение, издигнато непосредствено до Дунавския бряг. То беше без съмнение един от онези многобройни малки кастели, споменати от Прокопий между Дортикум и Бонониа. Най-голямата част от каменната му облицовка е отнесена за постройка на къщи във Върв, на което принадлежат и царевичните ниви, заобиколени от отбранителни валове. На остатъците на друг римски каструм, споменат още от граф Марсили**, се натъкнах в Раковица; той доминира непосредствено над Тимок и Дунава като нос, на който д'Анвил*** поставя възобновения от Юстиниан Дортикум. Този кастел трябва да е бил доста голям; дължината му възлиза на 160 м при 35 м ширина, но на ъглите едва се разпознават обичайните при повечето римски кастели издадени кръгли кули. Тимок трябва някога да се е вливал в Дунава при това укрепление; понастоящем речното течение взема по-северна посока и образува доста широка делта между Раковица и устието. Раковица, където турски караул, наред с подтискането на раята, има да охранява и близкия преход през Тимок, броеше (през 1871 г.) 55 влашки и 30 татарски селски дворища. От няколко години селището има скромна черквица, докато преди това е било разрешено богослужението да се извършва в ниска колиба; но все още липсва училище и, освен попа, нямаше друго лице да знае да чете и да пише!

От правото дадено на християните в Турция с Парижкия мирен договор (Хатихумаюн в 1856 г.), да строят свободно черкви, се възползува и близкото, силно разрушено през 1876 г. селище Брегова. До него, по доста добър път се стига от Раковица покрай разположено на Тимок румънско село Бале за три четвърти час. Според Буе**** се надявах да намеря в Брегова остатъци от стар град, но и многобройните разпитвания доведоха само до отрицателни резултати. Стратегически важното положение на Брегова дава обаче основание да се смята, че там или наблизо до него се е издигало вероятно римско поселение, чиито следи

* Verhandl. d. k. k. geolog. Reichsanstalt, Wien, 1868, No 16.

** Dan. II.

*** Mem. de l'Acad. des Inscript. Tome XXVIII, 441. Моето мнение в случая изложих в „Serbien", S. 321.

**** La Turquie d'Europe. II. 357.

биха могли още да се открият.* Във всеки случай край Брегова още през римско време е минавал важен път; това показват стари следи от трасе, както и няколко антични мостови постройки по сръбския бряг на Тимок, насочени право към Брегова. И хубавият, споменат в моя труд „Сърбия" (с. 322) каменен мост, се нарича от народа „роман мост". Най-големият остров на Тимок, който познавам, е образуван от реката при Брегова, срещу сръбското село Блиновац. Около една четвърт от него принадлежи на Сърбия. Тази част е добре изолирана и охранявана от отделен граничен караул, чийто малък гарнизон се свързва със сръбския бряг с лодка.

Власите са се заселили в Брегова преди около 30 години, което дава повод за някое и друго поучително етнографско сравнение. Докато румънецът на влашка земя се е намирал, вследствие на деморализиращия болярски режим, почти на стъпалото на негрите в Южна Америка и е бил описван като мисловно ленив човек, тук, на българска земя, той скоро се показва деен и интелигентен, въпреки че живее при условия, не особено благосклонни за християнските поданици. Тези качества се проявяват и във външния изглед на Брегова; наред с обичайното за западнобългарската дунавска тераса засаждане на царевица, пшеница, конопи, лозя и дини, в Брегова се култивират също тютюн и коприна. Цялото селище, чиито къщи са забулени от черници и друга растителност, носи отпечатъка на известно благосъстояние, което не са могли да заличат дори големите тегоби на раята, свързани с татарско-черкезката колонизация.

Насред селото се издига построената през 1857 г. трикорабна църква, по-величествена отколкото стилово издържана, с надлъжен кораб в паралелограм, без странични апсиди, с ниска кула на главната фасада. Постройката е струвала 200 000 пиастри (10 п. = 2 марки), т.е. твърде значителна сума за тази страна. За вътрешната украса на църквата са били положени най-големи грижи. Иконостасът, владишкият трон и амвонът са богато украсени с дърворезба и позлатени, но малко прекомерно пъстро оцветени. Изработени от цинцари – и тук проличава чудноватият талант за строителство и оформяне – виждаме постижение на този високо надарен македонско-влашки клон на румънците. От-

* Много е възможно, власите от Брегово да отричат намиращите се там римски останки. Със същото се сблъсках в румънското село Праово в Сърбия през 1870 г. Едва след като показах мястото на най-възрастния от общината, където намерих през 1860 г. надписа, който се отнася до император Нерва, ми бяха показани онези два надписа, които съобщих на Момзен. Едната половина от надписа от 1860 г. беше отпътувала за Неготин. Едва след голямо търсене намерих втората половина в едно кафене на същото място. Аз я иззех от съпротивляващия се собственик и помолих местния кмет да я изпрати в районната служба в Неготин, където бях наредил да се пазят в новата гимназиална сграда всички намерени римски парчета. Дали е станало това?

делни декоративни части на дърворезбата, странно стилизирани змейове и птици от двете страни на кръста на средния изход на иконостаса свидетелство за образно богатата изобретателна дарба; носеният от лежащи лъвове владишки трон и подкрепеният от орел плот на амвона напомнят и тук традиционно онаследяваните влияния на старовизантийските паметници на илирийска земя. За грижите, полагани за интелектуалното състояние, румънската община на Брегова принася немалки жертви в сравнение с други българско-турски условия. В къщата на повикан от Сърбия учител заварих подрастващите от селото да четат, да пишат, да смятат и да пеят доста хубавичко църковни песни. Благотворното влияние на младата възраждаща се сръбска държава се проявява съвсем очевидно навред по нейните граници. Към около 400 романски къщи в Брегова се присъединиха в 1861 г. приблизително 110 татарски семейни селскостопански дворища. Отначало турските колонизатори ги оставили без обещания работен добитък, поради което трябвало да се борят с големи трудности. Като трудолюбиви земеделци, те обикнали богато възнаграждаващата българска земя и стигнали вече до известно благосъстояние; но точно тогава сръбско-руско-турската война ги прогонила от култивираната с мъка земя.

В най-голямата си част на югозапад в по-дълбоките вдлъбнатини на високата равнина на юг-югозапад, зле поддържан селски път води от Брегова за Кула. На малка височина зад Злокуча, малко преди да се слезе от Делена, охранявана от караулната сграда, се вижда рязко очертаната сръбска Ртанова пирамида и по-нататък по пътя, граничната планина Връшка чука. При Делена застанах на една от най-високите точки на хълмистата тераса, чийто северозападен ръб се спуска на много места в толкова стръмни склонове към Тимок, че не оставя пространство за коларски път, докато източните скатове се разстилат нашироко и постепенно все по-плоско към Дунава.

Теренът на българския тимошки островърх край беше означен на нашите карти съвсем погрешно. Сръбско-българските гранични планини са разположени на картата далеч над Връшка чука в непрекъсната линия до мястото срещу сръбското селище Чоконяр на Тимок. Тази верига, наречена „Вратарница планина", се снижава с тесен гръб на изток и запад в стръмни склонове, а непосредствено на източния ѝ ръб се разстила ненадейно началото на високо поле. Картата на Турция, снета от полковник фон Шеда, увеличил тези грешки с по-черно щрафиране; неговото изображение покрива дори терасата източно от Връшка чука с няколко хиляди стъпки по-високи планини, докато дори и най-значителните сръбско-български гранични планини никъде не достигат такива височини; а целият преден терен на Връшка чука между Тимок и Дунава се снишава в хълмиста тераса. Този характер на релефа на хубавия български заостren край на Тимок, който кръстосвах в различни по-

соки, оказва поради това благоприятно влияние и на всички клонове на селското стопанство. Навсякъде видях малки широколистни горички, ливади, полета и – наред с богато плодовити лозови и овощни култури – дори тютюневи и черничеви насаждения. Безбройни стада, най-вече от говеда, овце и коне, се рееха по обширните пасбища на високото поле; не можеше да не се забележи известно благосъстояние във външния вид на отделните селски дворища, както и от физическата външност на населението.

Завърнал се от несполучил археологически излет за римски оброчни плочи, които гарнизонът на караула на Връшка чука бил видял в подножието на тази планина, поех от споменатата караулна сграда на кон към изворите на Тополовица и Деленска река, чието средно течение бях опознал още в късната есен на 1864 г.

Когато яздех през великолепната утрин на 25 септември 1868 г. от караула на Връшка чука (332 м) покрай сръбската гранична ограда на север, чудесно спокойствие цареше над растилащата се отвъд Тимок сръбска местност Черна риека. Нищо не препречваше гледката към красиво разположения околийски град Зайчар; дори моите по-малко възприемчиви за природни красоти придружители изглеждаха развълнувани от очарователната естествена картина. Скоро след това, при завой на изток, се разкри в южна посока друга панорама, която – съвсем независимо от очарователната си красота – даде крайно поучителна представа за конфигурацията на сръбско-българската гранична планина отвъд Свети-Николския-Балкан.

При караула Гола Манова (328 м), който ще предложи извънредно ценна позиция за триангулация, се натъкнах на врязаните в дълбоки ровове изворови жили на Тополница. Проследих онази, която минава през Гола Манова. Многобройни своеобразни дъждовни напречни пукнатини, водещи към главния улей ми напомниха южноруските долинни образувания, описани толкова сполучливо от Й. Г. Кол, и разположените под тях варовикови серии показват с фосилните си остатъци, според Тоула, също няколко южноруски форми. Засилен с приток откъм Буриловце, този северен ръкав на Тополовица тече на североизток, между дълбоки склонове към Хайдучка чешма, където се съединява с ръкава, идващ от Извор. Долината на Хайдучка чешма добива от силно насечената северна тераса, от която са се струполили грамадни варовикови блокове, диво-романтичен характер, единствен до устието на Тимок. В напреднал вечерен час и под магично лунно осветление се разположихме при Разбойническата чешма, която дължи страшното си име на сръбския четнишки водач „Хайдут Велко", всявал някога ужас в тази местност. Врязаното място на Хайдучка чешма като че ли е създадено за коварни нападения; никога не са липсвали такива, особено откакто от стръмната му северна стена надничат къщурките на прословутото черкезко село Алба-

тина. От тогава тук е издигната постоянно караулна стена за охрана на пътниците, преминаващи през постепенно разширяващата се долина.

Колкото повече приближавахме до голямото българско село Гирца, толкова по-ниски ставаха височините, силно разцепени от въздействието на водата, между които тече Тополовица. Всички широколистни дървета край пътя бяха млади, нарядко някой забравен мощен дъб напомняше за безумното беснеене на непросветеното население срещу гората, незащитена нито от закон, нито от лесничейски органи. Наред с картографски снимки, поглъщащи много време, вниманието ми беше привлечено този ден от появяващата се тук-там домашна промишленост, предимно от красиви, украсени с ажурни орнаменти грънчарски изделия в Бойница, които показваха очевидно антични влияния, докато хубавата местност край Чешмата ме подкани да я скицирам. Така настъпи късна нощ, разхубавена от светъл звезден блясък и лунна светлина, когато кнезевата къща в Гирца ни прие гостолюбиво. Нейният собственик, снажен, интелигентен мъж, принадлежеше към най-богатите в заможното селище, притежаваше около 400 овце, многобройни говеда, коне, хубави поля и лозя. Благосъстоянието на дома проличаваше по-малко от вътрешната му наредба, тъй като заможният мъж живееше със своето семейство от двама женени синове и много внуци в прекалено ниски, отвратителни помещения. Единият син беше богато дарен с деца, но това не стигаше като че ли на старата князева съпруга. Тя се оплакваше горчиво от втората си снаха, омъжена вече от няколко години, но останала бездетна. Упрекът беше отправен – не ми стана ясно, с какво право – към млада, на вид здрава, хубавичка жена; тя плачеше горката, тъй като според възгледите на българите безплодието е най-голямото нещастие, което може да сполети една жена.

В тесните стаи на кнезевата къща ставаше толкова задушно, че предпочетох да си направя легло за нощта на открито, на чардака на един хамбар. Резкият контраст между голямото благосъстояние на собственика на стопанството и липсата на най-скромен комфорт в обиталището е лесно обяснимо. До преди няколко години трудолюбивото българско население се стараеше да крие плодовете на труда си от винаги алчното око на властващата раса, тъй като едва от съвсем кратко време, благодарение на постоянния натиск на европейския Запад, се подобри ако не всичко, то поне несъмнено нещичко в отношенията между християни и турци. Въпреки продължаващото сега благоприятно преобразование на предишните тежки условия ще мине вероятно още дълго време, докато последиците им престанат да се отразяват върху образованието и нравите. Издигнатата през 1854 г. църква в Гирца, видима от Видин, е характерна илюстрация на някогашните тъжни условия за раята. Тя напомня със своя начин на строеж времената на пос-

тоянна заплаха, на старите църкви на седмоградските саксонци, пригодени за отбрана. Нейните зидове са масивни, подпрени с контрафорси, а малкото тесни прозорци приличат на бойници. Изглежда, че възложителят и майсторът-строител са се опасявали, че старият мюсюлмански фанатизъм може още веднъж да се възпламени и да избухне! Десет години по-късно, след провъзгласяването на Хатихумаюна, до входната порта на църквата беше изградена скромна дървена кула, чийто силен камбанен звън ни съпровождаше, когато продължихме на другата сутрин ездата към Деленската долина.

Склонът, на който живописно се издига Гирца, е източникът на „сарматските варовици" за всички църковни сгради в околността, както и за крепостните и кейови стени на Видин, където този богат на миди строителен камък се предлага на седмичните пазари като много търсен артикул. Кратко време след като се изкачихме в североизточна посока, навлязохме в малка странична долина на Беленската река, снижаваща се от югоизток към северозапад. Върху добре обработените ѝ северни възвишения се появиха хубавите селища Чорокалина и Теановце; по-нататък, до Делена, млада гора покриваше постепенно извисяващите се хълмове. При Хинова Деленската рекичка навлиза в равнината и се слива на видинския гласис с Тополовица, която напуща дефилето между Рияновце и Смърдан. В силна извивка последната тече около най-външния укрепителен пояс на Видин и до най-северното укрепление се спуска стръмно в Дунава. Между всички обнародвани до 1871 г. карти, цялата област на Тополовица е представена най-добре от Киперт. Въпреки всички недостатъци в подробностите, картата на Киперт не страда все пак от толкова много изместени реки и селища, както по-късната карта на полковник фон Шеда.

Западно от Теановце стигнахме до най-високата точка на хълмиста тераса, разстилаща се към Флорентин. Тази точка разкрива широк, много благоприятен изглед за снимане на високото поле, леко наклонено към Тимок. При Ракитница и Ганзова то на места е обработено; тук засяват най-вече царевица, а между нея дини и тиквы; но най-голямата част от тази земя служи за паша на многобройни стада. Оригинални излаци, около които се групират малки кошари на странствуващи овчари, напомнят тук на картини от унгарската пуста и прекъсват приятно онова еднообразие, с което отегчават дори и най-плодородните равнини. От Теановце се движехме почти непрекъснато между лозя, принадлежащи на далечните дунавски села Върв и Ново село. Навсякъде срещахме кервани от коли, украсени с лозови листа, пълни с весели групи от млад народ, идващи или тръгнали за тези селища. Присъствието на страшните турски откупчици на десятъка едва се забелязваше и не можеше да прогони приветливото настроение на раята, която прибираше богатия благословен плод на лозята. Струваше ми се изобщо, че тук, където

стражниците и червените керемидени покриви на сръбските села и караулни постройки надничат толкова близо от отвъдния бряг на Тимок, поведението на християнина е много по-самонадеяно.

От оживеното си общуване със съседните свободни родни братя, раята край Тимок беше разбрала много добре затрудненията, създавани на расата, властваща над Дунава и в Стара планина, от въстанията, вдигани от букурещките младобългари. Раята имаше собствени схващания по тези въпроси, а понякога те намираха и определен израз. Навсякъде прозвучаваше надеждата, че ще бъде избавена в не много далечно време от веригите, попречили досега на всеки духовен възход. „Отървем ли се веднъж от изсмукващото ни гръцко духовенство и от лошите чиновници на султана – нашият добър падишах не знае за съжаление техните безчинства – тогава ще заработим, подобно на сърбите, за нашата култура. Знаем, че сме суровi, невежи хора, но откъде да вземем добри учители за нашите училища, тъй като нито пашата, нито владиката са се загрижили, дали имаме такива или не. Дори и най-малката част от нашите данъци не се употребява за такива цели, докато оттатък, в Сърбия, където плащат толкова малко на княза, правителството строи училища и дава заплати на учителите!“ Такива и подобни въздишки се носеха от устата на българското тимошко население, а те бяха, за съжаление, повече от основателни.

Колкото последната част от течението на Тимок до Брегова надолу към Дунава е лишена от красота, толкова по-очарователна е силно криволичещата долина, през която тече реката на българската стражница Тупан (близо до Връшка чука) до Брегова. Царевицата расте тук до 2 метра височина и се сгъстява като джунгла; много плодородни пшенични ниви, овощни градини и лозя покриват навсякъде бреговете на реката до височините, от които приветливо надничат многобройни заможни села. Не бяха тук рядкост новопостроени къщи, стрували 5 хиляди пиастри. Долината на съединения Тимок, която си поделят България и Сърбия, е наистина една от най-хубавите области на двете страни. Смятам, че мога да преценя, тъй като – независимо от предишните ми пътувания край Зайчар и Неготин – през есента на 1870 г. преминах по ръба на българския бряг и се запознах с цялото му протежение. Погледнах моята карта и тя ми показа многобройните извивки, в които Тимок тече надолу към Дунава. На някои места долината му достига доста забележителна ширина, както например при Црна Машница и при единственото населено със сърби село Братйевац. На югозапад двете брегови тераси се доближават на това място до разстояние на пушечен изстрел и наклонът на българската страна се спуска толкова стръмно, щото от Братйевац до Грацко води само лош коларски път, разположен на височините.

Почти всички български села в тази част на Тимок, както и отвъд-

ните сръбски, са заобиколени от великолепни лозя, от които се добива знаменитото Неготинско вино; „пивнице" (винарски изби) с червени покриви надзъртат навсякъде из свежа зеленина надолу в долината; на малко места, само там, където се подава отдолу лежащият богат на вкаменелости варовик, и козата запазва своите права и намира в разпръснати храсталаци сочна храна. Но щом се стигне до съвсем равното плато, пред погледа се разпростират безкрайни зелени стени от млади дъбови и букови горички, прекъсвани рядко от малки петна обработена почва. Нужно е подробно познание на мястото, за да не се загуби посоката на пътя сред този лабиринт от дървета, тъй като пътеки от всички селища водят на длъж и на шир през гората към сечището. От Грацко стигнах неочаквано до селище с някаква крепост, до форта Халова, построен преди десет години от Азис паша във форма на римски кастел с кръгли кули на ъглите за охрана на границата, в чиито просторни етажи беше настанена на гарнизон рота низами. Заплашително гледаха белите зидове към отвъдната сръбска местност, оградена живописно от остро профилираните Стол и Мироч-планина, но не можеха да попречат на сърбите, след загубения поход в 1876 г., да преминат още през декември 1877 г. отново Тимок и да завземат заедно с румънците неговата отвъдна тераса.

IV.
ОТ СВЕТИ НИКОЛСКИЯ БАЛКАН ПРЕЗ ОБЛАСТТА НА ЛОМ ДО ДУНАВА

На височината на прохода на Св. Николския Балкан. – Геоложки бележки. – В руско-сръбско-турската война през 1877 г. – Нова граница 1878 г. – Няма манастир Св. Никола. – Голямо беклеме. – Различно предназначение на стражниците в Турция и в Сърбия. – Разбойничество и жандарми. – Заптиетата от просторите албански. – Мюсюлманският жандарм – същинският ренегат. – Широка панорама към югозапад и североизток. – Растителност. – Надолу към Чупрен. – Погрешно изображение на изворите на Лом. – Разделение на пътя към Лом и Видин. – Ханът към Фалковце – място с великолепен изглед. – Несъществуващите в действителност градове на нашите карти. – Бившият епископски град Дриновац. – Татари, черкези и емигрирали българи край реката Лом. – „Penpits" на Stanley и „Troglodyten" на Edward Brown. – Предупреждение към археолозите. – Разцъфтяване на Лом-Паланка. – Влияние на пощенските съобщения и тяхната уредба. – Параходство. – Алмус на Табула Пойтингериана. – Неговата крепост. – Превземане на Лом от румънците в 1877 г. – Въвеждане на руски учреждения. – Римски надписи, Легио I. Италика, антични находки. – Ремедия. – Римският дунавски лимес и неговите кастели.

От кристалинно-седиментния район на Дунавската тераса възлязох на 25 септември 1864 г. за първи път по неизвестния тогава на нашите карти връх Св. Никола. Неговите склонове, снижаващи се към Сърбия, са съставени от диорит и богати на пиацит кварцитни глинести лиски, освен това от амфиболов андезит с почти черен амфибол, зеленикави продукти от изветрянето на фелдшпат и виолетовосива фелзитова основна маса, подобна на трахита край сръбския Мали Тимок*, описан от Брайтхаупт като „тимазит". Невзрачните южни голи склонове на върха Св. Никола и неговите разклонения изглеждат още по-печални поради сивозеленикавия цвят, а северните склонове са украсени от великолепна растителност от бук и дъб, последвани в по-високите части от иглолистни дървета; върховете са голи и обикновено в началото на октомври вече покрити със сняг.

* Verhandl. der k. k. geolog. Reichsanstalt. Wien, 1868, No 16.

Височината на прохода възлиза, според моите измервания, на 1384 м, а ако приемем, че източният връх е с 300 м по-висок, едва ли ще го превишим.

Тук, на прохода Св. Никола, е действувал откъм югозапад през Равнобучве, капитан Глишан Фронич, способен офицер, преминал в 1862 г. от Австрия на сръбска служба. С 3 батальона, 2 планински оръдия и малко кавалерия той успял, след кратка схватка и незначителни загуби, да отблъсне на 19 декември 1877 г. около 500 турско-черкезки защитници на три редута върху седловината на прохода към Белоградчик и да се свърже с оттатъшни разезди от руската кавалерийска дивизия на Арнолди, напреднали най-далеч на запад, до Чупрен, както и с действуващите срещу Белоградчик румънци.

На височината на прохода Св. Никола, който от Берлинския мир насам образува границата между новосръбската Тимошко-Темска област и Княжеството България, се издигат огромна стражница и пощенска постройка. Това е същата точка наречена от Бланки „ужасно обиталище на убийци, осеяно с гробове на предумишлено убити хора". През тридесет и петте години, изминали от посещението на френския академик, гробните могили са хлътнали, а кръстовете им са изчезнали, с изключение на каменния „св. Николски кръст", дал по традиция своето име на прохода и предизвикал в съседния Княжевац погрешното предположение, че тук е имало манастир Св. Никола. Въпреки превръщането на порано „трудната за катерене пътека за товарни животни" в 9,05 м широко платно за пощенска кола, пътят остава все така несигурен, за което допринася гъстата гора и близката сръбска граница, предлагаща убежище на разбойниците. Само няколко седмици преди последното ми посещение (в 1870 г.) гарнизонът на стражницата от десет души води под командата на своя булюкбаши ожесточена борба с разбойниците, които вършеха такива безчинства, че турските и сръбските власти предприеха взаимна хайка срещу тях.

Имаше достатъчно основание за изграждането на многобройни стражници по протежение на пощенските пътища от Ниш и Пирот до Лом и Видин, а скъпата им поддръжка се оправда още повече след заселването в тези райони на склонните към плячкосване черкези. Всички стражници са здрави, оградени или като широки кръгли кули, от чието приземие води вита стълба към горно помещение с много бойници, или квадратни с издадени кръгли кули на ъглите и етаж за защита. Голямата стражница на прохода Св. Никола, довършена в мое присъствие през есента на 1870 г., се отклонява обаче дотолкова от тези преобладаващи две форми, доколкото образува правоъгълник, чиито квадратни куловидни издатини са праволинейно продължение на четирите фасадни страни. За изграждането на стражниците са били свикани стотици християнски селяни от села, отдалечени на много мили. Срещнах дълги върво-

лици, сред тях старци и жени, понесли храната си в торби на гръб, да вървят задъхани по дългия път към височината, на която трябваше да прекарат дни и нощи в тежък труд и при най-лошо време без подслон и без всякакво обезщетение.

Докато задачата на сръбските стражници, наред с изпълнението на полицейско-финансовите предписания, се състои главно в създаването на сигурен санитарен кордон, това последно извънредно важно предназначение отпада при турските „беклемета" (стражници), тъй като санитарно-полицейските предписания, подобно на повечето европейски институции на „болния човек", съществуват в най-голямата си част само на хартия. Турските стражници имат задачата предимно да подтискат християнското население и широко разпространяващия се бандитизъм. Заради това из цялата страна и далеч от границите са пръснати внушителен брой беклемета, изградени обикновено на високи места, доминиращи над селата на раята; постройките им са много по-здрави от тези на сръбските стражници и приличат по форма на малките кастели на Санта Тринита, Клобук и др. в Бока ди Катаро, с които Австрия се опитва да обуздава черногорския народ. Сред мястото с не съвсем равномерна палисадна ограда около тези изолирани стражници се намира винаги чешма и фурна; но на повечето от тях липсва истински вал и окоп.

Службата в турските беклемета е била носена по-рано изключително от нередовната войска – прословутите башибозуци; но в тези малки фортове почти няма помен от изрядната чистота и стегнатата дисциплина, които често изненадват приятно в турските казарми на низамите. Стените са заобиколени обикновено от нечисти нарове. На също нечисто поддържаното огнище се намира нужният апарат за приготвянето на необходимото мока-питие. Седлата и ремъците лежат в някой ъгъл, богато украсената с блестящ метал и пъстри, обикновено червени, помпони юзда виси на стената. До нея са окачени пушка, ханджар и пищови – гордостта и радостта на заптието, скъпоценно оръжие и накит, чието притежание е белег на господар, чиято липса у християнина е дамга на рая.

В едно от помещенията на горния етаж на малко порутеното старо беклеме се натъкнах на седнал по турски син на албанската област Топлица. Той чистеше оръжието си, за което немалко притежатели на западноевропейски сбирки биха могли да му завидят. С гордост ми подаде ханджара с дълго великолепно острие, богато гравирано с листа, преплитащи се ритмично в мавритански стил; орнаментирана ивица от ковано сребро покриваше фугата между острието и ръба на дръжката от слонова кост, осеяна с тюркоази. „Ножът е наследство от баща ми", обясни заптието на завален български език, при което посочи кървавите буквени знаци, разказващи за съдържателното минало на ханджара.

Този нож е косил може би още през 1809 г. хората, от чиито глави е била изградена ужасната кула от черепи – хекатомба в Ниш; най-вероятно трябва да е допринесъл в 1841 г. за „омиротворяването" на българския народ, възбуден до най-дълбоко огорчение от нечувани данъчни тегоби. По това време връхлетелите албанци, вклинили се до Морава, си спечелиха най-големи заслуги за Портата. Пръснати на шайки, тези арнаутски башибозуци кръстосваха страната, палеха, грабеха и убиваха. Болките и риданията на жените и децата по ограбеното домашно огнище, отнетите бащи, мъже и синове се издигнаха в страшен тревожен вик, разтърсиха дори Западна Европа, станала крайно апатична спрямо страданията на християните в Турция, и отрезвяла от своето опиянение по Гърция.

Южно от Черна гора до Северна Гърция се простира надълго разстланата страна Албания със стръмни височини по протежение на Адриатическия морски бряг. В нейните планини преобладава и днес още строй на племена и кланове, цъфтял някога през средновековието в Шотландия, а с еднаква сила и кръвната мъст, довела само преди няколко десетилетия до значително намаление на населението в Корсика. Страст за борба и плячка са характерните свойства на албанеца; той е швейцарецът (т.е. наемен войник – бел. пр.) на Турция. „Като млад оръженосец и потомък на благородник", военният занаят е неговата страст, а политическо-военните институции на страната поощряват неговата необуздана склонност към кървави приключения. Но докато грабителските орди в Тесалия са могли да си изливат по-рано гнева само край Черни Дрин и Охридското езеро, те вършели това по-късно под закрилата на султана в сърцето на най-богатата християнска област – в България.

Притежаваме извънредно ценен мемоар от 1840 г. от споменатия вече член на Института Бланки, изпратен от Гизо с особена мисия в България. Въпреки че е пристигнал там няколко седмици след същинската катастрофа, описанието на ужасите и опустошението, на които се натъкнал навсякъде, е наистина сърцераздирателно. Най-сетне, след като страната била превърната в пустош, Портата изпратила редовни низами срещу собствената си полиция, за да предотврати избиването до крак на толкова необходимата като данъкоплатци рая. Но в Константинопол не бяха забравили добрите услуги на арнаутските ловци на хора; заради това настаняваха в беклеметата по 4-10 от тези страшни албански нередовни бойци, за да предотвратят по-нататъшни упорства срещу нечовешките искания на арменците-данъкосъбирачи и нареди с това за охраната на пътищата, границите и проходите. От няколко години насам ги наричат заптиета, а Мидхат паша, опитал да ограничи някои от техните привилегии, им даде униформи, чиято кройка е нещо средно между източна и западна носия. Но башибозукът, който обича свободно скроена дреха и пъстра смесица от цветове, си пра-

веше труда да носи синята куртка само в града, под окото на пашата; по селата тя се виждаше до преди няколко години извънредно рядко.

Няма по-живописна гледка от албански заптиета, препускащи на малки пламенни коне. Представете си изразителни, силни, жизнерадостни фигури, възвисени от добре прилягаща народна носия, широко скроени, на коляното пристегнати, отзад разцепени шалвари от синя или жълта аба, покриваща сандалите и обшити с какви ли не гайтани; зелена или кармъзово-червена дреха с дълги развяващи се ръкави, богато везани със злато и сребро; висок червен фес, обвит с мек ленен плат, с размахващ се дълъг син пискюл, докосващ яката на бялата риза; към всичко това стройна „албанка" (пушка) на ремък, окачена леко през рамо или свободно балансирана отвесно в ръка; обсипан с камъни ханджар, оковани в сребро дръжки на пищови и малки патрондаши; закрепени за пъстри шнурове метални харбии и масленки – и всичко това профучава край нас блестящо, лъснало в слънчевата светлина, наистина опиняващо със стократно пречупване на цветовете. Противоположно на хусарите – владетелите на обширната равнина, албанецът е роденият ездач-герой на стръмната гориста планина в западния илирийски триъгълник; европейската кавалерия трудно би могла да надмине там потомците на Скендербег в партизанска война.

Заптието беше истински владетел над Европейска Турция; селянинът познаваше и се страхуваше само от него. Заптието занасяше заповедите в селата, тълкуваше ги, събираше дължимите данъци, помагаше на инженера, знаеше винаги повече от него и от всеки чиновник, определяше при строежа на пътища, телеграфи, стражници и други обществени сгради броя на селяните, привлечени за принудителен труд, на който се подлагаха обикновено повече селата на раята, отколкото на мюсюлманите и при това без обезщетение. Заптието беше административен чиновник, бирник, инженер, полицай, често и едноличен съдия. Да бъдат на добра нога с него, да го гощават обилно при обиколките му, да спечелят по всякакъв начин благоволението му беше стремежът на всички български селски чорбаджии, тъй като заптието беше въплъщение на султанската власт!

От височината на прохода Св. Никола се разгръща неподозирано широка панорама. На запад-югозапад, между Нишава и Българска Морава, изпъкват продълговатите заоблени върхове на масива Сува-планина, по-на запад – върховете на изкачената от мен в 1860 г. най-висока планина на Сърбия, Копаоник, и само малко по-на север – остро назъбените високи вериги от Нови пазар. На по-преден план личи сръбско-българската планина Ястребац, а към северозапад се появяват сръбските планини Крушевац и Рудник. На югозапад съзрях надалеч, над височините на левия бряг на Нишава, висока планина с остро оформен връх, назована от гарнизона на стражницата единодушно „Црна трава" – име, което не

намерих на картата на Киперт, въпреки че още Ами Буе* беше назовал със същото име значително възвишение при Трън. По всички тези планини, с изключение на сръбските, снежната покривка стигаше още в първата половина на октомври доста ниско и белите им върхове контрастираха в чудесни остри очертания с наситената синева на студения, но ясен есенен небесен свод.

От друга гледна точка в противоположна североизточна посока кръгозорът от прохода Св. Никола се ограничава на по-малък сектор. Погледът се рее над западните головърхи високи планини, в които се събират изворите на Лом, надолу към високото плато и по-нататък към терасата, прорязана от реката до нейното устие в Дунава, до отвъдната сива далечина, в която се губи равната Румъния. Също и крепостите Видин и Калафат, градчетата Арчер и Лом се виждат ясно с далекоглед. От този кратък очерк на панорамата на прохода Св. Никола може да се разбере, че неговата стражница ще бъде не по-малко важна точка за бъдещата триангулация на тези области от съответната стражница в Извор.

При пронизващ студ привърших заснимането на планински профили и измерването на най-важните пресечни точки; след това продължих през великолепния район от букови и дъбови гори покрай мощни блокове от слюдени гнайси към стръмно трасираните в главоломни завои серпентини надолу до втората стражница, разположена много ниско край Чупренския поток и по-нататък в разширяващата се долина до селото и пощенската станция със същото име. Напразно търсих и двете на донесените най-добри ориентировъчни карти, но заради това намерих тук много други, които се оказаха съвсем фиктивни. По липса на собствени изследвания, почиващи на лични наблюдения, многозаслужилият за географията на Турция Ами Буе е повторил и потвърдил по този начин наново старите картографски заблуди, с което е дал повод и на Киперт, да ги разпространи непроменени в своята карта на Турция от 1853 г. „От „Черни-вр" се спускат големият Тимок, Сморден (!), Лом, Джибра и притоците на Нишава", казва Буе в „La Turquie d'Europe"**.

Той продължава да смята „Черни-вр" за водораздел между Дунава и Нишава и твърди, че от тази баснословна планина извира също така фиктивната река „Сморден".

Въпреки че още в моя труд „Reise in Süd-Serbien und Nord Bulgarien" (1868 г.) характеризирах тези очебийни заблуди, достатъчно показателни за познаването на тези области, те може да се намерят все още в картата на Турция от полковник Шеда от 1869 г. Позволявам си да спестя тук подробното изброяване на многобройните грешки в предишните картографски изображения в областта на реката Лом. Обръщам вни-

* Boué, la Turquie d'Europe. I. 195.

** I. Band S. 151.

мание на сравнението на моята карта с предшествуващите и споменавам само, че по-правилното изобразяване на западнобългарската област между Тимок, Лом и Дунава от Киперт (1871 г.) почива на моите ръкописни съобщения, както и че те са били копирани по-късно непроменени от картографите във всички страни.

С навлизането в района на изворите на Лом, природният декор добива съвсем друг характер още при Чупрен, станал поради астрономическото му определение важна и постоянна опорна точка за картата на най-западната част на България. Разположена от югозапад към северизток в значително голямата долина, обградена отвсякъде със средно високи планини, се простират, наред с добре обработени полета, богати овощни градини и лозя, от които може да се съди за доста доброто благосъстояние на нейните жители. Тя обилно се напоява, както и съседните клисури, тъй като в близките планини на изток се намира резервоара на същинския Лом, на чиито притоци лежат селищата Горни Лом и Долни Лом.

Реката Лом се образува, освен от тези, още от три други притока: 1. от отделения от нея чрез Медвед-планина Чупренски поток; 2. от отделената от последния чрез Върбова планина Стайковска река, извираща от българо-сръбската гранична планина, и 3. от слизащата от едноименното селище Белотинска река. Чупренската и Стайковската река се съединяват при Фалковце и се вливат в Лом при Ружинце, а Белотинската река – по-източно, зад Брусарци.

При Чупрен големият пощенски път се разделя на два клона. Единият води в най-голямата си част към север през диво-романтичните клисури от глинести лиски и варовик от Върбова през Боровица за Белоградчик и Видин, а вторият преминава направо край реката Лом към Дунава, оставя Върбовка вляво, а селата Търговище и Попинци – вдясно и стига през малко стесняващо се зад последното селище дефиле на Чупренската река до вливането в Стайковска река при стражницата и хана на Фалковце, откъдето пътят се отклонява от Лом през Белоградчик за Видин.

От хана на Фалковце се разкрива отличен изглед към описаните високи планини и изворовите резервоари на реката Лом. Обширната панорама е обградена на юг от планините на Ципоровица и Чупрен, на север от Столовите планини и е много важна за ориентирането върху орографията на тези досега малко познати области. Скромният хан е оприян живописно на огромен скален блок, последният издаден на югоизток червено-кафяв склон на романтичния пясъчников свят, чиито странни форми от Белоградчик до Фалковце, на левия бряг на Стайковска река, приятно привличат вниманието на пътника. В долината на Стайковска река се виждат няколко слаби въглищни залежи. Непосредствено зад Фалковце планините се снишават в тераса до самия ръб на

Дунавския бряг, съставена в по-голямата си част от льос, в който вече широкият Лом при Кривабара е изровил в многобройни извивки своето често променящо се русло в общата главна посока от югозапад към североизток.

Долината на Лом е много плодородна и има много по-гъсто население, отколкото може да се предположи според картата на фон Шега. Дори и малкото означени на нея селища не са вписани на същинското им място, а в по-голямата си част на вече споменатата река Сморден, каквато няма, както не съществуват и двата града Пирсник и Дриновац, фигурирали досега на брега на реката Лом в Ръчния атлас на Щилер и другаде. От прохода Св. Никола надолу до дунавския град Лом не се натъкнах на нито един град. Колкото почвата по течение на Лом е благодатна, толкова от векове насам липсват необходимите условия за развитието на занаятчийство и търговия, дори и за рентиращото се използуване на нейните големи природни богатства, тя се обезлюдява от постоянни борби и едва през този век е заселена отново малко по-гъсто от румънски преселници от отвъдния дунавски бряг. Но тъй като те стоят, според своите нужди и изисквания към живота на най-примитивното стъпало, Североизточна България ще се нуждае от администрация, действаща по съвсем други принципи, за да развие напълно необходимите, съществуващи в зародиш елементи за разцвета на градовете.

Докато на покойния консул фон Хан беше отредено да нанесе в картата като ново селище останалото непознато албанско градче Крушево (с около 3000 жители), на мен се наложи обратната задача: освен града „Иснебол“ на Тимок, заличих безмилостно от картата и градовете „Пирсник“ и „Дриновац“ на реката Лом, тъй като от тези три съществува само последният във вид на скромно село от 80 къщи. Развалина от кастел свидетелства наистина, че тук се е издигала някога римска, вероятно възстановена от византийци и по-късно старобългарска крепост, била – според летописите – и седалище на владика. Днес Дриновац не притежава дори своя собствена църква, а се числи към енорията на разположеното на ръба на пътя голямо село Чорлево, което, заедно със Стражница, образува пощенската станция между Чупрен и града Лом.

От Чорлево до Дунава по течението на реката Лом се натъкнах на най-голямата смесица от народи. Българи, румънци, татари и черкези живеят тук в села, често отдалечени само на 20 минути едно от друго. Най-голямата част от татарите са изоставили носията си, донесена от Крим, за да я заменят с българската народна носия: чубара (калпак от овча кожа), бяла, надиплена везана риза и на краката опинци – вид сандали. Много от тях говорят вече български, обикновено се радват на обичта на славянското население и с общопризнатото си трудолюбие издигнаха селищата си за кратко време до значително благосъстояние.

Особени грижи полагат и за своите училища, но през 1877 г. трябваше да продължат своето странстване.

Доколко заселените на двата бряга на Лом черкези се оказаха способни в култивирането на голямата българска тераса, е трудно да се каже. Още от началото си спечелиха омразата както на турците, така и на татарско-румънско-българското селско население със склонността си към упорство, грабеж и кражба. Но след 1864 г. настъпи постепенно обрат към добро; нуждата принуди кавказките герои да се заемат по неволя с полския труд, а през 1870 г. видях да участвуват на полето дори отделни черкезки жени. Но голямото предпочитание към чужди коне черкезите си запазиха и по-късно. Те си съперничеха в това отношение с циганите-чергари, поради което стотици от всички тях изкупваха по всички времена във видинската крепост своята склонност да се сдобият с кон за сметка на съседите си. Тежко понасяха черкезите дори и най-малкото наказание с лишаване от свобода; при постоянната безогледна строгост, те трябва да са се приспособили и относно чуждите четириноги към западните правни понятия.

В село Василовце срещнах българи, доверили се на обещанията на русите и изселили се в 1861 г. в Крим, но завърнали се съвсем разочаровани в 1862 г. Те намериха своите напуснати села заети от колонизираните на тяхно място татари, поради което не им остана нищо друго, освен – доколкото им разрешаваха средствата – да си построят нови жилища. Те трябва да са изглеждали много зле и да са учудвали немалко западноевропейците. Видях тук малко променено вплъщение на подробно описаните от Оуен Стенли обитавани от хората на бронзовата ера „пенпитс" в Енджълси*. Вкопани наполовина в земята, с покриви от трамбована пръст върху наведени един към друг трупи и комини, изплетени от тръстика, те правеха впечатление на истински пещерни обиталища. Тук, за тези българи, като наследници на онези „троглодити", обитавали – според Птолемей – североизточната част на Мизия край Дунава, Едуард Браун, пропътувал тези земи преди 200 години по поръка на Лондонското научно общество, с много по-голямо основание, отколкото при вида на няколко цигански колиби, би могъл да възкликне: „Сега аз вярвам в троглодити от миналото, както говорят Херодот и Страбон. Оттогава винаги, където циркулират хора тук-там частично в дупки, аз намирам и човешки къртици."**

Но ако се съпостави този пример на най-примитивен строеж с архитектурно напредналите постройки, издигнати и обитавани от същото българско население в градовете, археологът и изследователят на културната история ще извлекат от това сравнение поуката, че трябва да бъдат много предпазливи при преценката, класификацията и раз-

* W. O. Stanley, On the remains of the Ancient circular Habitations in Holyhead Island.

** A brief account of some travels in Hungaria, Serbia etc. London, 1673.

граничаването на праисторическите останки. Защото тук се натъкваме на жители, принадлежащи към народ, който упражнява майсторски най-различни занаяти, произвежда достойните за най-голямо учудване филигранни накити, изключително красиви грънчарски изделия и тъкани, но живее в обиталища като на кафрите, които – както е известно – стоят във всички изкуства на най-ниското стъпало.

Точно в североизточна посока от Василовце за час и половина се стига до Лом-Паланка, бързо разцъфтяващ турско-български град с необикновено оживена търговия, една от най-важните станции на дунавското параходство. Седалище на едноименната каза (околия), той е разположен непосредствено до устието на реката Лом в Дунава, което не е попречило на нашите карти, а и на последната от полковник фон Шеда, да го означат на място, отдалечено на три четвърти час от реката Лом срещу течението на Дунава на малък несъществуващ поток.

Преди да се сбогуваме с големия пощенски път през прохода Св. Никола, чиято последна лошо трасирана част от Чорлево до Дунава трябваше да се преустрои на няколко места, нека си спомним с почит за предишния губернатор на Дунавската провинция – Митхад паша. С желязната си строгост и енергия – качества, поради които понякога надхвърляше далеч поставената цел – той успя да предаде в сравнително кратък срок на пощенските съобщения тази важна, може да се каже първа пътна артерия, изградена в Турция по европейски начин. Колкото и примитивен и незавършен да беше в някои отношения този път, той е станал истинско благодеяние за съобщенията и заслужава най-голяма похвала от онзи, който познава предишните условия. Уредената по този път по-рано съвсем неизвестна в Турция служба с пощенски коли се изпълняваше от дружество под покровителството на правителството. Няколко големи стражници на пътя служеха както за обори за смяна на конете, така и за приемателни станции на пътници. Колите, построени за съжаление по не много сполучлив модел, бяха отворени, малки и тесни; малко сено за седалище беше целият комфорт, предлаган от пощата; за нещо повече пътникът трябваше да се погрижи сам. Заплащането се изчисляваше според малките турски пътни часове по 5 пиастра за едно и 7 за две лица. Само в краен случай на нужда колата можеше да вземе трето лице до коларя, при това не без вреда за слабите кончета. Увериха ме, че наскоро щели да влязат в употреба по-подходящи коли и коне.

От новопостроения път спечели много преди всичко околийският град Лом. С новата пътна артерия той стана главното вносно пристанище на влашка сол, на манифактурни и колониални стоки за цяла Северозападна България, както и износно пристанище за своите многообразни селскостопански произведения, за зърнени храни, добитък, сурови кожи, вълна и т.н. Наскоро примитивните съобщителни средства към вътрешността на страната вероятно няма да бъдат достатъчни. Ако

има изобщо оправдание да се построи странична линия от проектирания главен железен път Ниш-Константинопол, то това би трябвало да бъде отклонение от София, Пирот или от Бяла Паланка за Ломъ. Изпълнението е само въпрос на време; търговията на България с Австро-Унгария и Дунавските княжества ще наложи в недалечно време спешното изграждане на тази линия.

Днес Ломската агенция на Императорското и кралско дунавско параходно дружество по превоза на товари вече се числи към най-значителните по Долния Дунав – подем, който тя дължи преди всичко на всеобщото изоставяне на сръбския транзитен път, а от друга страна и на дългогодишната дейност на своя извънредно съобразителен агент Ройеско. Той се отличи с особени заслуги по време на черкезкото заселничество, при което Ломъ представляваше едно от най-значителните места за акостиране. На всяка крачка се срещаха в Ломъ някогашните синове на Кавказ. Досега заселничеството на черкезите причини на Портата само големи смущения, наложи ѝ също огромни жертви в различна форма, както и на българската рая; в неин ущърб черкезкият елемент вля обаче нови сили в постепенно умиращата раса и образува твърдо преодолима гранична барикада между България и възходящата страна на сърбите, към която съседната рая гледаше често с копнеж.

Както в почти всички дунавски градове, така и в Ломъ турският елемент се е заселил върху останките на някогашните римско-византийски укрепления. Itiner. Ant. определя селището Алмус на 18 мили от Рациария, а Peut. Tafel само на 16 мили от този главен мизийски градъ на Дунава. Последната мярка отговаря на разстоянието на Арчер от Ломъ-

Мизийският дунавски бряг между Ломъ и Тимок според Пойтингер (Peutinger Tafel)

паланка и на това на съседните измервания до Никопол в различните итинерарии. Следователно няма съмнение, че в древноримско време Рациария се е намирал на мястото на Арчер, а Алмус на мястото на Ломъ. В последния, според Not. Imp. е било разположено на гарнизон отделение

конница*. И днес все още се разпознава площта на възстановения по-късно от византийците каструм на Алмус. На обърнатата му към Дунава северна страна намерих непосредствено до брега грамаден къс от несъмнено римска зидария, широк няколко метра, откъснал се вероятно вследствие на подмиване от високия ръб на льосовата тераса, чийто материал – като се съди по аналогични случаи – ще изчезне вероятно скоро в различни българско-цинцарски художествени сгради. Обитаваното от турци кале (дворец) е заобиколено от квадратен, доста висок вал с кръгли бастиони на четирите ъгли. Неговите фронтове възлизат на приблизително 190 м. Това е най-вероятно онова пространство, до което император Юстиниан е ограничил, според Прокопий**, прекалено разстланото селище, за да увеличи неговата мощ.

Защитата на калето беше поверена през мирно време на турското население. То затваряше всяка вечер портите на южната и западната страна, през които се свързваше със същинския град. При избухването на руско-турската война в 1877 г., ломският гарнизон, съставен от нередовни войски, беше засилен с низами и малко артилерия, а на 22 ноември към тях се присъединиха и части на оттеглящия се към Видин Раховски гарнизон. Тогава се опитаха заедно да изгонят полковник Димитреску, укрепващ се на левия дунавски бряг при Гидириу срещу Лом, но румънският огън се оказа по-силен; след няколкократно обстрелване, повредило значително къщите в калето, една джамия и няколко постройки в българската част на града, турците – военни и цивилни – побягнаха към Видин, викайки „Москов гелиор“ (русите идат). Башибозуците искаха да използуват този момент, за да оберат къщите на християнското население, заключило се в жилищата си. Настанаха часове на страшна тревога; но каларашите и доробанците на полковник Димитреску прехвърляха вече реката, а и румънски войскови части се приближиха същевременно от изток, откъм Комащица, научили от изпратени български младежи за притесненото положение на града. Румънците изгониха скоро надошлите по-късно вражески тълпи, жадни за плячка, превзеха няколко кораба, акостирали в пристанището, и се опитаха да възпрепятствуват всяко посегателство срещу безстопанствено останалата собственост на турските бегълци. Скоро след това се яви определеният за администрацията на видинската област „губернатор“ – държавният съветник Тухолка, който назначи от своя чиновнически щаб „окръжен началник“ (префект) за Ломската околия и създаде там привременен нов ред.

Служебната сграда на околийския началник, по-големите джамии и търговските представителства се намират извън вала на калето, в турско-християнската част на града. Дворните и другите места в Лом поскъпнаха значително през последните години; места за строеж, стрували преди

* Mannert's Geogr. VII. Bd.

** Forbiger's Handb. III. Bd.

петнадесет години едва 2000 пиастри, се продаваха през 1871 г. за 4000 пиастри. Градът се разширяваше постоянно с нови постройки; правеше се нещо и за регулацията на главните улици. По-малко се вършеше за съжаление за интелектуалния възход. Християнско-българската община наброява твърде богати членове, но само няколко по-млади търговци чувстват потребност от по-добри училища и проявяват разбиране за научни стремежи, например за съставянето на национални учебници, в което много рано починалият учител Никола Първанов се опита да участвува с граматика и морфология по образеца на Миклошич и Даничич. Богатата испанска израилтянска община наистина построи голяма синагога и училище, но тя е прекалено правоверна, за да поощри сериозно истинския напредък.

Първият си престой в Лом посветих на изследването на древни останки. От двете оброчни плочи, които намерих там в 1864 г., едната потвърди сведението на Дион Касий, според което LEG. I. ITAL. е бил на гарнизон в Мизия*. Този надпис, споменат и от Тит Витразий Полио, консул в 176 г. и легат на Долна Мизия при Антоний Пий, се намира в чифлика на потомъка на Махмуд бей, известния Исмаил ага от Ломпаланка, комуто градът дължи няколко от най-големите си сгради, джамии, бани и чешми. Хубавата „шадраван-чешма", посещавана с предпочитание от съседните жители, която за съжаление все повече се руши, и банята до Чарши джами били построени преди 200 години също от него, а според мнението на други – от забогателия в Стамбул месар Касап-баши. Чифликът на Махмуд бей е разположен непосредствено до ръба на ниската тераса „Карвагач байр", която се спуска от десния бряг на Лом, срещу днешния град, към Дунава. Там се е намирала без съмнение част от римското селище Алмус. При свличането на по-висока част от тази тераса се появил споменатия вече 126 м дълъг и 0,40 м широк камък, служил за праг на градинска беседка, наред с втори, на който е изобразен релеф на конник. Той бил откупен от селото Мокреш и взидан в новата му църква. Непосредствено до входа на гробището от улицата Читак джами намерих фрагмента от втория камък. Вкопан в земята наопаки, с надписа надолу, той служи за пиедестал на голяма хоризонтална каменна плоча, на която турците имат обичая да полагат мъртвците преди да ги спуснат след кратка молитва в трапа. Разчитането на двата надписа от проф Момзен, на когото лично представих в 1866 г. в Берлин всички надписи, които намерих в 1864 г. в Горна Мизия, са обнародвани в „Corpus"** на Кралската Берлинска академия (1873 г.). Освен споменатите архитектурни останки и оброчните плочи видях в Лом и много монети главно от по-късната императорска епоха, както и един много хубав релефен бронзов медальон, подарен от господин Ройеско на австрийския генерален консул Ленк.

* Други потвърждения при Mommsen, III, 1. S. 149.

** Mommsen, III. 2. unter No 6124 u. 6125.

Четене на военните съобщения до Шадраван – чешма при Лом

Римско-мизийският дунавски военен път трябва да е образувал непрекъсната редица от укрепления, свързани чрез малки кастели и кръгли кули. Както през по-късното ми пътуване от Видин за Тимок, така и в 1864 г., когато предприех разузнавателен поход към фиктивната река Сморден от нашите карти, в кратката отсечка между Лом и Арчар се натъкнах на останки от несъмнено римски укрепления. Те се намират непосредствено до ръба на льосовата тераса, разпростряна между двата града на почти еднаква височина, заливана при високо ниво от водите на приижданата река.

Първият кастел, чието местоположение турците наричат „Калебаир" (дворцов хълм), е построен в квадрат, в обикновената форма на плана на римските кастри. Страните на вала са дълги по 57 м. Видях тук пъстра смесица от римски и други тухли от някакво по-късно възобновяване, вероятно от византийци или славяни. Продължих по пътя и намерих на около един час пред Арчар върху точка, силно издадена от ръба на терасата, останки от кръгла кула и от други постройки, почти точно до мястото, на което Tab. Peut. означава на 4 мили от Рациария своята Реметодия. Райхард го означава в своя атлас също на тази точка, въпреки че не е разполагал с никакви положителни местни данни, тъй като никой преди мен не е изследвал археологически тази отсечка. Следователно можем да приемем, Реметодия се е намирал тук, въпреки че от него са на лице само малко останки. След разчистването на един метър високия пласт от развалините на кръглата кула, се появи нейната укрепена основа. За изграждането ѝ са употребени архитектурни, отчасти доста хубаво профилирани каменни плочи, между които една 0,32 м висока, 1,90 м широка и 3,79 м дълга. Познах, че тези камъни, зарити дълбоко в земята, са останки от по-стари постройки; а тяхната връзка с безспорно истинска римска зидария оправдава моето предположение, че тази кула е построена едва в периода, след като Рим е изоставил седмоградско-влашката Дакия приблизително в 3-ия век сл.р.Хр., за защита на Мизия, застрашена от нападенията на варварите. На кули с подобен кръгъл план се натъкнах и в Кула, Гамзиград и други селища на българската дунавска тераса; това бяха без съмнение влизащи една в друга части на по-голяма укрепителна система, каквито се намират и на Рейн. Разрушен от набезите на народите, дунавският лимес, според свидетелството на Прокопий, е бил възстановен от император Юстиниан. Но българи и турци са използвали надземните части на повечето римски укрепления като удобни каменоломни за изграждане на своите укрепени дворци и градове; и тези на някогашния Реметодия трябва да са били постигнати от същата съдба; вероятно са изчезнали в крепостните стени на близкия Видин.

Трасето на стария римски път край брега на Дунав не можах да намеря, въпреки усърдно търсене. Наносите на глинестата почва покриват вероятно отдавна следите му.

V.
МЕЖДУ ЛОМ, АРЧАР И ВИТБОЛ

Напразно издирване на реката и селото Сморден, означено на нашите карти. – Неизвестната рекичка Скомля. – Терасата между Лом и Арчар. – Църквата и чудотворният извор на манастира „Света Богородица“. – Крайизворни духове. – Никаква грамотна душа в Скомля. – Българско селско училище. – Арчар, старият Рациария. – Уместно изказване на Кари за римската и турската епоха на дунавските страни. – Исторически бележки върху Рациария. – Превземането на Арчар от румънците в 1877 г. – Археологически находки на това място. – „Корпус“ на Момзен. – Посещението на римския път между Наисус и Рациария. – Римски каменоломни при Лагошовце. – Коритото на река Арчар. – Находка на каструм при Острокавце. – Развалини на римски град при Кладруп. – Един български „Кромлех“. – Надписи и надгробни могили при Рабиш. – Конбустика и Таблицата на Пойтингер. – „Пилаф баир“ и вътрешното езеро при Рабиш. – Широк панорамен изглед от Магурата. – Възвърнал се емигрант от Крим. – Езиковата дарба на българите. – Раковицката река. – Сръбски хайдути през 1864 г. в Макреш. – Изворите на Витбол. – В кметската къща в Грамада. – Турски чифлик. – Отдръпване на турците от равнинните земи. – Напоителните приспособления на българите. – Областта Витбол на картата на полковник фон Шеда. – Низамска стража на кастел от дунавския лимес. – Сръбски герб на църквата във Витбол. – Варовикови пилони при Войница. – Романтичен нощен бивак при Садрца. – 120-годишен старец от раята. – Печално състояние на черкезката колония Кула. – Оригинално чистене на зърнени храни при Старопатица. – Черкезко село с лоша слава. – Горска самота в манастира „Света Троица“. – Изпаднали монаси. – Техните идеали. – Църквицата и попътната благословия на игумена. – Щастливо загърбване на манастирската клисура. – Недоверие на Портата към югозападните ѝ съседи. – Подсилване на мюсюлманския елемент чрез колонизация. – Сбогуване със западнобългарската тераса.

Според най-добрите по-нови карти на Турция, по пътя от Лом за Арчар, приблизително по средата между последните две описани римски укрепления на Дунава, би трябвало да се натъкна на селото „Сморден“ край устието на едноименна река. Всички разпитвания за селото и реката останаха обаче напразни. Не намерих двете, както не можах да

открия по-рано и огромната „Черни-връх"-планина, където се намирали изворите на загадъчната река. На мястото на реката Сморден видях обаче (в 1864 г.) малък поток, наречен Скомля река, чиито води извират от Столови планини при Белоградчик, неизвестни от предишните карти.

Важни програмни точки на моето пътуване през 1868 г. бяха проучването на резервоара на рекичката Скомля, вливаща се близо до Тополовица в Дунава, сетне да определя по-точно изворите и течението на Арчар и Витбол (тогава не подозирах още съществуването на самостоятелната Раковицка рекичка).

При Криводол, населено от българи хубаво село на реката Лом, завих на запад и, след изкачването на полегат скат, се намерих отново на платото на простряната надлъж дунавска тераса, която достига между реките Лом и Витбол на най-високо издигнатите точки 130 м и на места е доста залесена. Следвах отначало дадената посока близо до ръба на терасата. Между устията на Лом и Скомля ръбът се отдръпва в полукръг като второ по-високо стъпало от малко по-ниско, доста добре обработено теренно плато, което стига непосредствено до дунавския бряг; там се заселили татари и черкези. В нозете ми лежаха татарското Урсоя, Шлива, чието българско население през 1861 г. емигрирало в Крим и било заместено с татари, както населеното още от татари и черкези Добридол. Гледани отгоре, тези три селища правеха нерадостно впечатление; те приличаха на произволно разхвърляни редове от големи купи сено. Почвата тук е чудесна, прехранва толкова богато своите хора, че – при добра жътва – работливите татари развиват оживена търговия със зърнени храни; но жилищата им, въпреки това, са немного по-добри от тези на ленивите черкези.

Теренът на второто по-високо стъпало на терасата, по което се движех, беше покрит навътре в страната, докъдето виждат очите, с нисък дъбов храсталак. Само тук-там личаха отделни царевични ниви, сетне полета с дини и тикви. По-голямата им част принадлежеше на татари и черкези. От първите срещах обикновено мъжа, жената и децата да работят на полето, а от последните само младите потомци, по-рядко жени. Както татаринът се е аклиматизирал отчасти, започнал е да носи български дрехи и тук-там да говори вече малко български, така и черкезите трябваше да излязат постепенно от своята уединеност и да се откажат скоро от възпитанието на женската челяд за бездеен харемски живот. Но в 1871 г. българите, татарите, дори и турците се страхуваха от тях. Неотдавна бяха ограбили през нощта манастира „Св. Богородица" на три четвърти час от Добридол и заставили игумена да назначи полуинвалиден черкезин за пазач, за да бъдат донякъде пощадени от по-нататъшните им нападения.

Татарският мухтар (старейшина на селото) на Добридол яздеше

пред нас, за да ни показва пътя към близкия манастир. Той е разположен на средно висок хълм в една от онези многобройни клисури врязани в терасата и разтворени от запад на изток към Дунава. При Добридол оскъдно поникналата трева и ниският храсталак отстъпиха на хубави ливади и приятна, макар и не гъста широколистна гора, в която – наред с друг дивеч – гнездят и много яребици. Още по-приветлива гледка предлагат манастирът, неговите полета, лозя и овощни градини. От всички

Манастирът „Света Богородица“ при Добридол

страни той е заобиколен от великолепна зеленина, а под сянката на много плодородни орехови дървета моканин (пастир) пазеше многобройните му стада.

Манастирът бил изгорял преди 40 години и възобновен в 1856 г. от сегашния му игумен. Построената от цинцари изящна манастирска цър-

квица се състои от надлъжен кораб с фронтонен покрив, увенчан от малък купол. Най-хубавата украса е предстройката, носена от стълбове, заместваща нартика, и едва ли не фантастично декорираната порта. Украсата изобразява тържествено, с примитивна животинска символика, победата на християнството над езичеството. Тя отговаря изцяло на характера на подобни творби в църквата в Брегова на Тимок и напомня живо – както всички македонско-влашки творби – за византийски образци и традиции.

На зелената площ между църквата и двете бедняшки жилищни постройки на монасите се издига дървено скеле на камбанария, до чийто горен кат води много опасна стълба. При самия вход хубава манастирска чешма, построена по турски начин, предлага чудесна вода. Втори извор е приютен в тъмна постройка, подобна на параклис. Мистичните целебни сили на неговата вода, които действували главно против очни болести, привличат много гости в манастира „Света Богородица". Както у сърбите*, така и в България намерих следи от онзи езически култ към водата, широко разпространен в миналото – според стари писатели – сред галите, германите и други народи като „култ към морето". На морските богове били принасяни всякакъв вид жертви; остатък от тази традиция е може би хвърлянето на монети от южните славяни, подобно на шотландците** и др., в осветени целебни извори. Те остават естествено за „светите" мъже, които умеят да увеличат лечебната сила на водата с молитви. В неделни и празнични дни и особено на годишния „събор", на празника на манастирската покровителка, тримата монаси едва успяват да задоволят исканията на вярващите, а игуменът Василие, придобил след поклонение в Йерусалим прозвището „Хаджи", празнува в такива дни, въпреки невежеството си, граничещо със селящина, духовни и материални тържества.

Напразно дирих в манастира стари книги, църковна утвар и т.н. Там всичко беше ново. И така, след като начертах плана на манастира, поех пътя през българските села Воднянца (70-90 къщи) и Метовница за Скомля; това забележително селище е дало по всяка вероятност името на рекичката, която сега заема мястото на заличената от мен река Сморден. Малко преди селото прекосихме южен приток към изворите на Скомля, който излиза от място на половин час над селото. Той се е заровил дълбоко в най-горния льосов слой, но не е успял да прояде подлежащите варовикови пластове. Така той образува непосредствено при брода каскада от няколко стъпала, която напролет, при обилна вода, трябва да изглежда много красива. Местността, през която минахме до този брод, беше много приятна и разнолика. След тучни ливади, напоявани от буйни потоци, се заредиха дълги сечища и плодородни царевич-

* Serbien. S. 152, 154, 272, 536. f.f 543.

** Lubbock, Die vorgeschichtliche Zeit. Leipzig, 1874, S. 212.

ни ниви, скрити в зеленината на млади широколистни гори. Мяркащите се все още тук там трудолюбиви селяни се готвеха да се приберат у дома си, тъй като последните лъчи на голямото световно светило се пречупваха вече във високите стръмни гребени на Столовите планини и хвърляха разсеяна светлина върху местността, забулваща се в пъстро менящите се летни виолетови вечерни мастилени тонове. Едва в късна нощ стигнахме до нашия бивак в Скомля.

Скомля е голямо, богато село; въпреки това няма нито училище, нито църква. Няма дори един грамотен жител и, ако съм чул правилно, само свещеникът от близкото Ореше има щастието да се радва на това най-необходимо помощно средство за всяко и всякакъв вид образование. Заради това тук, както в повечето български села, данъците се отбелязват на рабош, от който едната част остава у общинското управление, а другата – за контрола – у данъкоплатеца. Всяка резка важи за 10 пиастри. Малко хора могат да определят възрастта си, а и майките, които знаят точно годините на децата си, се броят на пръсти. Най-близкото училище намерих едва в Извор. Но какво училище? Под без дъски, влажни стени. Мебелировката се състои от един единствен жалък ученически чин, а наличността на учебни помагала беше едва ли не още по-плачевна. Висяха там, като украшение на стената, няколко образи на светии от най-груби гравюри на дърво, а в един ъгъл лежаха жалки, оръфани книги с различно съдържание, попаднали вероятно случайно в ръцете на учителя. С него не се запознах, тъй като и без това лошо посещаваното училище съвсем беше запустяло по време на жътвата.

За училищното дело хората бяха дали съвсем малко, а за построяването на новата си църква – толкова много пари. Както това, така и всяко друго селище в България предизвика голямото ми съжаление за погрешното отношение на гръцко-фанариотското духовенство спрямо всички стремежи на българите към образование. „За какво са ви училища? Да построим по-добре хубави църкви, за да възвеличим честта на бога!“, съветваше нишкият владика в 1860 г. своята архиепископия;и плодовете на това спасително учение личаха ясно – за съжаление – по всички пътища, които изминах из България.

От Скомля стигнах през Костишовце в Извор. Тук, от подножието на Столовите планини до Арчар, се разстила широкото, леко вълнисто плато с огромни царевични ниви, разпръснати дъбови горички и хубави селища. Двата изворови ръкава на Скомля текат в дълбоки клисури към Йерловица, съединяват се след многобройни извивки и като малка рекичка се вливат под селото Толовица в Дунава. От тази точка, все по ръба на богато залесената тераса, се стига в западна посока за около час и половина до реката Арчар* и едноименното градче, разположено на устието ѝ в Дунава.

* Върху новата карта на фон Шеда се появява значителният Арчар до големия несъществуващ Смордан като малък извор.

Могъщ град рядко трябва да е западал дотолкова и да е запазил толкова малко следи от стария си блясък, както днешният Арчар, някогашният великолепен и знаменит римски град Рациария. Ако американският специалист по политическа икономия Кари се беше запознал с Арчар и знаменитото му минало, сигурно би го изтъкнал изрично в своя обзор като най-красноречива илюстрация на днешните печални условия в Турската империя. „Областта на Долния Дунав, някогашният най-оживен район на римската промишленост, доставя сега само оскъдна прехрана на няколко сръбски свинари и влашки селяни", разказва Кари*; „а върху развалините на знаменития мизийски главен дунавски град Рациария днес живеят, наред с невежите българи и румънци, само няколко турски просяци", би могъл да добави той достоверно.

Птолемей свързва Рациария с допълнението „Mysorum" (т.е. на мизийците – бел. пр.). Той го означава, също както Itin. Ant. и Not. Imp., като главна квартира на легион** и като база на дунавски флот. Хирокъл споменава Рациария като главен град на Dacia ripensis, а картата на Пойтингер означава това негово определение с нарисувани две кули. Като столица на онази част на Мизия, която император Аврелиан – след като изоставя изцяло същинската област Дакия – изключва от Горна и Долна Мизия и основава в пространството между Железни врата и устието на Вит отвъд Стара планина до София и Ниш под името Dacia ripensis, Рациария трябва да е бил много важен и блестящ град. Но хуни и авари трябва да са го опустошили до основи (в 586 г.), тъй като дори споменатото от Прокопий възстановяване на разрушените части от Юстиниан*** не е могло да го съживи и доведе до нов разцвет.

Под владичеството на българите не се обръща вече внимание на Рациария. Близкият през римско време още незначителен град Бонония (Видин) го е изместил; под турската власт расте неговото стратегическо значение, тъй като след въвеждането на оръдията е бил особено пригоден за създаването на модерна крепост поради благоприятното разположение на широка блатиста площ. Зидовете на всички римски кастели около Бонония са били използвани като материал за изграждането на старобългарския Бодун и турския Видин. Също и някогашните римски укрепления на Рациария са послужили като удобна и близка каменоломна; дори и развалините на паметниците му, оброчните плочи и т.н., които съдържали ценни обяснения за някогашното му значение, били пренесени във Видин и до скоро бяха останали незабелязани в зидовете му. Две каменни плочи, които открих в 1862 г. зазидани на външната страна на стария кастел във Видин, са първите надписи, станали известни

* H. C. Carey. Lehrbuch der Volkswirfschaft und Sozialwissenschaft, Cap. V. Die Occupation der Erde.

** Itin, Ant, Legio XIV Gemina, Not. Imp. Legio XIII Gemina Forb. Hdb. III. S. 1093

***Mannert's Geogr. VII. Band

и дошли до нас, в които се среща името Рациария. Публикувах ги в докладите на Виенската Кралска академия на науките в 1868 г. Граф Марсили не е знаел за тези два камъка, но е публикувал друг надпис, намерен във Видин*, който търсих там напразно. Той произхожда също от Рациария, което Марсили трябва да не е разбрал, тъй като допълня съкращението COL.RAT.OOD с COLONIAE BONORATUS**.

Рациария положително е бил разположен на двата бряга на Арчар. От старите му укрепления намерих в северната част на града върху височина на левия бряг на Арчар, непосредствено до Дунава, останки от каструм, голям приблизително колкото описаният край Лом. Покрит с буйна растителност, той е още по-занемарен от ломския. Само неугледна стражница се намира сред това пусто пространство. В опасни времена турското мъжко население на градчето е било задължено да защитава валовете, покрити с развалини, които носеха гордото име кале (дворец); но в последната война, след падането на Плевен, Арчар е бил превзет без съпротива през декември на 1877 г. от част на I. румънска дивизия Хараламби, действувала срещу Видин. Тъй като е незначително селище, тук гарнизонът се състои обикновено само от една стража заптиета, чийто чауш (корпорал), поощрен от препоръката, дадена ми от ломския каймакам, ме придружаваше и подпомагаше по време на посещението ми (в 1864 г.) при моите археологически обиколки.

Намерих повече или по-малко интересни антични каменни фрагменти, пръснати из улиците и къщите на Арчар. За съжаление нямаше ръка, която с пиетет да ги събере и спаси от печалната участ на повечето римски останки в Турция. Пред една джамия насред градчето се натъкнах на богато украсена антична каменна плоча, дълга 1,58 и висока 2,84 м, счупена на две, употребявана за стъпало пред порта. Трябва да е служила за част от корнизно издадена пета на свод на храм от римско-коринтски стил, а по орнаментиката напомняше на онези от храма Юпитер Статор в Рим, известен като една от най-хубавите постройки от този род, чиито декорации са белег на най-чистия период на гръцкото изкуство. Освен това видях оброчна плоча, употребена за стъпало на кафене***, и красиво профилирана, 1,06 м дълга и 0,20 м висока плоча на корниз, послужила за пиедестал на дървена подпора за свод в дюкяна на турския търговец хаджи Хасан Исмаил ага. На пътя към градската част на десния бряг на Арчар, обитавана предимно от румънци, из улиците лежаха или бяха вградени в нови постройки много останки от тела на колони, капители и т.н., често доста обезобразени. В българско-влашката част намерих в къщата на българина Стефан Павле 1,19 м дълга и 0,74 м широка оброчна плоча, вградена наполовина в стената на мрачна

* Marsigli. Dan. Bd. II. Taf. 54

** Ackner und Muller, dann Mommsen No 1641 und III. 2. S. 1020

***Mommsen, No 6290

колиба, което затрудни много преписването на надписа ѝ. Момзен го разчете и допълни*. На друга плоча с рядка форма, украсена релефно с щит и кръстосани стрели, се натъкнах в двора на влаха Стоян Дино.

Най-добре запазеният паметник от римско време в Арчар притежава чаушът хаджи Хасан Хюсеин в турската част на града; това е много хубаво изработен саркофаг от тъмно-виолетова кристалинна скала (амфибол-андезит), каквато видях на височината на прохода „Св. Никола". Този саркофаг е бил намерен преди около 20 години в градината на чауша в дълбок иззидан свод и изваден почти неповреден. Дължг е 2,29 м и

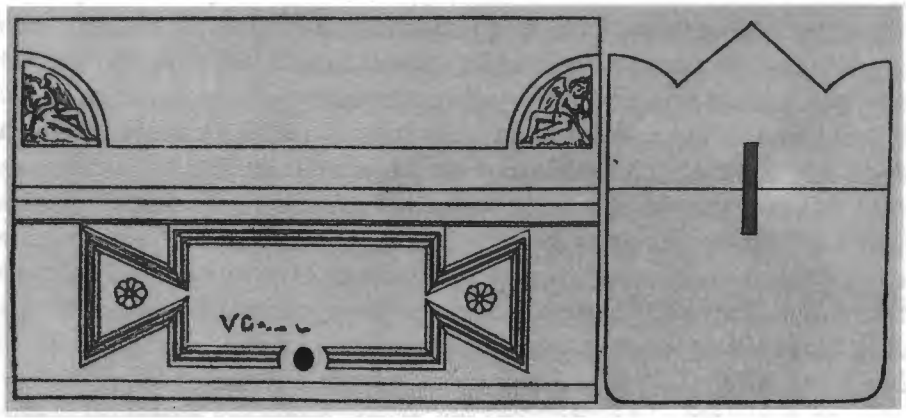

Римски саркофаг в Арчар

широк 1,11 м; формата му личи от илюстрацията. Корнизните профили на рамката в голямото средно поле са безупречно изработени, фигурите (тъгуващи гении) малко схематично третирани, а надписът е обезобразен до неузнаваемост. На задната страна на 0,61 м високия капак се намира често срещаният на римски саркофази малък квадратен отвор.

Необяснимо е, защо граф Марсили, единственият познавач на античността, пропътувал Дунава в началото на миналия век, е отминал с безразличие отсечката Видин-Никопол. В Рациария той щеше да намери по онова време без особени трудности редица монументални останки, които от тогава са разпръснати или погребани в основи и зидове на нови постройки. Съставената от Момзен сбирка от римски надписи, издадени от Кралската Академия на науките в Берлин, страда за съжаление от съществени празнини относно най-важните дунавски колонии, които само отчасти можаха да бъдат запълнени от находките, намерени в тези райони от мен и по-късно от Дежарден и Льожан**. Убеден

* Mommsen, № 6293

** Desjardins и Lejean посетиха след мен 1868 българския дунавски бряг. Desjardins обнародва това и някои в 1864 г. открити от мен и съобщени на г-н Момзен в 1866 г. надписи.

съм обаче, че ако се предприемат разкопки, финансирани по-богато, би могло все още да се разкрие – въпреки всички отнесени находки – много интересен материал към историята на римското владичество на българския Дунав.

Както в римско време, така и до края Арчар е бил база на малка военна корабна флотилия, тъй като – поради благоприятното си разположение – е отлична наблюдателна точка за отсечката по течението на Дунава до Лом и срещу течението – далеч отвъд Видин, т.е. за надзиране на разстояние от около 6 географски мили. От вала на някогашния римски каструм се виждат с невъоръжено око привлекателните видински минарета. Но въпреки това не тръгнах по коларския път край дунавския бряг към пашовия град, а смятах да потърся от Арчар трасето на римския път, свързвал някога Рациария с Наисус, по който част от славяните били проникнали в 6-и век от някогашната Дакия в балканските земи, за да се заселят там. Голяма отсечка от този път, от Ниш през Княжевац и Кадибогазкия проход до сръбско-българската граница бях установил вече по-рано*; с известно основание предполагах, че ще намеря продължението му по протежението на коритото на Арчар в посока към Рабиш.

От романско-българската част на града Арчар, по десния речен бряг доста добър път води до брода при стражницата Попадия. Но тази отсечка на речната долина не обещаваше интересни археологически открития, поради което тръгнах по друг страничен път, отклоняващ се от същата градска част, който ме заведе бързо до тераса, слизаща доста стръмно към Дунава. Отначало яздех между гори с извънредно буйна дървесна растителност. Но пред Владишинце скоро се разкри великолепен от нищо не възпрепятствуван изглед към Светиниколската планина до най-северозападния ѝ склон, към сръбско-българската Връшка чука. Окото възприе на места добре обработената тераса като равнина, само леко нагъната, заета от много села в противоречие с нашите карти, на които не беше означено нито едно, тъй като посоченото от Шеда село Алмадан не съществува.

При големите каменоломни на Лагошовце, обработвани положително още от римляните, отнова слязох към коритото на Арчар, което оттук тече почти точно в източна посока и пресича залесените височини, разстилащи се до Дунава. През есента на 1868 г. прекосих, идвайки от Извор, малко по на запад от тази точка, при стражницата Попадия, недълбоката река и поех по добре поддържания път от Видин за Ниш към черкезкото село Османие. Там се прехвърлих на левия бряг, за да продължа да търся римския път, защото поради разположението на Рациария и придобития по-рано опит не се съмнявах, че този важен път

* Serbien, S. 301.

е продължавал някога от сръбския Кадибогазки проход през долината на река Арчар. Заради това не се учудих много, когато открих сред селищата в долината известни останки от някогашен калдъръмен път, който – според изказвания на жителите – съществувал още до началото на века. Но как да открия изчезналата му следа?

Докато при сухото годишно време Арчар едва тече, през натрупания чакъл в неравномерното корито, когато придойде прераства в колкото мощна, толкова и опасна река. Тогава уголемява постоянно и произволно широкото си русло с безбройни извивки и подмивания в ущърб на хубавата местност. С някогашните римски укрепления на брега, буйната река е отнесла очевидно и стария изкуствен военен път. Когато започнах вече да се отчайвам, че ще успея да разреша задачата си, близо до Острокавце се натъкнах на първите останки от римски постройки – на зидовете на малък каструм.

Те бяха предшествениците на важни находки. Между Острокавце и Кладруп, намиращи се само на три четвърти час един от друг, реката беше силно разбила дъното на долината. По-дълги свързани брегови отсечки бяха рядкост на това място; прокараният нов път се изгуби и ние се видяхме принудени да се движим дълго време върху грубия чакъл на коритото. Непосредствено пред Кладруп, на мястото, където се съединяват двата ръкава на Арчар, ме очакваше голяма изненада. Много успоредни възвишения, подобни на валове, със своеобразна растителност сочеха, че под тях се намират зидове; достатъчно беше да хвърлим повърхностен поглед, за да се убедим, че се намираме върху останки от много обширно римско селище, чийто център е бил добре укрепен четвъртит каструм с около 140 крачки дълга страна. Ясно се разпознаваха срещащите се в прав ъгъл улици и местата на отделните сгради. Но ще са нужни обширни разкопки, за да се установи някогашния застроителен план на това антично селище.

В самото село Кладруп намерих два фрагмента от надписи – единият: „Dis deabusque omnibus" в дома на селянина Теодор Петров и втори на малката оградена ливада без навес, която служи за църковни събрания и с грубите каменни седалки, поставени в кръг по продължение на оградата, прилича на старите места за жертвоприношение от праисторически времена. Строшена на две, тази римска оброчна плоча беше забита в земята с обърнат наопаки надпис до голям каменен кръст. Наредих внимателно да я изкопаят и преписах надписа. Според Момзен, той е от 213 г. сл. Хр.* Двете плочи произхождат от развалините на споменатия близък град, а селяните разказваха и за многобройни монетни находки на това място.

Денят преваляше, но изненадите не бяха още изчерпани. На около

* Mommsen, No 6291

половин час западно от Кладруп видях недалеч от пътя към Рабиш на малка височина светещи бели точки. Отначало ги взех за пасящи овце; но те стояха толкова странно неподвижни, че реших да се изкача по пътя до височината. Там намерих около 30 римски оброчни плочи, вкопали се повечето от към широката страна дълбоко в меката почва. Само една беше обърната с челната страна нагоре, но надписът ѝ беше станал нечетлив; само хубавите листи на орнаментираната рамка бяха запазени. Много оброчни плочи от този римски некропол са били употребени вероятно за сградата на новата църква в близкото селище Рабиш; за това свидетелствува отсечената половина на такава плоча, която намерих на тамошното гробище*.

Връзката на малкия каструм при Острокавце и големия некропол пред Рабиш с развалините на римското селище при Кладруп, които открих между двете, ще може да се установи само след бъдещи обширни разкопки. Накратко скицираните мои находки в Острокавце, Кладруп и Рабиш, както големите каменоломни в Лагошовце и останките от римско селище на реката Арчар при Бяла, за което чух за съжаление много късно, за да мога да го разгледам, са очевидно красноречиви свидетели за моето становище, изказано още в 1868 г. и останало оттогава непроменено, според което големият римски военен път от Наисус за Рациария е могъл да минава от сръбския Кадъбогазки проход само през долината на Арчар.

Но и за името на римския град, който открих при Кладруп, един от най-важните картографски източници съдържа известни указания.

Картата на Пойтингер сочи на пътя от Наисус за Рациария три манзии (т.е. станции за почивка – бел. пр.). Съществуването на първите две – Тимакум Маюс и Тимакум Минус – смятам че съм доказал убедително в своя пътепис „Сърбия“ (с. 297). Третата – Конбустика – се намирала според Картата на Пойтингер, на 27 мили от Тимакум Минус и на същото разстояние от Рациария. Между Тимакум Минус и Рациария намерих обаче само останки от един единствен по-голям, без съмнение римски град при Кладруп. Но разстоянието му от Рациария и Тимакум Минус, между които Конбустика бил разположен – според картата на Пойтингер – точно на средата на пътя, не отговаря на мястото от картата, както показва дори бегъл поглед в нея (сравни Кладруп-Арчар). Би било лесно да се отстрани разликата в милите като се приеме, че е направена грешка при писането, както се е случвало често в аналогични случаи. Това предположение би било оправдано и от обстоятелството, че още Д'Анвил** и Манерт*** са търсили тази Конбустика – според данните на Пойтингер, на реката Арчар, въпреки че не са разполагали дори

* Mommsen, No 6296

** D'Anville. Mém. de l'Ac. des Insc. T. XX VIII. 444

***Mannert Geog. VII. Bd.

с най-малки археологически или топографски указания за това предположение.

Искам да предоставя окончателното разрешение на този въпрос на бъдещите изследвания. Когато областта на реката Арчар бъде опозната по-добре, изследователите ще разполагат положително с по-съдържателни предварителни проучвания в сравнение с тези, които притежавах на археологическата тера инкогнита на българската дунавска тераса, където трябваше тепърва да създам дори топографска карта. Достатъчно ми е, че с пътуването си по течението на Арчар можах да установя тук сигурно, че най-малко част от римските легиони се е движела до Рациария по пътя от Наисус към Дунава през долината на Арчар, че в нея се намират няколко досега неизвестни селища и че тя е имала голямо стратегическо значение за защитата на мизийския дунавски лимес, както доказват укрепленията, открити от мен.

Стръмно скосеният ръб на терасата, на който е разположено богатото село Рабиш, е прорязан почти изцяло от много дъждовни улеи. Но когато възлезем до него се открива хубаво плодородно плато, на което на четвърт час северно от селото се издига изолирана засечна точка, неоценима за топографа. Минах покрай селската църквица „Св. Илия" с малко гробище, преписах там споменатия римски надпис, прекосих след това едно поточе и се намерих в полите на височината Магура, изградена от гъст коралов варовик, наричана от народа „Пилаф баир", защото – гледан от северозапад – прилича на островърх куп пилаф. Първата половина на височината изкачих лесно; останахме на конете и преминахме през големи стада от кози, които скачаха весело по тучната трева. За съжаление те унищожават безмилостно най-хубавите жизнени зародиши на появяващите се тук-там широколистни дървета. Хубавият път свърши доста скоро, навлезе в алпийски карни полета и ние се видяхме принудени да оставим конете. Все по-гъсти изглеждаха следващите стръмно извисени, силно проядени варовикови блокове и колкото по-високо възлизахме, толкова по-остри, ръбести, а също и опасни ставаха те за нашите обуща. Но стигнали вече до тясното плато на Магура, покрито с храсталак, бяхме възнаградени за всички усилия от кръгозора, който ни достави извънредно голяма наслада.

Погледът обхваща от около 100 м високата наблюдателна точка мощните планински редове от конично оформените ниски върхове на районите Джибрица и Лом до склоновете на голямата старопланинска верига. Оттук се разпознават ясно високите куполи на Светиниколската планина, Иванова ливада, Писана чука, Расовати камен с неговите предпланини Стребске, Ведерник и Церовица, от чиито дълбоко врязани клисури извира южният ръкав на Арчар, сетне Голяма глава, островърхият Китко и Кръглокуполният Бабин нос, в който се събират изворните потоци на северния ръкав на Арчар, както и точката на тяхното

сливане при Кладруп. По-нататък се разкрива, северно от Бабин нос, Сува кладеница, Църноглав и Остричевацката планина, от чиито предпланини извират южните притоци на Витбол, Влаховичка и Раковицка река. Че Витбол има и по-северен ръкав, узнах по-късно, непосредствено до устието му. Остро изрязаният профил на Столовите планини и чудноватите пясъчникови форми на белоградчишкия свят изпълват средния план на великолепната картина. Непосредствено до полите на Магура, издигаща се на кристалинна основа – Турция е неизчерпаема в изненадите за пътешественика – сутрешното слънце хвърли светещите си лъчи върху широка водна площ, която разпознах неочаквано като малко вътрешно езеро, когато стигнах на север до върха. Според думите на моите водачи от Рабиш, водата била на места дълбока два до три човешки боя и населена от вкусни, доста големи шарани – голямо лакомство през постите.

Охотно повярвах на моя водач Стоян Илиов, един от онези десет хиляди българи, изселили се в 1861 г. в Русия и завърнали се вече в 1862 г., че Кримската земя – колкото плодородна и романтично-красива да е тя – не е могла да заличи спомените му за своеобразната прелест на българската му родина. Мнозинството от емигрантите се беше разкаяло и потърси, както е известно, отново родната си земя. У младия Стоян Илиов виждах яркия, потъпкан образ на българския народ. При неговия почти едногодишен престой в богатия български град Болград, по-рано в Румъния, а понастоящем върнал се на Бесарабия, му се отдала възможност да изучи френски език. Въпреки че много години не го е упражнявал, той го говореше все още доста свободно с мекия акцент, присъщ на всички южни славяни. Ако властвуващият мюсюлмански елемент беше поне малко по-образован и способен да даде импулси, поощряващи донякъде култивирането на раята в европейския смисъл, България – колкото и малко да е зачитана от някои страни – щеше да е спечелила с бързия си културен напредък още много по-рано симпатиите на Европа.

На източния край на езерото – между другото единственото, което видях във вътрешността на страната между реката Сава и Добруджа, северно от Стара планина – в сянката на няколко хубави орехови дървета ме очакваше моят изостанал ескорт. Много буйна трева покриваше повърхността, по която се запътихме на североизток към Макреш. Малко преди селото стигнахме до точката, където се сливат потоците, слизащи от Влахович и Раковица и образуват южния ръкав на Витбол. Макреш се състои от 120 къщи, принадлежи към най-заможните селища в околността, има хубавичка църква с училищна сграда, която разгледах, придружен от местния управител. За съжаление училището беше нецелесъобразно наредено и също така осиротяло, както описаното при Извор; и тук, както навсякъде, се оплакваха от липса на способни учители. Създаването на учителски учебни заведения в първи-

те градове на България, например в Русчук, Търново, Видин, София и другаде, можем само да препоръчаме най-горещо на правителството и на образованите български патриоти. В 1864 г. Макреш беше средище на кръвопролитни борби между нахлули сръбски хайдути и турски заптиета, в които първите били отбити с големи загуби отвъд границата. Гъста гора се разстила зад селището от височините отдясно на Витбол непосредствено до руслото му; а левият бряг изглежда по-плосък и с по-добре обработена почва. При Вулчак реката прави голям завой на югоизток, а пътят минава цяла миля върху чакъла на речното корито, което прорязва силно разбитото дъно на долината. Непосредствено преди селото, многобройни стада, между тях и хубав породист рогат добитък, сочеше благосъстоянието на жителите, което едва ли би могло да се предположи при вида на жалката наредба на къщите им. И вино имаше тук в изобилие, а жителите, заети с гроздобера, бяха всички в най-весело настроение.

От Вулчак на северозапад отново през сенчеста дъбова горичка стигнах до просторната равнина, чиято великолепна черна хумусна почва би дала вероятно богат добив на зърно. Буйно растящите плевели свидетелстват за съжаление за неизползуваната налична производителна сила, която – правилно оползотворена – би възнаградила щедро трудолюбивите ръце. Първоначалната подготовка за обработката на терена предприели татари, заселили се в 1862 г. между Вулчак и Грамада. Селото се нарича Кушевце. Непосредствено пред него прекосих трети приток на Витбол, слизащ от Урбабинце, и стигнах в Грамада до многочаквания нощен бивак. По пътя към него се радвахме на вече няколко пъти описаната панорама на сръбско-българския планински свят, уедрен от остро изсечените профили на издигащата се на запад Ртан-пирамида, любимият ми, появяващ се навсякъде пътепоказателен спътник на моите странствувания из Сърбия. Изникнаха и други високи върхове на тази страна, между които характерно профилираният Стол.

В Грамада отседнах в къщата на кмета. Под светлината на ослепително силен фенер, който предизвика немалко учудване сред обикновените селяни, подреждах събраните през деня данни, за да установя течението на Витбол, а старейшините, притекли се да ме поздравят, стояха любопитни около мен и ми помогнаха с някое и друго сведение. След кратка нощна почивка ме събуди в доста ранно утро усърдното шетане на жените в дома. Наистина е трудно да се каже, дали женската или мъжката част на българското население е по-трудолюбива, по-сръчна и по-дейна; обикновено мъжете и жените си поделят и вършат с еднаква ревност домашната работа.

През царевичните ниви на Грамада преминава път на изток (на края на югоизток) към Водна. Непосредствено пред малкото, чисто българско селище със само 53 къщи трябваше да слезем до руслото на същия

поток, който прекосихме предишния ден при татарското селище Кушевце. Поточето се вливало, според сведенията от местните жители, във Витбол; но то течеше все пак в посока, съвсем противоположна на другите му притоци, които познавах вече: на север, а не на юг. За щастие срещнах тук турски бег, който познаваше добре местността; след много кръстосани въпроси разбрах от обясненията му, че имало по-северен ръкав на Витбол, който близо до Дунава се съединявал с прекосения от мен друг ръкав. Реших да проследя тази неочаквано открита водна артерия до извора ѝ, за да я нанеса на картата.

Докато царевичните култури не ни препречваха досега изгледа върху цялото плато, скоро след Водна навлязохме дълбоко в лабиринтните пътища на млада дъбова гора. Само тук-там се натъкнахме на тесни сечища с живописни навеси от шума, стъкмени от пастири; те се излежаваха лениво, занимаваха се с дърворезба или свиреха. Навлязох в истинска горска идилия, обогатена от кози, овци и други животни, които по отделно или на групи търсеха места със сочна трева и образуваха прелестен декор. След три четвърти час романтичната ни езда завърши. Слязохме по съвсем полегат скат на терасата и стигнахме най-сетне до търсеното русло, а скоро след това и до българското село Кушовица. Течението на потока, спускащ се от Раковица, е тук толкова силно, че последното наводнение през пролетта принудило близките жители да се преместят на по-високи крайбрежни места. Проследих течението на потока на североизток. По пътя към Синаковце изчезна на места диво-романтичният вид на крайбрежната му местност; селскостопански култури, лозя и ливади се разстилаха от постепенно свиващата се тераса непосредствено до разширяващата се долина, на места ѝ придаваха дори много приветлив изглед. Особено красиво е разположен малко пред Синаковце чифликът на заможен видински турчин. Беше по гроздобер и от пригодените за превоз на туркини няколко араба (коли) в сянката на огромни орехови дървета разбрахме, че присъства собственикът с харема си. Колкото и привлекателна да беше през този горещ ден поне кратка почивка на това място, ние уважихме обичая на страната и се държахме на почетно разстояние от малката къща, на чийто балкон се показа щастливият собственик на чифлика, заобиколен от няколко, като че ли съвсем разбулени женски фигури. Деца удряха весело дайре; песни, звуци на китара и шумен смях звучаха още дълго по пътя ни.

Окончателното отхвърляне на достатъчно дълго хранената в Европа заблуда, че турците образуват ядрото на населението в балканските страни, по много причини беше важна задача за изследователя-етнограф. Заради това споменавам изрично, че този чифлик при Синаковце е единствената, при това само през лятото обитавана турска къща, която срещнах извън градовете при моите многобройни обиколки

между реките Лом и Тимок. Установих, че всички области между тези реки, като не се броят татарите и черкезите, напуснали страната в 1877 г., са заселени и култивирани от християни, а именно в северозападния край и на дунавския бряг – от власи, а в останалата част – най-вече от трудолюбиви българи, докато турците се срещат само спорадично като собственици на чифлици; но дори и като такива, те предпочитат да живеят в града.

В промишления талант на българина се бях убедил още по-рано. Саморъчно построените от обикновени планински жители тъкачни ста-

Българско напоително съоръжение при Витбол

нове, на които жени и моми произвеждат великолепно обагрени тъкани, хубавите керамични изделия, дърворезбите и т.н. говорят навсякъде за техните способности. А в областта на Витбол се възхитих от изкуст-

вените приспособления, с които тези прости хора са си спечелили прозвището на най-добри земеделци в Турция. Между Синаковце и Назир-Махала се натъкнах на извънредно смислени напоителни апарати, от чиято конструкция си съставих високо мнение за техническата дарба на тези дунавски българи.

На много места видях отклонения, отбити от реката, завирена в изкуствени русла; дървени колела, често с огромен диаметър, потъваха в тях и издигаха водата с долапи, задвижвани от рогат добитък върху високо разположената тераса. Предвид на крайно примитивните сечива, с които разполагаха тези селяни, маховиците и долапите изглеждаха технически отлично изработени и бяха дори защитени с черна блажна боя срещу изгниване. Тук ще се задоволя с тези бегли бележки, за да характеризирам българите, но се надявам да приведа по-късно още данни, за да бъдат опознати по-добре.

При Назир-Махала долината на реката Раковица значително се разширява към Дунава. На четвърт час източно от селището стигнах до рекичката Витбол, която слиза в завой от селото Витбол, тече в къса отсечка успоредно с Дунава, влива се тук в Раковица и от там в Дунава, който е доста широк на това място. Малко райони на Източна България са така безнадеждно объркани в топографско отношение на нашите карти, както описаната по-горе област, толкова близка до голямата река Дунав. Трябва да сравним тогавашната карта на фон Шеда с моите заснимания, за да се убедим в това. Там е отбелязана до някаква самостоятелна рекичка „Витбок“ (Витбол) доста голяма река „Турнен“, чиито извори се намират при същото селище Селас (Салаш), от което слиза всъщност южният ръкав на Арчар. Наред с фиктивната река „Турнен“ е нанесена и рекичката „Гирцен“ и край тези съмнителни водни артерии се виждат тук-там някои села, чиито имена са също баснословни. Никой не познава на видинската тераса селищата Ципляне, Хорито, Караул, Кида, Кьой, Магале, Скеленкьой, Цифа, Бановце и Сауле. Заличим ли десет фиктивни имена от картата на Шеда, около Видин ще остане огромна пустиня!

На края на терасата, около която текат в остър ъгъл Раковица и Витбол, намерих останки от малък, без съмнение римски кастел, принадлежал – както всички подобни укрепления на Дунава – към големия северен защитен лимес на Мизия. Тази точка предлага отлични възможности за наблюдение на отвъдния дакийски, днес румънски бряг. Впоследствие върху римските рудове, разрушени по време на преселението на народите, може да се е издигало византийско, а после може би и българско укрепление. Това се загатва от предание, според което укреплението е изградено от сестра на основателките на замъците Курвинград и Видин. Беше обяд, когато стигнах до това голо място без дървета. Слънцето печеше горещо и заради това след много уморителния поход приех

охотно поканата на любезния чауш (корпорал) на стануващите там 20 анадолски низамски войници, да се отдам на сладък кеф в сянката на една палатка. Скоро след това седнах на дивана, импровизиран от войниците с римски камъни, покрити с чимове, подкрепих се с диня, кафе, задължителния чибук и погледнах надалеч към ярко осветените бели зидове на Видин. Дълбок покой цареше над дългия блатист гласис. Върховете на минаретата се открояваха блестящи на тъмно синия хоризонт и едва ли не, можеше да се преброят мачтите на закотвените кораби. – „Вижте, господине! Ако дам сега изстрел или запаля тази нощ сигналния прът за тревога в онзи град с пашата и войниците му, който изглежда сега толкова спокоен, ще настъпи най-голямо оживление! Станувам вече 3 месеца с моите хора и нито тук, нито по дългата линия на кордона се случва нещо съмнително. Бих предпочел бунтовниците да дойдат насам или всичко да се свърши някак си, защото на това жалко място умираме от безделие и скука."

Високоинтелигентният чауш казваше пълната истина. От голямото въстание на балканските народи в 1867 г., изхождащо от Букурещ, до 1871 г. спокойствието не е било нарушавано нито край Дунава, нито в Стара планина, противно на дописките на вестникарските репортери. Султанът беше обещал на българите да изпълни желанията им относно създаването на самостоятелна екзархия, която да не е изложена на лошото влияние на Фенер, и избуялият на няколко места революционен дух беше овладян с това обещание. Зависеше само от самата Порта да го подтисне изцяло, но не със скъпо струващи военни кордони и подобни недостатъчни осведомителни средства, а с честно изпълнение на обещанията, дадени неколкократно на миролюбивите български поданици. За съжаление това не стана!

От малкия римски кастел стигнахме за четвърт час до Витбол. Пощенският път от Видин за Белоградчик преминава през това значително, много оживено село. Пред неговите безбройни големи ханове селяните, тръгнали в кервани на пазар във Видин, обикновено се спират за да пият още едно последно. За благосъстоянието на селището говори новата черква, завършена в 1863 г. с порта, богато декорирана по цинцарски и фасада с герба на Сърбия, заобиколен от орнаменти. Тази впечатляваща украса, срещу която никой не е възразил, се дължи положително само на някакво хрумване на майстор-строител, тъй като нито българите, нито турците са придавали особено значение на подобни неща, които играят толкова голяма роля у нас. Пъстрата смесица от черкезко-татарско-български коли отсам и отвъд широкия безпарапетен мост над Витбол се поразреди и ние успяхме да преминем безопасно. На десния бряг на реката, която прорязва тук като тесен поток много добре обработената на места долина, пътят води нагоре. Навсякъде се виждат споменатите съоръжения, които издигат водата от

дясно и ляво върху терасата; многобройни стада се движеха и скачаха по тучните ливади, водениците, издигнати тук-там сред великолепни групи от орехови дървета, работеха безспирно, а колите, скърцащи под товара на гроздето от плодородните лозя, рисуваха весел декор и радваха окото.

При Войница долината се стесни. Местността доби по-строг характер, а издигащите се все по-високо брегове на реката на много места изглеждаха разбити. Изпъкналите варовикови скали се доближаваха все повече и ние яздехме като през романтично красива скална арка; едва напуснали нейните западни пилони, а картината доби отново по-приветлив изглед. Гостоприемно изглеждаше надничащото от една височина село Медишовце, чието разположение можем да наречем наистина очарователно. Но – според моята програма – трябваше да направим още едно усилие в този ден. След кратка почивка в малкия селски хан, който – между другото казано – беше един от най-чистите, които съм виждал, кръстосвайки във всички посоки, се отправихме на запад. Слънцето вече отдавна беше залязло, когато видяхме на хоризонта остро открояващия се силует на високо разположеното селище Садрца – целта на нашето нощно странстване.

След известни преговори с чорбаджията (първенецът на селото) и стеклите се старейшини опитахме да се настаним по възможност по-добре за нощта. Но всичко се сведе до опита. Моят драгоман и заптие Исмаил прегледа различни къщи в селото, но никоя – според неговия доклад – не била по-хубава от жалкия хан, пред който бяхме спрели. Реших да останем, наредих да разседлаят уморените коне и предпочетох да се настаня – както обикновено, на издигнатата малко над земята дървена веранда (чардак), пред къщата вместо в не много чистите вътрешни помещения. Отдалечим ли се в Турция от големия военен път, се научаваме да се задоволяваме с малко: от няколко наръча сено, покрити с каучукова постелка и палто за загръщане, се прави великолепно легло; чай с ром и захар, няколко яйца или малко останала студена кокошка са чудесна вечеря, която не пада тежко; често липсва само резен вкусен хляб, за да забравим местните гостби от родината си.

Моят коняр Никола настани животните си добре, на високо място със здрава площадка. Черкезките селища край Кула и Хамидие ни налагаха да бъдем бдителни. По-рано можехме да оставим през нощта конете да ходят свободни из ливадите, а сега всяко животно е застрашено от тези разбойници, казаха селяните; тези добри хора запалиха голям огън пред моя чардак и като стража лежаха там до разсъмване. Сред тях имаше и един съвсем бодър старец, който бил на повече от 120 години. На моя въпрос: – „Наистина ли си толкова стар, колкото твърдят синовете ти?“, той ми даде странния отговор: – „Господине, бях вече женен, когато Пазван Оглу паша във Видин (известният еничарски бунтовник

срещу султан Селим III) беше наш господар."; а това беше наистина най-доброто потвърждение. Старецът ми разказа още много за някогашното старотурско управление: как цялото село с всичко, което притежава, е стояло на разположение на първия преминаващ турчин и колко щастливо се е променила оттогава съдбата на раята. По-младите мъже признаваха това, но казваха: – „Дай боже, по милостта на султана, да се променят и някои други неща, които все още ни подтискат доста зле."

Под ясния звезден свод, при музиката на овчарите, долитаща откъм отвъдните височини на Витбол, смесена с по-малко мелодичното мучене на пасящите биволи и лая на бдителните кучета, заспах скоро, защото бях уморен. Събуди ме силен трясък. Още наполовина сънен, скочих и посегнах към револвера си, когато пред очите ми блесна огнен лъч, последван от оглушителен гръм. Но не беше черкезко нападение. Страшна буря се разрази непосредствено над главите ни и дъжд се изля като из ведро. От няколко седмици насам това беше първият разхладителен дъжд. Загърнах се още по-плътно във връхната си дреха, потърсих отначало подслон под защитния покрив на къщата; след като природата и хората се поуспокоиха, отново се върнах на леглото си, подновено със сухо сено.

На следващата сутрин, при чудесно слънчево време, се отправихме на северозапад към Кула (на турски: Адлие). Решихме да установим сега точно и изворите на Витбол. Стигнахме до реката непосредствено пред градчето, от което тя слиза към Чичил, а под Медишовце приема идващо откъм Бранковце поточе. Намирахме се тук на едно от най-плодородните места на голямата българска дунавска тераса; и отново, както вече толкова пъти, ми се натрапи мисълта: в какъв ли рай биха могли да превърнат европейските заселници тези места! Това, което татарите и черкезите са направили тук, почти не надминава грижите за насъщния хляб; почвата изглеждаше навсякъде повече разровена отколкото разорана. Какво жалко впечатление прави черкезкото поселище в Кула и с колко малко го надвишава татарският квартал, до който се изкачихме от дълбоката клисура на Витбол! Имах достатъчно време да се отдам на този размисъл докато яздехме край дългата редица от черкезки стопанства между полусрутените им къщички, покрити с гниеща слама. Дори и красавиците от Кавказ, които се показваха тук-там в окъсани дрехи, не можаха да уталожат тихата ненавист срещу турцизма, негоден за всякаква колонизация и администрация в европейски смисъл.

От градчето Кула, което ще опиша по-късно, съвсем малък поток тече на юг към Витбол; на втори, малко по-голям се натъкнах на югозапад по нашия път към най-северните извори край манастира „Св. Тройца", откъдето се стича. След едночасова усилна езда стигнахме първо до заможното българско село Старопатица, чието население беше заето на хармана с прочистването на прибрания плод. Този процес се из-

вършва по най-примитивен начин. Житото се хвърля с широки дървени лопати във въздуха, за да се отдели плявата от зърното. Моми, момци и мъже се надпреварваха с песни и шеги да покажат голям замах; но от поднесения ми къшей хляб се убедих, че това селско гимнастическо упражнение беше по-полезно за засилване на мускулите отколкото за почистване на житото. Една единствена наша веялка би свършила тази работа много по-рационално в няколко часа. Непосредствено зад селото стигнахме до лозя с вкусно грозде, увреждани много от ленивите жители на близкото черкезко село Хамидие; селяните на Старопатица се оплакваха, че трябвало да берат гроздето преждевременно, за да спасят поне малко за вино. Тук, както навсякъде, се чуваха същите оплаквания от грабителството на изчезналите вече за щастие герои от Кавказ!

На около три четвърти час зад Старопатица из клисурата на Витбол изникна минарето на черкезко село, ползуващо се с лоша слава. От тук до Св. Тройца не видяхме никакво човешко обиталище. Гъста широколистна гора слиза от гребена на сръбско-българската гранична планина и ние навлязохме скоро в нея. Среща със скитащата черкезка разбойническа сган в тази горска самота щеше да бъде по-романтична, отколкото би било желателно; след вечерния здрач нощта настъпи с безмълвния си покой и ние се вслушахме с двойна радост в звуците на клепалото*, които – според обичая – се разнесоха откъм манастира в чест на нашето пристигане.

Не е лесно да си представим по-очарователно място за съзерцателен живот от това, посветено на Св. Тройца. Тихо и закътано е около черквицата и манастирската постройка, разположени в прикритието на гъста растителност, а хубавата гора задържа всеки неприятен шум от толкова далечно разстояние, че дори и съвсем светски настроената рожба човешка би могла тук да се вглъби по-лесно в себе си. Монасите в този малък затворен оазис на мира ни най-малко не са обвзети от свещени трепети и блаженства, от висшето удоволствие на тихото занимание с творбите на най-добрите, които са чувствували и писали, или пък от болезнен спиритуализъм.

Както в манастира Св. Богородица, така и тук напразно бихме търсили някакъв белег на западно образование – например книги – в жилището на игумена. Посочиха ми го за нощуване, така че можах да установя точно, какво имаше в него. Няколко образи на светци, пушки, бутилки от ракия, дрехи, патрони до кесия с дребни монети под възглавницата на отстъпеното ми легло. Това беше всичко, което открих в килията на игумена, която вероятно отдавна не беше проветрявана. Отначало той дойде при мен – малко, подвижно човече с посивяла брада и пресилено смирено държание. Но въпреки монашеското му расо му липсваше всич-

* В оригинала Symantron (правилно Semantron), което означава клепало от чугунен прът. (Бел. пр.)

ко, за да изглежда достопочтен. След него се яви втори монах с неприятна, едва ли не отблъскваща външност, натоварен с бутилки и гозби, приготвени съвместно от братята. Това бяха вестителите на словото божие в манастира Св. Тройца; ако не носеха брада и расо, никога не бих могъл да ги разпозная между грубите планински пастири. В сравнение с невежеството, етичната мерзост и физическата нечистотия на тези духовни братя, сръбските монаси са наистина образец на манастирска дисциплина и на образование! Видях тук отново един от най-красноречивите примери за големия грях на висшето фанариотско-гръцко духовенство спрямо българския народ и неговите свещеници, над които то е властвувало до сега. Насочило вниманието си само върху грабеж на богатства, то никога не е могло да намери време, за да се опита да основе учебни заведения за свещениците, произхождащи от народа и най-тясно свързани с него.

Самотно разположеният манастир Св. Тройца дълго време е бил съвсем запустял, докато преди около десет години дошъл някакъв пресметлив монах и запалил отново кандилото пред бедния иконостас. Съседните селяни се стичали и предприемачът-духовник успял да превърне манастирчето постепенно в източник на толкова доходна рента, че след кратко време е бил в състояние да плаща – разбира се с голяма неохота – на правителството годишен данък от около 1500 пиастри (150 австрийски гулдена) – много голяма сума за тази страна. Когато чу, че познавам руския консул във Видин, старият игумен стана доверчив, помоли ме със знак да отпратя придружителя си и едва тогава ми изля притесненото си сърце с думи, които не оставяха място за съмнение относно сетните му надежди. Тук, както често пъти и по-късно, ми стана ясно, каква политическа грешка е направила Портата с въведеното напоследък данъчно облагане на манастирите. Тази фискално може би наложителна мярка хвърли обаче българското монашество, което упражняваше голямо влияние върху народа, още повече в обятията на Русия. Жадни за мъст и алчни, манастирските братя просеха и очакваха сега от Нева с още по-голямо нетърпение пари, скъпоценна църковна утвар, свещенически одежди и – спасение от владичеството на мюсюлманите!

Църквицата на манастира Св. Тройца не представлява особен интерес като постройка. Тя принадлежи към онези многобройни параклиси от последните векове, пръснати из цяла България, каквито видях и описах между сръбските селища Каблар и Овчар*. Външният изглед на църквицата се отличава само с малко кубе; над отворната част на ниската врата е украсена с византийски лентов орнамент на вече изветрял камък и няколко релефни преплетени линии; лошо нарисувана карти-

* Serbien, S. 149

на над входа показва Вседържителя, Св. Дух и Христос, увенчаващи придружената от ангели дева Мария. През съвсем тесните прозорци на кубето и на стените не влиза почти никаква дневна светлина във вътрешността на кораба. Стените му са покрити с пресилено реставрирани фрески. Доколкото можах да ги разпозная под недостатъчната светлина на тънката вощеница, и те – както и иконостасът и всички други предмети – нямат никаква художествена стойност. И кандилниците, лампите, свещниците в странна, но общо взето съвсем обикновена цинцарска изработка, са нови.

Според местния обичай сложих няколко монети на предназначената за целуване икона на показната маса в знак на благодарност за оказаното ми гостоприемство. Старият игумен – починал междувременно, както научих – ме помоли да остана още миг, сложи епитрахила и промърмори през носа си молитва за щастливото ми пътуване. Оставих го да я завърши спокойно, но копнеех да се махна от тази дупка на най-грубо невежество! По-добре се почувствувах едва, когато загърбихме мрачната манастирска клисура и полетяхме в бърза езда по платото, почервеняло от сутрешната светлина, към стражницата на Връшка чука, където прекарах деня със занимания.

Многобройните новопостроени стражници и фортове, с които Портата заобиколи в последно време Сърбия и Черна гора, бяха най-красноречивият израз на слабото доверие към най-близките ѝ съседи. Многочислените малки укрепления от Суторина до езерото при Скутари около Черна гора служеха, наред със стражниците и крепостите край Морава, Дрина, Топлица, Нишава и Тимок, и като наблюдателни точки за да надзирава старателно всяко движение в двете южнославянски милитаризирани държави, намиращи се в младежки възход.

Кръстосвал съм западнобългарската дунавска тераса между реките Лом и Тимок в най-различни посоки, при всякакво време и в различно настроение, но никога не съм я виждал по-красива отколкото онази вечер при Халова, която я позлати с най-прелестните багри на отиващото си светлинно кълбо! Забравих стражниците, турците, сърбите, черногорците и се наслаждавах на гледката в тихата местност, оживена от лъщящия Тимок, докато настъпващият здрач ме подкани да тръгна. На вратата на сръбската карантина край Връшка чука се сбогувах с гледката. Още в следващото лято на 1871 година изследвах продължението на тази местност до Янтра и се завърнах щастливо с неочаквано богат материал, който запозна Европа по-добре отколкото до сега с интересните области на Средна България и Средна Стара планина.

VI.
ПРЕЗ ВИДИН ЗА РУСЧУК

Пътна увертюра 1871 г. – Пристигане с кораб във Видин. – Румънски униатски апостол от Унгария. – Провал на мисията му. – Напразна католишка пропаганда. – Свалянето на Азис паша. – Агент ф. Токачь. – Руският консул Кира Динджан. – Неговата и задачата на Игнатиев. – Руски и френски мнения за румънците. – Забравена светла черта от облика на Видин. – Пътуване по Дунава за Русчук. – Неговото разположение. – Параходната компания Идареи Нехрие. – Корабостроителници. – Ефектът от моя ферман. – Хотел Ъсла Хане. – Защо няма немски вестници? – Австро-унгарското генерално консулство. – Валията Омер Февзи паша. – Съдбата на неговите реформаторски планове. – Нова турска карта. – Етнографска объркаността на дунавския кей. – Брой на жителите. – Физиономия на стария и новия Русчук. – Консулства. – Валисарайският площад. – Обществени сгради. – Боядисано а ла франга. – Джамии. – Черкви. – Съдбата на новата камбана. – Акция на руския генерален консул Машкин. – Падането на валията Расим паша. Разпра между българи и гърци. – Мистър Флокен. – Американското библейско общество. – Ирландски монахини. – Български образователни заведения. – Книжарство и вестници. – Художествени занаяти. – Магазини. – Търговия на дребно и едро. – Адвокати и лекари. – Климат. – Най-ниски температури от 1860 до 1876 г. – Летни излети и зимни забавления. – Русчук през римско време. – Дворецът на Хаджи Калфа. – Мнението на Молтке за турските укрепени места. – Русчук в руско-турските войни в 1810, 1828-1829, 1853-1854 г. – Сравнение на Русчук с Майнц. – Нови проекти за укрепяване. – Укрепленията на Русчук през войната на 1877 г. – Неговият гарнизон. – Оръдейни боеве с руските батареи в Слобозия и Гюргево. – Бягството на гражданското население през време на обстрела на 24 юни. – Комендантът Ешреф паша повикан да отговаря в Стамбул. – Заместването му с Ахмед Кайсерли паша. – Разрушаването на парните мелници. – Гарнизонът напада. – Голямото разрушение на града на 8 септември. – Събитията през октомври на реката Лом при Русчук. – Сюлейман паша ръководи там офанзивата. – Нападение с много жертви. Отстъпление на турската оперативна армия. – По-тясно обкръжаване на укреплението. – Смяна в командването. – Увеличение на гарнизона. – Предаване крепостта на генерал Тотлебен. – Разрушени по-големи сгради. – Руска администрация и съдилища. – Изселване на

турци. – Цени на места и наеми. – Стари и нови търговски фирми. – Училищното дело през време и след войната. – Улични тротоари и нови сгради. – Бъдещето на града.

Целта на пътуването ми през лятото на 1871 година беше да изследвам Средна и Западна Стара планина, както и граничните обширни области на север и юг. Колкото и интересна да беше увертюрата на пътуването – маршрутът Виена – Видин – този път му обърнах по-малко внимание, а и тук си позволявам да отмина външните и историческите подробности, тъй като се опитах вече да ги опиша в моя труд „Serbien", както и в първата глава на този том. Докато преминавахме по сръбско-румънския Дунав, в тихата кабина съсредоточих вниманието си върху моята маршрутна скица, устремил всичките си мисли към онзи мизийско-тракийски планински свят, чиито неразгадани тайни от години ме привличаха като магнит.

На 17-ти май слязох от кораба в стария пашалъшки град Видин, където в предварително определен час трябваше да се присъедини към мен моят драгоман. Но ориенталецът никога не е точен. В последния миг установил, че трябвало да уреди още някои спешни работи, и това ме принуди да прекъсна пътуването си в този несимпатичен град, който познавах достатъчно добре.

Все пак и този път не бях лишен от приятни часове в дома на моя дългогодишен приятел, консула кавалер фон Шулц, както и от онези чужди елементи, които периодично придаваха интересна физиономия на видинското общество. Някои от тези хора споменах вече, а други заслужават да бъдат изтръгнати от забвението, защото, като на актьори, в голямата интригантска игра на долния Дунав им се отреждаха често съвсем странни роли. Тук се разхождаше например под балкона на моя гостоприемен приятел влашкият поп Драксин от Седмоградско. Каква работа имаше дакийският потомък и римско-униатски духовник в строго православния български Видин? Нека видим какво чух във връзка с това от осведомен източник, което – колкото и невероятно да звучи – не е по-малко вярно.

Известно е, че унгарската държавна политика в Банат и в Седмоградско от дълго време се противопоставя енергично на пропагандата, която се стреми към обединението на всички румънци във Велика Дакийско-Румънска империя. А в противовес на това попът Драксин от 1869 година полага усилия, но не по свой почин, а под официалната егида на неотдавна починалия римско-униатски епископ на Гросвардайн (Орадея Маре – Бел. пр.) Силаги да въвлече власите, живущи при Видин между Дунава и Тимок в потока на великорумънското национално движение. По-рано, още през време на краткото унгарско владичество над западно българската дунавска тераса (1365-1369) опитали да „покатоличат" ра-

йона около Видин. Но проведеното от крал Луи д'Анжу с помощта на босненските францисканци отчасти насилствено присъединяване към католическата вяра не траяло по-дълго от епохата на окупацията. Сега поп Драксин трябвало да поеме отново опита, но при съвсем променени обстоятелства и на нова основа. Под привидния предлог, тези власи, принадлежащи към източното вероизповедание „схизматици", да бъдат спечелени за унията с Рим, той разпространяваше между тях доста странна по съдържание прокламация, която изтъкваше благородното племенно родство на тимошките власи с французите, италианците, испанците, португалците, както и с румънците отвъд Дунава и им обещаваше закрилата на тогава всевластния „император" Наполеон и други латински владетели.

За императора на Австрия и крал на Унгария, под чийто скиптър многочислени власи се стремяха към по-висока култура, не можеше да се открие и дума в бомбастично стилизираната прокламация. И въпреки това този мисионер претендираше за материална подкрепа от Австро-Унгария и занимаваше нейното видинско консулство почти непрекъснато с изглаждането на свадите, предизвикани от неговата нетактичност.

Известно е, че в Ориента се кръстосват най-разновидни домогвания на чужди държави. Но тук бях изправен пред акция, която бих разбрал, ако беше инсценирана от букурещкия митрополит. Но предвид целта на подбудителя, извършителя, терена и средствата, не можеше като че ли да се открие ключа. Само най-грубото неразбиране на ориенталската действителност е могло да допусне опита да се насади в много хиляди влашки души, против собствения държавен интерес, католически дух, както и постъпката на императорското и кралско консулство да вземе страната на крайно нетактичната пропаганда, обидна за източната православна църква, с което предизвика сред мнозинството от населението – сред българите и тяхното духовенство – вражда спрямо Австрия! Но римо-униатския епископ на Гросвардайн не обръщаше никакво внимание, че вследствие на това неговият брат – „схизматик", видинският архиепископ, не направи обичайната встъпителна визита на австро-унгарския консул и че мнозинството на града избягваше по онова време всякакъв допир с имперския и кралски представител. Понятно: първо църквата и тогава евентуално държавата!

А що за човек беше мисионерът, изпратен от епископа поп Силаги на работа в лозето господне? Поп от най-невежите, който освен влашки не владееше никакъв друг език и дори със собствения си консул, а още помалко с турските или българските власти не можеше да общува без преводач. Неговият еднакво достоен син и евентуален помощник в училищното дело, още преди да заеме службата си, беше недоброволно отстранен за няколко месеца от всяка дейност. Той чакаше в защитено от кур-

шуми помещение на Видинската крепост присъдата си за извършено убийство при несръчно стреляне за прослава на празника Петдесятница на новоосветения католически църковен площад!

От такъв род хора не би трябвало да се надяваме на никаква религиозна пропаганда с духовно оръжие. Тъй като господата Драксин, баща и син, не бяха запознати с тънките разлики, обосноваващи схизмата, подобно на концесиите, направени от Рим, по-късно на изповядващите източната вяра, за да ги склони поне привидно да признаят първенството на папата, двамата се опитваха да действуват с реалистични средства, но вредяха на своето дело по този начин и чрез крайно прекаляване. Лесно беше да се обещае на клиентите, клонящи към уния с Рим, освобождаване от данъци, дарения на епатрихили и други. Но когато турските откупчици на данъци прибираха както преди десятъка, а изпратеният от достопочтения епископ на Гросвардайн останал почти без средства на арената на своята пропагандна дейност, поп Драксин започна да взима на заем пари от новопокръстените селски общини под предлог на аванс, редиците им от ден на ден започнаха да редеят и броят на присъединените спадна скоро от много хиляди на няколкостотин души; но и те не можаха да устоят дълго време на руската насрещна пропаганда, разполагаща с богати средства за своята дейност! Напразно остана по-нататъшното старание на поп Драксин, а и парите постъпили по-късно по негово настояване от различни австро-унгарски провинции, можеше наистина да се употребят по-полезно, отколкото за несполучливата покупка на място за черква във Видин, чието застрояване беше отказано по-късно от турския губернатор по стратегически причини. Уреждането на тази работа, на делото, заведено срещу мисионера за дълговете му и на убийството, извършено от сина на господин попа Драксин, представено от противната страна като преднамерено, отне обаче на имперския и кралски консул, за още по-голямо съжаление, много ценно време, което той можеше да оползотвори по-добре в служба на австрийската търговия и т.н.!

Тук виждаме, за съжаление, един от онези случаи, в които непоучени от тъжен опит в старо и ново време, се пилеят съвсем безплодно австрийски пари и сили за неосъществими цели и поради тотално погрешна преценка на действителните етнографски и религиозни обстоятелства се работи единствено за царя на Русия. Разказвам тук само един факт, без да го свързвам с политически съвети. Но на държавниците от старата школа, които си служат с дребнави рутинни средства, искам да припомня по този повод моето изказано вече неколкократно мнение, че моментът да се действува на Долния Дунав чрез римско-католически мисии отдавна е отминал. В 1860 г., когато подтисничеството на българския народ от национално чуждото му гръцко духовенство надмина всяка мярка, предизвика най-дълбока опозиция срещу Цариградската па-

триаршия, тогава комбинираното взаимодействие на католическите сили Франция, Австрия и Италия, можеше със средства, отговарящи на голямата цел, да доведе до резултати, които щяха да разстроят лесно и сериозно политическите стремежи на Русия в Долния Дунав. Австрийските държавни ръководители бяха по онова време премного заплетени в италианско-полско-германските разпри, а и събитията в 1866 година отклониха по-късно още повече вниманието на Австрия и Франция от събитието на изток. Но оттогава българско-гръцкият религиозен спор приключи след различни фази, чрез узаконяването на Българската екзархия, без да се увеличи значително броят на римско-униатските българи.

Задачата да се увеличи изкуствено съвсем незначителното католическо малцинство за сметка на голямото мнозинство българи,изповядващо вярата на източната църква, би трябвало да се предостави на Рим, още повече, че през последните десетилетия на конституционно управление в цяла Средна Европа, а също и в Австро-Унгария, узря принципът, че държавата не е призвана да върши работата на която и да е църква. Този принцип би трябвало следователно да намери най-сетне приложение и при подобни австро-унгарски компрометиращи мисии от вида на Драксиновата; всички участници, но най-вече държавата, биха могли само да спечелят от подобно мъдро прозрение. И австро-унгарските консули едва ли биха проронили сълза за отпадналите многобройни неприятни и досадни духовни разпри. Имало е и винаги има в земите пред Босфора и светски личности със загадъчна дейност, които занимават консулите. Например по времето на Азис паша, когато беше губернатор във Видин, там казваха някои и други интересни прелетни птици с мистериозна дейност, с чието идване и отиване се свързва падането на пашата, предизвикало на времето не без основание голяма сензация. Тъй като последвалото неочаквано отзоваване на Азис засегна тежко и българите на видинския мютесарафлък, искам тук да разкажа интересни причини за това събитие.

Запознах се с Азис паша през есента на 1870 година, през времето, когато политическите вълни в Долния Дунав се издигаха нависоко и австро-унгарският генерален консул в Белград господин Бениамин фон Калай посети Видин. Азис ми направи впечатление на високо интелигентен, може да се каже европейски образован мъж, който – като почтено изключение от мнозинството обикновени губернатори, мислещи само как да напълнят кесиите си – беше взел присърце благото на управляваната от него част на Дунавска България. Назначаването на Азис свидетелствуваше за проницателността на Мидхат паша. Под неговото строго, но справедливо управление раята на Видинската енория дишаше по-свободно, отколкото от векове насам. Той се придържаше към буквата на Хатихумаюна и имаше намерението – нечувано дотогава – да го съживи в своя мютесарафлък. В меджлисите беше въведено по възмо-

жност равноправието на турчин и християнин, християните стигаха до високи служби, при събирането на десятъка се щадяха хората, основаването на училища топло се препоръчваше и строежът на църкви се разрешаваше без затруднения. Възхвалата на Азис се носеше навсякъде. Християнската рая го величаеше, наричаше го „българска майка"; затова пък верските му братя мюсюлмани не бяха съгласни с неговите действия, станаха недоверчиви, ругаеха го, презираха „гяур пашата" (християнския паша) и започнаха да сплетничат против него.

В средите на неговите противници си спомниха, че Азис паша произхожда от старото българско семейство Соколски – един Мехмед Соколович беше собственик на селото Драгоман, северозападно от София – разпространяваха, че Азис, въпреки че е мюсюлманин, се придържа тайно към традициите на своя някога виден род и че по време на един банкет в Неготин в среда на сръбски чиновници бил подчертал това, както и, че с предпочитание говорел български. С тези не зная до колко верни слухове мотивираха приятелското поведение към раята и неприятелското отношение на Азис към турците и накрая го обвиниха едва ли не в предателски интриги против султана.

Стечението на странни обстоятелства подпомогнало осъществяването на плановете на враговете му. Азис поддържал поверителни връзки с някои маджарски емигранти, които въпреки приравняването на правата, говореха за предстоящи коренни промени в Унгария, агитираха за издигане на Кошутовата Дунавска конфедерация и минаваха за пратеници на големия Букурещки революционен комитет. По това време младото унгарско правителство поддържаше в най-важните дунавски градове, наред с консулите, назначени от „общото Министерство на външните работи", официални консули, за тяхна не особена радост, собствени доверени агенти; във Видин такъв беше например господин фон Токач, с когото Азис поддържаше очебийно тесни връзки. Също и пряката кореспонденция на пашата с господин фон Калай в Белград, както и посещението на последния във Видин бяха тълкувани като подозрителни. Различни слухове се носеха из въздуха и докато Азис се смяташе още в пълна сигурност в своя паша-сарай, те намираха вече своя път през Русчук до Константинопол. Дейна беше най-вече легацията на една чужда съседна сила, за да изясни на Великата порта мнимата конспирация на Азис паша. Скоро след това повярваха, бяха дори убедени в Стамбул, че Азис иска да поднови опита на своя знаменит предшественик Пазван Оглу, който – както разказах в I глава – се беше устремил към независимостта от Високата порта на своя видински пашалък.

И така гатанката беше разрешена. Само заради това, за да може да се издигне по-късно до „крал" на българите, Азис бил обиколил толкова пъти своята област и се запознал лично с всичките тамошни влиятелни хора. Само заради това бил построил шосета, училища и църкви и се

отнасял с толкова симпатия към раята. Така беше обяснено на мюсюлманите, които обичат безпределното удобство, непонятната им порано страст на Азис към неговия вид спорт. Не само удоволствието от благородното ловно дело водило Азис „Соколски" (Сокола) толкова често в най-сурова зима в планините на Берковица и Враца. Той не мислил само за вълци и за черни мечешки кожи. Не. Той ходел в Балкана, за да спечели бойкото българско население за своите скверни планове и с негова помощ да бъде възвестен някой хубав ден Инш-аллах (!), за „крал на българите"! И тъй всичко беше ясно кат бял ден (!). Както слънцето на пророка; свалянето на пашата било решено. Какво щастие за него, че старотурската „червена връв" не се употребяваше вече! И така се задоволиха да призоват Азис да отговаря в Константинопол, където, лишен от държавните му санове, изпаднал със семейството си във височайша немилост. Но повече от всякъде другаде, в Турция всичко е „ясно". И през есента на 1875 година „предателят" Азис беше заел отново длъжността на мютесариф във Филипопол, където избухналото българско вълнение в Ески Загра (Стара Загора – Бел. пр.) му създаде много затруднения.

За временното отстраняване на Азис паша съдейства главно дошлият след Мидхат и Сабри русчушки губернатор Акиф паша. Българската рая настоятелно беше искала в своите вестници Азис за валия на Дунавския вилает поради неговите дарби, дейността и любовта му към справедливост. Възможно е Азис – безспорно най-способния чиновник след Мидхат паша, да се е надявал да получи този влиятелен висок пост по наистина необикновен начин – не чрез бакшиш в Турция, а чрез симпатиите на християнското население. Характерно е във всеки случай изявлението на валията Акиф, почувствувал заплашена доходната си служба: „Който се стреми към поста генерален губернатор, не може да бъде добър каймакам" (околийски управител – Бел. пр.) и той действуваше в този дух. Азис беше заместен в службата от фанатичен турчин. Хаджи Азис паша, неговият приемник, беше – както вече показва прозвището „хаджи" – староверец мюсюлманин, ходил на поклонение в Мека, който не знаеше никакъв чужд език, и когото и строгият пророк не можеше да упрекне в някаква симпатия към „гяурството" (християнството). И неговият полицейски началник не знаеше български и ядосваше пътуващите търговци с досадни паспортни формалности, и т.н. Малцината висши български чиновници от кратката епоха на Мидхат паша, например известният Цанков, трябваше вече да напуснат своите служби поради всевъзможни интриги, а скоро след това беше заличена и последната следа от управлението на Азис паша, настроението към реформи и приятелство с раята, за което българите ще си спомнят с благодарност.

Към най-интересните видински личности, с които се запознах в 1871 година, се числеше руският консул Кира Динджан. Той произхождаше от

Бесарабия, познаваше точно условията в страните на Долния Дунав, и неговият избор на тези райони в България, населени отчасти с власи, показваше, колко ловко знае да си служи Русия със своите агенти, взимайки под внимание техните специални езикови познания, степента на тяхното образование и т.н. Разбира се, господин Кира Динджан не би могъл да играе никаква значителна роля на консулски пост в Западна Европа. Тук, във Видин, между българи и власи, беше съвсем на мястото си. Неговите маниери биха могли да изглеждат на церемониалните османлии по-малко изящни, отколкото на неговите западни колеги; но той не беше изпратен във Видин за турците, а заради раята. Да се справи с първите, да ги примами ловко, според руската система, е работа на посланика в Константинопол; знае се, колко ловко вършеше това например генерал Игнатиев. Но с християнството на Изток руските консули трябваше да общуват често съвсем противоположно и на тази мисия се посвети успешно и Кира Динджан. Видинският епископ гледаше с добро око на него, нотабилите държаха винаги връзка с консула, а той търсеше близост със селяните като обикаляше селата, присъствуваше на църковни празници, даряваше поповете и манастирите и т.н.

Много ме забавляваше да слушам консула Кира Динджан и неговия драстичен начин, с който търсеше да осуети споменатите стремежи на католишките мисионери Драксин и син, как възсядал коня и яздел от село на село, правел отново „православни" „подведените" власи с убедителните си „насрещни проповеди"! До каква степен руското външно министерство знае да цени борбите и самобитността на господин Кира Динджан показва впрочем по-късното му изпращане в Черновец сред австрийските рутени! Извънредно оригиналният в някои отношения консул беше общо взето зле настроен към румънците. Друго гледище застъпваше за тяхното бъдеще изпратеният тогава от френското генерално консулство в Русчук с временна мисия във Видин господин Шампоазон младши и един любезен френски лекар на турска служба, който опониране на своя руски приятел Динджан. Докато последният беше песимист, френският лекар клонеше повече към оптимизъм; през май 1871 година той все още не искаше да повярва на германските победи пред Париж, смяташе всичко това за измама на „прусаците". Колкото бяха объркани политическите му възгледи, толкова образцово управляваната болница на западния край на кея изглеждаше изрядна. След като преодолее човек отвратителната мръсотия по местата за щавене на кожи край дунавския бряг, след нечистотиите на Видин се влизаше с изненада в добре подредена къща, поддържана с европейска чистота, открита от града, достоен за похвала, за бедни болни от всички вери. Разделям се тук с тази неспомената в първата глава светла точка от облика на Видин и неговите цигански квартали с извънредно живописни кулиси, през които ни поведе обратният път.

На пристанището ме очакваше моят драгоман, готов за път.Корабът, плаващ надолу по Дунава, се зададе. От палубата му се радвах на великолепната гледка на голямата река, ограничена от възвишенията на Калафат, пропити с кървавите оттенъци на залязващото слънчево кълбо, обляно от най-силно светещите вечерни багри в жълто, червено, виолетово и синьо. Машината работеше отлично. Скоро разпростените надълго бели крепостни стени на Видин се виждаха вече само като святкащи линии, тънки като конец, които все повече се стесняваха. Най-после изчезнаха и те, вечерен мрак обви гледката и флаговете сякаш паднаха от мачтите. След три часа пристигнахме във вече описаната Лом-Паланка. Под светла лунна светлина можах да различа много надалеч издигащия се силует на връх Св. Никола. През нощта пристигнахме в дунавските пристанища Рахово и Никопол, сутринта минахме покрай Свищов, градове, които исках по-късно да посетя, да разгледам по време на пътуването си из страната. Едва на следващия предиобед стигнахме Русчук „столицата на Дунавския вилает", който ни се представи вече като такава още от оживлението, обзело пристанището. Корабът спря близо до стените от четвъртити камъни на започнатата от Мидхат паша преди години постройка на кей, която до днес чака още да бъде завършена. Тя показва ясно, по най-красноречив начин на пътуващите по железопътната линия Русчук-Варна за Константинопол още при встъпването им на султанска земя стила на турските реформи: „навсякъде започнато и никъде не завършено". Докато второкласните корабни места изпразниха живописното си съдържание при навалица и шум, и дойде ред и на нас, пътниците от първата класа, намерих достатъчно време, за да се ориентирам за разположението на града.

Както всички пристанищни градове в България, така и Русчук, издигнат по предложения на Мидхат паша във вилаетски град, е разположен на една от многобройните рекички, извиращи от северния склон на гористата старопланинска верига, които текат в доста точно следвана посока от юг на север и се вливат в Дунава. Но реката Лом мие само западната част на града, населен до голяма степен от хора с вонящи занаяти, нуждаещи се от вода: касапи, щавачи на кожи, рибари и т.н. Центърът на Русчук с палатата на губернатора, казармите, учрежденията, наред с 29-те джамии и 20-те минарета, стърчащи над турската махала, се издига малко навътре към страната на високата крайбрежна тераса. От нейния стръмен ръб, който се снижава непосредствено към Дунава, надничат приветливо, на изток от пристанището, няколко изящни нови постройки в европейски стил, между които големият хотел Исле хане и различни консулства със знамена, развети на високи мачти. Вдясно нова двукуполна баня, джамия и крепост, владееща пристанището, обрасли всички със зеленина, увенчават този склон. А съвсем ниско, край стръмната насипана глинена стена, непосредст-

вено до ръба на брега, са разположени почти изключително търговски сгради и постройки, обслужващи движението, митницата, магазии, работилници на предприятието Ширкет, което даваше коли под наем. След тях се виждаха зданията на австрийската и на турската параходна компания. Последната на име Идарии нехрие, основана от Мидхат паша, притежаваше седем кораба и няколко транспортни плавателни съда, но трябваше да завърши плачевно, благодарение на лошото стопанско ръководство. Най-външните сгради, отдалечени на четвърт час източно от пристанището, образуват железопътната гара на линията Русчук-Варна, а на запад, на устието на река Лом, се вижда малка корабостроителница с пристан за ветроходи и военни кораби. Те спират непосредствено под оръдията на вала, който се разпростира от тези две крайни точки към сушата, и ограждат целия град. Но на Дунава бяха запазени от вала само незначителни останки. С присъщата му енергия Мидхат паша заповядал да се срути там цялата градска част, да се открият нови улици към центъра, да започне строежа на вече замисления кей. Ако беше останал по-дълго валия, вярвам, че Русчук, облагодетелствуван от своето великолепно разположение, щеше да надмине за кратко време по красота всички главни търговски центрове на Долния Дунав. Но с днешния си вид градът не може да се съревновава по архитектура, паваж, осветление и чистота нито с Гюргево, нито с младия възхождащ Белград, а прилича на жена, която с грим и пластирчета напразно търси да прикрие своята грозота.

Не без известна болка се сбогувах и този път с австрийския параход, чието уютно удобство трябваше да заменя за много месеци с неприятностите по пътуването в почти некултурна страна, съвсем непригодена за приемане на чужденци. Но началото беше все пак добро. Моят огромен султански ферман – той правеше чест на Константинополската калиграфия – който получих от Високата порта благодарение на благосклонното застъпничество на австрийското посолство, внуши благотворен респект на многобройните полицаи, застанали като жив плет на моста на пристанището, за да искат тескеретата (паспортите). И тъй след няколко минути стигнах необезпокояван от често изнудвателските формалности на турските митничари в доста добре обзаведения хотел Исле хане, който Русчук дължи, както и уличното осветление с газени лампи, предприятието за наемане на коли и т.н., на реформаторското усърдие на Мидхат паша. В първия етаж на хотела има голяма зала, използувана през зимата за увеселения, балове, представления на оперетни пиеси, комедии и т.н. В трапезарията на партера видях маси, сложени за „табъл д'от“ и „а ла карт“, бюфет с унгарски и френски вина, където имаше и няколко гръцки, френски и български вестници. Но за мое учудване не видях нито един немски журнал. Направих забележка, тъй като оттук минават много пътници от Германия. Но

любезният съдържател се извини с хитрия комплимент, че ние, немците, четем обикновено на няколко езика, най-малко знаем френски, което било извънредно голяма рядкост у другите нации; това го принудило да абонира техните вестници. От трапезарията отидох в градината, грижливо подредена от стар унгарски емигрант. От нея се открива великолепен изглед към отсрещния нисък румънски глинест бряг дори до Гюргево с проточените ливади, прорязани от тесни дунавски ръкави, над които прелитаха като облаци огромни ята от блатни птици. Прекрачих градинската порта и стигнах непосредствено пред мачтата, която означаваше убежището на австро-унгарската колония от около 300 души, недосегаемо за турската полиция и съдилищата. След няколко крачки поздравих тогавашния генерален консул кавалер фон Волфарт, стар познат от Виена, комуто не беше нужна официална препоръка, за да ми окаже приятелска подкрепа при плануваните ми пътувания.

Придружен от извънредно любезния канцлер барон Гьодел Ланоа направих отначало посещение на валията Омер Февзи. Бях препоръчан на губернатора от неговия някогашен професор в Кралското военно училище във Винер Нойщад, кавалер фон Хауслаб, и почувствах от топлия прием, каква привързаност е запазил Омер Февзи в спомена за своя някогашен учител. Срещнах валията, още млад в службата, изпълнен с добри инициативи и планове. Ще се спра на подходящо място на турската администрация и специално на тази на русчушкия вилает. Но още тук бих искал да изтъкна една забележка, която силно ми се натрапи при разговора ми с губернатора, а именно, че чрез постоянната смяна на висшите сановници и чиновници, дори и по-здрава държава от Турция би трябвало да стигне постепенно до вътрешно разложение и да се разпадне. Усетих, че Омер Февзи, въпреки краткото си пребиваване в Дунавския вилает, чувстваше осезателно, че похвалните реформи на Мидхат паша се нуждаеха от извънредно много допълнения, тъй като бяха започнати в много области, но не и доведени поне отчасти до задоволителен край. Омер Февзи обичаше труда, възнамеряваше да стане предан управител на занемарената България и да развие използването на нейните неразкрити природни богатства. Той се спря на редица проекти за пътища и железопътни постройки, които искаше да предостави за изпълнение на пруския инженер Юлиус. За експлоатацията на каменовъглената мина при Трявна се беше обърнал вече към един консорциум във Франкфурт на Майн. Искаше да издигне училищата, търговията, занаятчийството и т.н.; но чувствуваше осезателно още тогава дамоклевия меч, надвиснал отскоро върху него и неговия вилает. И Омер Февзи беше наистина преместен още през есента на същата година в Кандия, а за нов валия дойде Расим паша; и той бързо погреба за вечен покой дори и малкото, което беше започнал предшественикът му.

Като бивш възпитаник на Военната академия във Винер Нойщад,

Омер Февзи прояви особен интерес за географските задачи, които мислех да изпълня в неговия вилает и възложи на инженер Юлиус да ми окаже всякаква подкрепа. Така и стана. Този господин и неговия полски помощник Менейко изпълниха поръчението по най-любезен начин. Господата ми показаха една грубо скицирана карта на вилаета в огромен мащаб, изработена по разпореждане на Мидхат паша. При по-подробна проверка се оказа, че е само увеличение на старата карта на Киперт от 1853 година с всички нейни грешки; и малобройните шосейни трасета, нанесени от отделни инженери, се оказаха вписани съвсем лекомислено, доколкото можах да го проверя през време на моята обиколка на областта между Тимок и Лом. Въпреки това взех, с позволението на пашата, копия от някои пътища на вилаета. Но по-късно имах основание да съжалявам за изразходвания труд, защото подробностите се оказаха съвсем неверни; бяха ми полезни само дотолкова, доколкото да се ориентирам за главните точки, свързващи пътната мрежа на Мидхат паша.

Населението на Русчук, на брой около 23 000 души, се състоеше в 1874 година, според турските източници, в закръглени цифри, приблизително от: 10 800 турци, 7700 българи, 1000 евреи, 800 арменци, 500 цигани и 1000 турски войници. Освен това там живееха и следните чужденци: 800 власи и сърби, 300 австрийци и унгарци, 100 гърци, 100 германци, англичани, поляци, руснаци, италианци и т.н., подчинени по народност или под закрила на чуждестранни консулства. Австро-Унгария поддържа тук генерално консулство, както и Русия; Англия, Франция, Италия и Гърция имат служебни, Германия, Испания, Белгия и Холандия само почетни консулства. Видни търговци охотно се стараеха да добият такива почетни постове, тъй като консулската титла и гербът на чужда държава, поставен на фасадата на къщите им, ги защитаваше срещу неприятности от собствената страна. В неделни и празнични дни, когато всички европейски представители издигаха флага, особено чувство на спокойствие изпълваше чужденеца сред азиатското безправие!

Тъй като през 1868 г. се запознах набързо с вилаетския град, се опитах този път да наваксам пропуснатото. Главната прелест на Русчук, както и на всички турски градове, независимо от често живописното местоположение, се състои повече в етнографското, отколкото в архитектурното им естество. С часове можеш да седиш под навесите на малките кафенета на дунавския кей, да смучеш цигара или наргиле при евтино турско кафе, шербет, сладко и т.н., да се забавляваш с пъстрата тълпа, говореща различни езици, и да наблюдаваш често пъти много интересни отделни лица; разглеждането на монументалните сгради не трае дълго. Консулът Льожан направи сравнение между някогашния и новия Русчук, което стигна до апотеоз за последния. Но на колко по-малко западни претенции спрямо столица на област, голяма колкото някоя германска държавица, трябва да е отговарял старият град! Ев-

ропейски облик имат днес, и то само ако не разгледаме подробностите, две-три улици, между които онази, която води към железопътната гара на линията Русчук-Варна. Тези улици се намират в градската част с преобладаващо население на християни чужденци.

В турската част на града заслужава донякъде внимание само дворецът на губернатора. В неговите издадени крила и в зданията, граничещи с главния площад на града, се намират канцеларийте, съдилищата, печатницата на официалния областен вестник „Туна" (Дунав – Бел. пр.), между другото единственият вестник в целия вилает, по-нататък полицейската, телеграфопощенската служба и след тях – затворите. Вдясно от сарая е общинското учреждение, вляво е сиропиталището Исле хане, а насреща – пространна пехотна и кавалерийска казарма. Доста минарета над тези линии придават на площада живописен изглед, но от добре разчленена архитектура, отговаряща на европейски мащаб, не може да се открие и следа във всичките споменати постройки. Намеренията на реформатора Мидхат паша, благодарение на когото са изградени повечето от тях, са били много по-добри от прибързаното изпълнение на сградите. Само малко от тях бяха издигнати от по-траен материал, въпреки че съвсем близо до Русчук има строителен материал в изобилие. При повечето постройки корнизите, изтеглени от лош хоросан вече се ронеха; и тъй като не бяха помислили навреме да ги поправят, скоро ще се превърнат в развалини. И тук сме свидетели на един от многобройните похвални опити на извънредно надарения младотурски държавник, опитал се да обедини в сплав ориенталския вкус със западния дух, проблем, осъден обаче на неуспех поради дълбоки причини още в зародиша си. Нито боята на сградите, прикриваща пукнатините, нито ефендитата, крачещи важно и тежко в черните реформирани дрехи или препускащите по площади а ла франга-файтони заблудиха изпитателния поглед на изследователя.

От 29-те джамии Хункяр или Байракли джамия (джамия на завоевателя или Байраклия джамия) ми се стори архитектурно най-значителната. На нея издигаха пладнешкото знаме; за най-стара се смяташе, както личи и от името ѝ, Ески джамия, служела някога – подобно на Текето на Худир Баба – за църковни обреди на „дженевизите" (генуезците). Тази традиция се приписва, както изглежда неоснователно на Ески джамия, тъй като знаменитият турски топограф Хаджи Калфа разказва, че е построена от султан Сюлейман. Баки паша е изградил друга джамия и безистен, Мартеса паша реставрирал пък двореца. От последните две постройки няма и следа.

Българите притежават две църкви, от които черквата „Св. Георги" е по-старата, въпреки че архитектурно съвсем незначителната горна част е изградена едва в 1840 година. Построената преди 100 години по-нова главна черква „Св. Тройца" е вкопана, според тогавашния оби-

чай, дълбоко в земята, наподобава на мазе, но е обширна и доста богато обзаведена. Известно е, че Парижкият мирен договор призна на раята неотменното право да издига при черквите си кули и да бие поставените в тях камбани. И в Русчук един комитет успя да набави камбана, осветена тържествено в 1871 година със съгласието на толерантния валия Омер Февзи паша. Но когато губернаторът предприел скоро след това кратко пътуване във вътрешността на страната, неговият заместник – кадията (главният съдия) поискал от българската община да престане всякакво биене на камбаната. Наистина Омер Февзи дал отново разрешение след завръщането си, но постъпката на кадията хвърля ясна светлина върху чувството за справедливост на мюсюлманското съдийство, пропито от духа на Корана, в голямата си част с много фанатично поведение спрямо раята. Историята с камбаната на Русчук не свършва дотук. След Омер дойде Расим паша, роден християнин, преминал на 22-годишна възраст към учениците на Мохамед, за да преуспее в живота. Като грък и мюсюлманин имаше двойно по-голямо основание да не защищава омразните му българи и да засвидетелствува очебийно, че следва усърдно Корана. Веднага след встъпването си в длъжност той издаде точна наредба до българската църковна община да не бие повече камбаната.

Настоятелството на българската община се опита да противодействува на това насилие срещу възвестените права и неуважение към Хатихумаюна чрез многократни петиции и протести. Но след като се оказаха напразни и валията ги пъхна „под миндера“ (възглавница за сядане, която замества при турците нашето кошче за хартия), след като дори и личните протести на руския генерален консул Мошнин не бяха взети под внимание, той се реши един неделен ден на драстична демонстрация: изпрати своите руски гавази да бият камбаната на негов риск. Те се бяха въоръжили, защото се смяташе, че пашата ще сложи вероятно край на тази дръзка постъпка чрез полицейската власт, още повече че чуждите консули не поддържаха в това дело своя колега „схизматик“. Расим паша се ядоса наистина от дръзката постъпка на „московеца“, но се задоволи с нова забрана и докладва в Стамбул. Но и руският консул писа в Константинопол и генерал Игнатиев не остави господин Машнин на произвола, който действуваше, също както консула Кира Динджан във Видин, в духа на руската традиция. Скоро след това Расим паша не беше вече валия на Дунавския вилает. Свалянето му се отпразнува като триумф на Русия и оттогава биеха камбаните без всякакви пречки. Някои мюсюлмани-фанатици продадоха наистина имота си, защото се намираше близо до черквата, на което българите не обърнаха внимание, докато по-голямата част от турското население привикна постепенно на омразния камбанен звън. Русчушката християнска община продължи да храни симпатии към енергичния руски консул, а

той им се отплати със своето искрено отношение към българското духовенство с изстрелването на 21 залпа от неговите гавази в деня на Кирил и Методий и с други прояви на приятелство.

Разцеплението между българи и гърци се изрази и в Русчук в 1873 година в действително избухнала вражда, както и в отделянето на гръцкото малцинство, което си построи църквица, осветена на Великден в 1872 година. И католиците притежават от 1858 година подобна църква, в която служи свещеник-пасионист, подчинен на букурещкия католически епископ. Евангелисткият култ има също няколко изповедници в Русчук. За дълго време беше установил тук своята резиденция мистър Флокен от Американското библейско общество за обединение на всички секти и един мисионер от Лондонския клуб за обединение на евреите, който изпълняваше, наред с тази почти неуспешна пропаганда, друга плодотворна, хуманитарна задача, тъй като мисионерското училище за момчета и момичета се смяташе за най-доброто в града и се посещаваше дори от множество български деца. Същото не може да се твърди за съжаление за младото католическо училище, за чието основаване господин генералният консул фон Волфарт положи особено голямо старание. Отначало не постъпваха достатъчни субсидии. В 1871 година те възлизаха на 150 дуката, повечето от които внесоха израелтяните. Колкото и да е странно, но висшето духовенство не даде нищо, а искаше въпреки това да наложи на училището римско-католически облик, против което дарителите естествено протестираха. По-късно привлечени от Ирландия монахини поеха ръководството на училището, посещавано от 23 момчета и момичета от различна народност.

И училищата на българите не стояха на особена висота, въпреки че се полагаше усърдно старание за тяхното развитие. Освен две основни, свързани до известна степен материално с двете църкви, тъй като се издържаха от техните доходи, общината разполагаше с едно четирикласно светско училище, в което преподаваха 7 учители, и едно девическо – с трима учители и една учителка. От голяма полза за издигането на народното образование беше Дановата книжарница, която разпространяваше безброй учебници, четива, общообразователна литература, географски карти и т.н., както и книжарницата на Момчилов. Списанието „Училище“ с дидактично съдържание беше забранено от същия враждебен към българите валия Абдур Рахман, който прекъсна в 1873 година в Ниш пътуването ми, тъй като ме арестува. Понеже навсякъде „подушваше“ революция, той стигна до там да конфискува цигарената хартия с невинни български римувани пословици, произвеждана от български индустриалец в Търново. В 1874 година той беше внезапно свален от поста си заради непочтително поведение към Австро-унгарския генерален консул Монтлонг. Близо до книжарниците се натъкнах на много кадърен германец фотограф. Наред с тези магазини, застъпващи науката

и изкуството в Русчук, редица примитивни художествени занаяти, упражнявани на площадите и улиците, възбуждат интереса на чужденците.

Особено привлекателни и прославени в цяла България са русчушките черни глинени съдове в прелестни форми с положена сребърна украса; с удоволствие прекарвах по някой час главно в магазина на възрастен мюсюлманин, който създаваше с рядко чувство за стил и форма най-изящни панички, захарници, гърненца за тютюн, лули и т.н. на най-просто грънчарско колело. Той умееше да поставя орнаментите винаги на подходящо място без всякакво претрупване, с изискано чувство за мярка, срещано рядко у западните занаятчии. За съжаление Абдула беше изключение между своите колеги. Вносът от Европа ги принуди към опити, които намалиха значително оригиналната прелест на миниатюрните им художествени произведения. Ще се спра по-подробно на този въпрос, когато разгледам обстойно изкуството и занаятите на българите. Недалеч от „улицата на грънчарите" намерих уличка, в която работеха само столари и колари. Тук можеха да се видят най-чудновати мебели, в голямата си част от меко дърво, пъстро изписани, и с малко фантазия лесно бихме могли да си представим харемлъка на турските красавици. Тук се изработват и играчки за деца; изглеждаха доста груби и забавни; смятам, че трудно биха привлекли купувачи другаде в Европа. Но как би могъл да се развие усетът за форма у народ, чието религиозно учение забранява най-строго пресъздаването на човешки образ! Навлизането на езическото идолопоклонство в строгия монотеизъм се затруднява вероятно по този начин; от това произлиза чувствителната вреда за изповедниците на исляма; тъй като са изключени от голямата област на изящните изкуства, не могат и в това направление да се влеят в стремежите на европейските народи, а бивате още повече отделени от тях с тези прегради.

Ковачите на метал, между които и на сребро, в Русчук далеч не са толкова известни колкото тези във Видин и Ниш; но и те изработват някои предмети, които привличат окото на европееца, например украсените кръгли и палметоподобни пафти, гривни и обици за жените от околните села. Малката и голямата пазарна улица в центъра на турския град е много оживена в определени дни. Селяните, продали жито, зеленчуци, животни и т.н., се тълпят под пъстро украсените сводове на българите с примамливи витрини в европейски стил. Най-силно застъпените занаяти са производителите на турски обуща и дрехи. Виждат се цели редици от магазини с жълти и червени пантофки за турските дами, след тях с черни обуща за мъжкото градско и селско население. Бие на очи големината им, която се дължи на дебелите пъстро нашарени чорапи на купувачите. Многочислени сърмаджии (бродировачи със злато и сребро) нашиват богати украси върху дрехите в старотурски и

български фасон. И часовникарският, кожухарският и сарашкият занаят, както и производството на различните тъкани стоки, оръжие и т.н. се упражнява оживено от местните жители. Артикули от европейския бит и вид се произвеждат или внасят изключително от чужденци, които се установяват временно или за постоянно във валийския град и стигат понякога до немалко благосъстояние. Срещат се многобройни магазини, снабдени с европейски луксозни стоки, между които клонове и на реномирани виенски фабрики за дрехи и обуща. Търговията на едро със селски продукти е почти монопол на местното население.

Предприемачите или съдържателите на русчушките каруци, аптеки, хотели и т.н. са повечето чужденци. Наред с многобройните арменско-гръцко-влашки знахари, както и изопачители на правото, повечето с лично изфабрикувани дипломи, Русчук разполага и с някои лекари и адвокати, получили солидно образование в чужбина. Споменавам тук отдавна починалия д-р Грун, който положи големи грижи за мен в 1872 година, когато боледувах от треска. Рационално образованите лекари не се търсят много от местните жители, тъй като, независимо от турския фанатизъм и българската нестеливост, климатът на Русчук е превъзходен. Минималната температура стига само по изключение до минус 18°, а максималната на сянка рядко до повече от + 31° Реомюр*.

Блясъкът на Русчук е великолепната му околност. Пътуване по вода до отсрещния град Гюргево, разходки с кола и на кон до великолепната долина на реката Лом, до овощните градини и лозята на Кула и Басарбова са главните развлечения на западното общество в Русчук. През зимата развлеченията се състоят главно във вечеринки и балове в консулските среди с театрални продукции за благотворителни цели и музикални наслади на попаднали в този край концертиращи артисти или странствуващи бохемски и унгарски музиканти. Последните свирят с голям успех и през лятото в градините за почивка, уредени преди няколко години от австрийците Халенщайн и Риглер непосредствено до гарата. Постепенно и по-младата част от българското население придоби вкус към тези развлечения; но мнозинството слушаше звучната музика в неделните дни отвън, пред живия плет, на тревата, тъй като насладите сред сенчестите помещения им се струваха много скъпи. Изгледът от високо разположените места е великолепен и когато „висшето общество", консули, турски чиновници и офицери си даваха срещи на тези мес-

* Според сведенията на метеорологичната служба в австро-унгарското консулство, средните минимални температури в Русчук възлизат на:
1860 г. януари – 13,8° Реомюр
1866 г. януари – 10,1°
1867 г. януари – 9,8°
1870 г. февруари – 17,9°
1874 г. януари – 15,2°
В Сулина минимумът е бил през зимата 1876 г. – 19,2°

та и музиката свиреше щраусови валсове и кадрили, ни се струваше, че сме далеч от полуориенталския валийски град.

Прехвърлящата покрития укрепителен ров „Стамбул капия кьопрюсю" напомня, че Русчук се числи към дългия списък на турските дунавски крепости. Още в римско време Русчук е бил една от укрепените „манзии" (пътни станции за пренощуване – бел. пр.) на големия мизийски дунавски лимес. От най-източното му главно селище Дуросторум (Силистра) географската карта Табула Пойтингериана сочи срещу течението селищата Тегулициум, Нигриниана, Трансмариска и Приска. Разстоянието на последното селище, наречено в Itin. Ant. Serantaprista, в Not. Imp. Serangintaprista от Птолемей Присте Полис на 73 мили от Дуросторум се отнася за Русчук. И така Приска е бил разположен без съмнение непосредствено до устието на Лом, където днес се откриват най-много римски находки. Неотдавна изкопаха на северозапад от Конак от 2 м дълбочина един надпис, а други бяха намерени тук по-рано и публикувани*. И Киперт означава това незначително селище Приска на устието на Лом; името му може да произхожда от Пристис – вид речни кораби; Манерт предполага проницателно, че тук долният римски дунавски флот е домувал там, където доскоро турски военни кораби са пускали котва. В Приска е била настанена V. кохорта на LEG. I. ITAL. и едно конно поделение. Разрушен от бурни набези на разни народи, Приска-Русчук е придобил едва в по-ново време пак известно значение, откакто турците го издигнаха до едно от главните пристанища на Дунава. Според турския географ Хаджи Калфа**, Русчук е разполагал по-рано с укрепен дворец, подновен от Муртеса паша. Предполагам, че се е намирал на мястото на днешната Карантина, близо до параходния пристан, където и днес още се виждат останки от стари стени.

Граф Молтке описва турските укрепления на Дунава и морския бряг много сполучливо: „Тяхното укрепление е, според европейските понятия, много жалко. Един укрепен главен вал с лошо командване и без външни укрепления, сухи ровове с ескарп и контраескарп с малка дълбочина и ширина, отделните разстояния между тях твърде близки, богати запаси на храни, барут и оръжие, множество оръдия, напълно липсващи зидани помещения, паянтови къщи и хижи от кал с много стеснено вътрешно помещение са особеностите, които срещаме почти навсякъде."***

Крепостният вал на Русчук беше снабден от дълго време наред с 5 каменни порти, 16 бастиона с по 5 до 12 оръдия. Последните бяха винаги от най-различен калибър; разрушеният отчасти вал на дунавската страна владееше откъм юг близките височини. В 1810 година Русчук трябваше да изтърпи първото нападение от русите под командването на граф

* Mommsen, C. I. L. III.

** Rumeli und Bosna, übersetzt von Hammer. Wien, 1812. S. 43

***Moltke. Der russisch – türkische Feldzug 1828 u. 1829. Berlin, 1845. S. 48

Николай Н. Каменски; въпреки че се защитаваше храбро, градът беше принуден да капитулира след поражението на турските помощни войски при близкия Батин . Преди последвалото оттегляне в следващата година, граф Кутузов разруши укрепленията на Русчук. Въпреки че изоставянето на турските крайдунавски селища от русите получи реванш през 1828 и 1829 година, 1853-та година завари всички градове, включително Русчук, в почти невъзможно състояние за отбрана. Едва в последния час грабнаха лопати и мистрии, за да увенчаят криво-ляво доминиращите височини с отделни земни укрепления. В турския военен бюджет фигурираха без съмнение значителни пера за различни укрепителни строежи; но турските паши не биха били турски паши, ако средствата не се втичаха в други канали. Опущенията на турската управа биват компенсирани обикновено с героична отбрана; още в 1829 година много дунавски укрепления оказаха съпротива на русите, напомняща Сарагоса!

Когато русите предприеха през май 1828 г. поход срещу Турция, беше наложително да се осигури окупационен корпус във Влашко заедно с богати запаси за отпор срещу набезите откъм българските укрепени дунавски селища. Натовареният с тази задача VI корпус на генерал Рот се натъкна отначало на слаба съпротива. Едва на 2 юни незначителен брой турци се прехвърли от Русчук в Слобозия, значителна пехотна част с кавалерия се присъедини от Гюргево към тях и започна сражение, което принуди турците да отстъпят. На 3 юли гарнизонът на двете места с 1 000 пехотинци, 2 000 конници и 7 оръдия повтори нападението, но беше отново победен от генерал Рот; оттогава русчушкият гарнизон стоеше спокойно зад окопите. Първата година на похода от 1828 г. завърши за турците, както е известно, със загубата на Източна България и Варна; но Силистра, Шумен и Русчук-Гюргево бяха останали в техни ръце.

Когато генералисимус Решид Мехмед паша беше победен през май 1829 г. при Провадия от русите, той запланува с Хюсеин паша да предприеме от Русчук общо действие срещу противника. Докато великият везир настъпва срещу генерал Рот при Козлуджа на 28 май с 40 000 души, Хюсеин трябваше да предприеме диверсия от Русчук по посока на Силистра, за да задържи там генерал Дибич. Не се постигна обаче точно взаимодействие и двете операции бяха безуспешни. Решид отстъпи към Провадия, а Хюсеин – колкото и да е странно, в момента, когато се опитваше напразно да хвърли българското селско население като един вид опълчение срещу русите – беше нападнат от генерал Кройц фон Каорга с 8 батальона, 12 ескадрона и 12 оръдия при Разград, отблъснат към Тутракан и след нещастно сражение с ариегарда му принуден да се върне в Русчук, с което военната му роля беше завършена до сключването на Одринския мир.

В глава I засегнах вече епизода за превземането и защитата на вла-

шките места по Дунава, предшествувало същинската борба край Понта (Черно море – Бел. пр.) в 1853 г. Не много по-благоприятно от нападението на знаменитата позиция Калафат-Видин се развиха действията на русите в похода през късната есен на 1853 г. срещу Гюргево-Русчук. Те успяха наистина да заставят турците още през ноември да предадат дунавските острови между двата града, превзети от Омер паша, но едва през февруари на 1854 г., след силна отбрана на гарнизона, можаха да превземат Гюргево, чиито укрепления кратко време преди това бяха усилени, и да установят там значителни обсадни сили. По-късно последвалото нападение на самия Русчук беше отблъснато енергично от турците, въпреки че укрепяването на неговия дунавски фронт остана изцяло незадоволително. Укрепленията на турците бяха оголени и оръдията, общо 200 на брой, с незначителна дългобойност бяха разпределени по земни укрепления, изнесени далеч напред. Дипломатическата намеса на Австрия сложи край на руската окупация на княжествата и на 22 август Омер паша навлезе от Русчук през Гюргево в Букурещ.

Положението на Русчук-Гюргево сравняваха многократно с онова на Майнц и Кастел, но островите, разположени между първите два града, променят ситуацията дотолкова, доколкото владеещият ги може да обстрелва позицията на противника си. Според съобщение на виенския вестник „Пресе“ от 1 септември 1874 г., Русчук е трябвало вече да бъде снабден в онази година с няколко отделни фортове и казарми за 6 000 души. „Не се съмнявам, писах в 1875 г., че в Стамбул възнамеряват, а може би са и заповядали подобно нещо; но нека изчакаме да напреднат работите; в Турция се вършат наистина много неща, но за съжаление повечето само на вестникарска хартия!“

Когато Русия обяви през април на 1877 г. война на Турция, укрепленията в Русчук се намираха действително в състояние, което едва ли е вдъхвало респект. Само нечуваните дотогава големи пролетни води попречиха на русите да превземат бързо валийския град и другите занемарени турски дунавски укрепления. Природните явления оставиха на Портата достатъчно време да укрепи здраво Силистра, Никопол, Видин и най-вече Русчук, добил голямо стратегическо значение, защото е разположен на главната свързваща линия на нападащата армия. Градът е тясно заобиколен от главен вал с „лице“ откъм сушата, с 10 бастиона, фронт откъм водата с 2 бастиона и 4 между тях напред изнесени батареи. По-важните от тези с по-стари укрепления и контраескарпи са изградените на височините отделни фортове от 1829 и 1854 г., рационално усилени в последния миг през 1877 г. Това са четиристранната „Лом табия“ за преграждане свищовския път, „Левент табия“ – затворен четириъгълник с „бастиона на диагоналните точки, покриващ шуменския път, както и доминиращата надалеч над града и околността най-висока „Еюб табия“, разположена на Саръ баир (жълта планина), увен-

чана със зидани ескарпи и контраескарпи, която можеше да бъде превзета само с истинска обсада; но нейното падане би означавало и падането на Русчук. Всички тези, а и някои други предни укрепления, между които две източно от гарата, точно срещу Гюргево, бяха въоръжени повечето с дългобойни крупови оръдия. Гарнизонът беше увеличен постепенно на 17 000 души, но на 5 юни трябваше да изпратят 5 батальона към Тутракан, а на 6 юни още 6 към Никопол, Рахово и Плевен, където бяха избухнали размирици.

През май и юни русите бомбардираха няколко пъти Русчук, за да отвлекат вниманието на турците от подготвяното преминаване на Дунава при Свищов. И демонстрациите на XI корпус на левия дунавски бряг имаха същата цел. Силният огън от 8 батареи нанесе на 24 и 25 юни извънредно големи разрушения на града; имаше 80 убити и ранени, а един турски кораб беше потопен.

Голяма паника обзе населението, залъгвано от мюшира Ешреф паша, че се намира в сигурност, когато руските снаряди запалиха техните къщи. Всички побягнаха ужасно объркани към Червена вода и се опитаха да стигнат от там с влак или кола до Разград или Шумен. След като русите преминаха Дунава източно от Свищов, XII армейски корпус, който образуваше тяхното ляво крило, се насочи срещу Русчук, авангардът стигна до Тетова, прекъсна железопътното съобщение, но трябваше скоро след това да се оттегли под напора на напредващите турци към войската. Едва след като XIII корпус превзе десния фланг, на левия бряг на Черен Лом при Айаслар, XII корпус, подкрепен от батареите на Слобозия, обстрелващи силно Русчук, можа отново да се установи на 22 юни в предния терен между Пиргос и Дамогила. На следващия ден успешният огън на руските брегови батареи принуди и настъпващата срещу Слобозия турска флотилия бързо да се върне; нейният опит да попречи на Шаховския XI корпус да премине при Пиргос напълно се провали.

Руската централна армия прехвърли Дунава почти без всякаква съпротива, което предизвика голямо вълнение в Константинопол. След като разбраха, че е неспособен, изправиха Ешреф паша пред военен съд и предадоха в края на юли командуването на русчушкия корпус и парализираната още преди това от торпедна линия флотилия при Парапан, чийто командир Дилавер паша беше също снет от длъжност, на стария Ахмед Кайсерли паша. На 14 август руските батареи при Слобозия успяха да разрушат 8 парни мелници в Русчук и да принудят града да спре огъня. Но на следващия ден той причини още по-големи опустошения в Гюргево. На 16 юли последва нападение срещу руските предни части на десния бряг на Лом до Долаб. Сражението се разпростря отвъд Басарбово, но завърши с отблъсването на турците и изгонването на черкезите и башибозуците от Червена вода и Йениджекьой. На 30 август последва

ново нападение в подкрепа на главния командир Мехмед паша срещу центъра на великия княз-престолонаследник. Акцията беше дотолкова успешна, доколкото можа да превземе с щурм Йован чифлик, Бузишна и Красна, бяха разрушени обсадните приготовления, взети 3 оръдия и няколко пленници. Русите загубиха 500 души, напуснаха Червена вода, с което беше възстановена връзката между Русчук и Шумен. На 5 септември Ахмед Кайсерли опита да направи диверсия със 17 батальона, за да улесни новото напредване на Мехмед Али при Кацелово на Лом и щурмува с първия пристъп защитавания от една бригада и 12 ескадрона на XII корпус Кадикьой, но трябваше скоро да го напусне. Поради щастливите сражения при Аяслар, Кара Хасанкьой, Кацелево и Кадикьой (20 август – 5 септември) Мехмед Али изтика русите постепенно на левия бряг на Лом. За да облекчи укрепването на новите позиции на лявото крило (на XI, XII, XIII корпус) на десния Банишки бряг на Лом, батареите на Слобозия и Гюргево обстрелваха през нощта на 7 срещу 8 септември отново Русчук, при което бяха разрушени 150 къщи, а укрепленията малко повредени. На 11 септември едва русчушка канонерка бомбардира Гюргево, а на 14 септември нахлуха черкези от укреплението срещу Пиргос и разрушиха полския телеграф между двата бряга на Дунава.

Недоволният от операциите при Лом цариградски военен съвет предаде тамошното командуване на собственото върховно ръководство на същия Сюлейман паша, чиято бездейност край Стара планина беше попречила на успешна офанзива на Мехмед Али. Вече в края на септември Али трябваше да започне да отстъпва, лявото крило на престолонаследника го последва и Сюлейман, пристигнал на 4 октомври в Разград, не можа да попречи на постоянното му напредване. На 7 и 8 октомври станаха силни предпостови сражения при Кадъкьой и Косово. От 21 до 24 октомври XII армейски корпус превзе заедно с другите поделения цялата област на Долни Лом до Нисова и Констанца и започна да пресича връзката на Русчук с железопътната линия, където Ахмед Кайсерли командуваше все още 10 000 души с 24 полски оръдия.

На 7 декември Сюлейман паша се яви в Русчук, за да предприеме лично силно нападение срещу, както погрешно предполагаше, отслабеното крило на престолонаследника. Подпомогнат от няколко демонстрации при Попкьой, Сюлейман прехвърли на 11 декември Долни Лом при Красна. Русите бяха подготвени от телеграми в английски вестници за тази офанзива, запланувана срещу тях. Колоната на десния фланг на Сюлейман успя наистина да превземе на сутринта на 12 декември окопите при Пиргос, но нападенията на центъра срещу руските главни позиции срещу Мечка и Дамогила, защитавани от XII армейски корпус, командван от великия княз Владимир, останаха напразни, въпреки проявената храброст. Турците напреднаха до 80 метра пред и отчасти в самите окопи на йегерите. Но тогава се появи навреме престолонаследникът с

35-та дивизия на XIII армейски корпус между Кошова и Дамогила в левия фланг на Сюлейман, който – заплашен откъм гърба – пое лично обединеното командване на общото оттегляне на десния бряг на Лом. Отначало всичко вървеше в добър ред, но накрая, когато руската кавалерия настъпи енергично след тях, отстъплението премина при мостовете на Кошова и Красна в буйно бягство. Самият Сюлейман паша избегна пленяването от щурмуващите казаци само поради хладнокръвния огън на своята артилерия. Двата дни струваха на русите около 800, а на турците 2000 войници – голяма, съвсем безполезна жертва, тъй като два дни преди това, на 10 декември, Плевен беше вече паднал.

След тези решаващи удари, Високата порта изтегли своята полска армия от Дунавска България на южната страна на Стара планина, за да покрие пътищата към Константинопол. Останаха само гарнизоните на крепостите. За да защити успешно Русчук, корпусът на Кайсерли паша беше усилен до 20 декември с 20 000 души, които се заеха веднага да допълнят старите окопи на Долни Лом с нови и да ги въоръжат с оръдия, карани от Шумен и Варна. Сюлейман отиде бързо в Константинопол; по всички точки на северния български укрепен четириъгълник бяха преминали към отбрана. Русите се замислиха вече сериозно да превземат укрепените места на Дунава. Задачата да превземат Видин се беше паднала само на румънците (гл. I.); заобикалянето вече на 20 януари от XII корпус откъм запад и юг Русчук трябваше да бъде обграден и от изтеглената от Разград 35-та пехотна дивизия и нападнат ефикасно след довличането на обсадни оръдия. Голяма част от тях дойде в края на януари. Новият комендант, зает мястото на стария Кайсерли паша, се готвеше да окаже със своя реорганизиран гарнизон храбра съпротива на пристигналия за обсадата Тотлебен; но преди още да опре ножа до кокал, последва сключването на Одринското примирие на 31 януари, което нареди оттеглянето от Русчук, постоянно обстрелван от левия дунавски бряг. Но то се забави, защото сред ликуващото българско население в гордата крепост и столица на Дунавския вилает комендантът поиска да бъде упълномощен за предаването със специална фетва от султана.

От руския обстрел бяха много пострадали главно турските и арменско-еврейските части на Русчук, но не по-малко и българските. От по-важните здания бяха разрушени: големия конак на валията с харема, конюшните и т.н., насрещната джамия, съседната телеграфна служба и сиропиталището Исла хане, служило напоследък за военна болница. Намиращият се на същия площад конак на мютесарифа изгоря два дни преди влизането на русите, поради което 30 съседни къщи станаха необитаеми. Силно повредени бяха: турската митническа сграда, двете български училища, зданията на консулствата на Австро-Унгария, Германия, Франция и Англия, католическата църква и училище, арсеналът

и няколко постройки до железопътната гара, където беше разположена третата батарея, няколко джамии и повечето минарета.

Уредената от русите веднага след превземането на Русчук администрация прилича почти напълно на тази във Видин, описана подробно; но тук се намира също един „Комерц суд" (търговски съд) за процеси между чужденци и местни жители с председател и двама членове, към които се присъединяват две други лица с право на глас, посочени от съответния консул; сетне службата на военния пристанищен началник и квартирното комисарство. В „Окружний совет" (Окръжен съвет) митрополитът получи съвещателен глас, а като съдия в брачни процеси между мюсюлмани действуваше кадията. Службите на окръжен управител, полицейски началник и губернатор (напоследък генерал Акимов) бяха заети и в Русчук от руси, а постът вицегубернатор беше поверен на българин, на известния патриот Балабанов, когото обаче скоро след това трябваше да сменят на този пост и да му дадат служба в София поради недоразуменията му, възникнали с неговите руски колеги.

От изселилите се по време на ужасите на обстрелването и след капитулацията на Русчук мохамедани по-голямата част от по-заможните се завърна. Поради очаквания прилив на чужди капитали, стойността на къщите и терените не спадна толкова, колкото във Видин. По тази причина недоволните от такъв обрат на условията турци, желаещи да се изселят, се колебаеха дали да продадат имотите си и поддържаха високи цени. И понастоящем наемите и цените на къщите се увеличиха вече значително в сравнение с миналото. Под влиянието на руската окупация нарасна значително и вносът в Русчук. Главните вносни стоки са: брашно, захар, кафе, вино, бира, спирт и железарски стоки; главните износни стоки останаха: овчи и сурови кожи от едър рогат добитък. Най-голямата аптека носи името В. Кано, най-видната фирма за железария – Х. Радиев; освен тях има само малцина местни търговци на едро. След русите дойдоха много чуждестранни спекуланти, от които по-малките съдържатели на аптеки, заведения и т.н. ще се отеглят вероятно след вдигането на руската окупация; но някои по-големи унгарски винарски фирми като : Ялич и с-ие, Фландорфер, Палугиай, сетне Дрееровата пивоварна, Зиглиц, представител на винарска фирма от Реймс, складът за брашно на братя Шмид и др. ще продължат вероятно своята дейност.

Под руското временно управление работата на митницата, пощата и телеграфа отчасти се подобри, но българското управление ще има още много да работи в тези насоки, за да спечелят всички служби същото доверие, с което се ползува австро-унгарската поща, все още предпочитана от търговците. И цялата данъчна система се нуждае от основни реформи. На търговията в Русчук липсва стабилност, тъй като тя се състои понастоящем в голямата си част от временни сделки, обусло-

вени от епохата; при това, поради наложилото се в Румъния дизажио на руските сребърни монети, в българските дунавски градове се възприе 12 процентов курс на златото, който се отразява отрицателно върху търговията на дребно, тъй като повечето плащания стават тук в сребро, а стоките поскъпват с увеличените проценти на златото. Това са неуредици, които ще изчезнат постепенно щом настанат по-нормални условия.

С избухването на войната престана, както във всички български градове, така и в Русчук почти всяка преподавателска дейност. Само едно по-голямо турско училище с двама учители остана открито и през време на бомбардирането. След като се затвърди новият ред, християнството насочи грижите си към учебното дело. Русчук притежава понастоящем: едно българско реално училище, посещавано от 60 момчета с 6 учители, които преподават език, история, аритметика, география, физика, естествена история, рисуване и живопис, освен това 5 нормални училища, посещавани от 480 момчета и момичета със 7 учители и 3 частни училища със 120 ученици, чиито родители плащат възнагражденията на учителите, докато упоменатите 6 обществени учебни заведения, за които се изразходват 160 000 пиастри, се издържат от общински фондове. И малкото католическо пасторско училище поднови своята дейност, както и мъжкото училище с 1 учител, основано от парижкия израелитски Алианс, докато управляваното по-рано от една французойка израелитско училище за момичета е още затворено, а построеното от барон фон Хирш великолепно мъжко училище служеше в 1878 година още за руски хранителен склад.

Веднага след оттеглянето на турците започна отстраняването на повредите, нанесени от бомбардировката, които пречеха на движението по главните улици, както и строежът на тротоари с каменни блокове от старите крепостни стени. Но тъй като те са от пясъчник, не могат да бъдат дълготрайни. Съвсем занемареният строеж на дунавския кей щял да бъде подновен. От по-значителните нови сгради трябва да се спомене една българска черква в строеж; а на мястото на старата съвсем недостатъчна митническа постройка на Дунава се изгради много солидно едноетажно здание от каменни блокове. Дунавският град Русчук, разположен отлично от гледна точка на търговията, би могъл да има на всеки случай многообещаващо бъдеще, ако неговата железопътна линия до Черно море би могла да се свърже със стабилен мост непосредствено с румънско-австрийската железопътна мрежа.

VII.
ПО ТЕЧЕНИЕТО НА ЯНТРА

Оракулски предсказания за старопланинските проходи. – Пътуването из Турция. – Холандският консул Шой. – С кола към Търново. – Начало на географската работа. – Номенклатурата на Барт. – Яздитен кон – необходимост за пътуващия. – Нашите карти дори при Русчук – погрешни. – Мозайкообразно население. – Пътят до Гьол чешме хан. – Стражница. – Местността и хората при Манастирци. – Интермецо. – Стари и нови гробове. – Появяването на Янтра и старопланинската верига. – Дефиле. – Геоложки бележки. – Нощуване в хана при Бяла. – Музиката на мюезина и на клепалото. – Черква. – Парна мелница. – Пътен възел. – Д-р Барт и мюдюра на Бяла. – Смяна на декорите след Седан и Мец. – Шокинг! – Най-хубавият мост на България. – Неговият строител. – Архитектите на великите султани. – 40 могили. – Праисторически народи и руси в долината на Янтра. – Окоп при Косово. – Пътят Русчук-Плевен. – Военни събития при Бяла в 1877 г. – Най-нова и по-ранна емиграция. – Селскостопанско благополучие. – Примитивно земеделие. – Рало. – Армутли и Дранкьой. – Славейков и битката при Никопол. – Изворите на Росица според Барт. – Поликраище. – Местност, въвеждаща в старопланинския свят.

Сведенията, които получих в Русчук за различните старопланински проходи, приличаха на неясни оракулски предсказания. Малцина бяха преминали планинската верига и колкото по-отдалече я бяха видели, толкова по-авторитетно я описваха. Някои надценяваха трудностите на терена, докато други ги пренебрегваха. За щастие аз живея, когато пътувам, като войник на поход. И да се съобразя с всички мнения, още отначалото се отказвам от всякакви удобства, които биха могли да увеличат товара на конете по лошите пътища. Но и при най-скромни изисквания при пътуване от няколко месеца във вътрешността на Турция, която в културно отношение принадлежи само номинално към Европа, са неизбежни някои необходими приготовления. В царството на хедифа се пътува вероятно несравнимо по-удобно и без да засегнем земите на великия господар можем по тази точка да ги поставим на едно равнище с онези на шахиншаха.

Едва на знаменития конски пазар в Раховица, близо до Търново, успях да снабдя себе си и моя малък керван с коне. Това се съчета добре,

тъй като предварително проектираната ми във всички подробности маршрутна програма водеше направо към забуления от митове и история на старобългарските царски резиденции. С рядка точност за Ориента, Омер Февзи паша ми изпрати по своя любезен секретар Ернест ефенди обещаното препоръчително писмо до неговите мютесарифи (управители на окръзи) в Исле хане. И според последните уговорки – да отчита всеки ден по пет пъти моя базисен барометър – се бях споразумял с господин Цукеркандел, тогавашния управител на протестантското мисионерско училище, и така вече нищо не ми пречеше да тръгна на път. От лицата, подпомогнали подготовката на пътуването ми се чувствувах особено много задължен, освен на българския патриот Цанков, и на германския главен инженер Юлиус, на многократно пропътувалия страната консул на Холандия господин Шой, произхождащ от рейнска Прусия. Винаги готов да помогне с дела и съвети, той не се лиши накрая от случая да ме съпроводи извън чертите на града, въпреки постоянното си неразположение. Зад последните къщи на предградието край Лом при Сарай чифлик спряхме нашите коли на зелена ливада и изпразнихме бутилка огнено унгарско „за весела следваща среща!" За съжаление тук говорих за последен път с консула: скоро след това го срази дългогодишното му боледуване, оплакван от много хора.

Бързо напреднахме. Докъдето стигаха очите пред мен се простираше широкото огледало на Дунава, пресичащо с много ръкави необозримата румънска низина. Изгледът се помрачи, сиви воали обгърнаха небосклона, тих дъжд потуши праха на големия военен път. Меланхоличният колорит на жадуващата за влага червенокафява льосова местност хармонираше с моето сериозно настроение. За щастие не можах да му се отдам за дълго. Моята карта, която бях съставил от най-добрите източници в мярка 1:288 000, показваше множество бели полета, които трябваше да попълня, многобройни груби географски противоречия, които трябваше да разреша. С оглед на тази трудна задача за сам човек, към която се прибавяха още етнографски и археложки изследвания, разпрострях мрежата на маршрута си върху Дунавска България и старопланинската верига колкото е възможно по-гъсто в зигзаг. Ако щастието би било донякъде благосклонно към мен, от своя страна бях готов на голямо изследователско усърдие и лишения. Добре че от първия час започна веднага сериозната работа, която и занапред остана най-верният ми спътник и най-милият ми утешител през цялото пътуване, от ранна сутрин до късна вечер.

Различни пътешественици бяха отбелязали пътя за Търново – знаменитият пионер-изследовател на Африка Барт през есента на 1862 година, консула Льожан в 1867 година и др. Какво ли би имало тогава да се прави още по този път? Едва ли не почти всичко! Този отговор изглежда преувеличен, но все пак е пълната истина. Моят придружител, запоз-

нат с местността, разпитваше за имената на селищата, изникващи край пътя, а аз ги сравнявах с картите на Киперт, Шеда, Барт и установих, че повечето бяха сбъркани, други липсваха, или всички са изопачени до неузнаваемост. Кой би разпознал например в картата на Барт в Бастраба истинското име Басарбова, а Гулели – Кула, в Бретанонк – Обретеник, в Кабе-баня – Балабанлар, в Узовска – Бузовца, в Патихта – Батинца, в Бодишма – Бузишна, в Кошула – Кошава и т.н.? Гледайки от колата, не можах да отделя за съжаление местоположението и на селищата, скрити в дълбоките долини на реките Лом и Янтра на отсамната и на отсрещната страна на пътя, преминаващ по залесеното високо поле, които липсваха във всички карти. Няколко кратки отклонения, предприети на кон вдясно и вляво към по-високи точки, биха били достатъчни за тази цел. Изследователско пътуване поначало не се предприема с кола; само ездата на кон предлага на пътника необходимата свобода да се движи през всички препятствия на терена. Много неохотно трябваше да отложа по-точното заснимане на интересната долина на Лом. С него приключих пътуването си из България през 1874 година.

Ако не в нещо по-съществено, то още в първия час се уверих в това, че тази част на България, посетена от споменатите пътници, както и от австрийски и руски топографи, дори и непосредствената околност на Русчук, се нуждаят в нашите карти от обстойна поправка. Обогатен от този опит, околната местност загуби в моите очи доста от своето еднообразие: бях зает, трябваше постоянно да следя посоката на пътя, профила на терена, хода на потоците и много други. След два часа пътуване бях нанесъл вече малки поправки в картата и уточнил нерадостната принадлежност на някои селища. Населението на Русчушкия окръг е смесено като мозайка. Моята карта, върху която подчертах селищата на окръга според населяващите ги народности с разноцветни бои, се прелива като палитра. Селища, населени от една народност, са изключение; обикновено са български, по-рядко турски. Характерно е при това, че всяка народност образува винаги своя, напълно отделена махала до първоначалното село и по този начин създава донякъде община в общината. Но от тази пъстра смесица от народности едва се забелязваше нещо край нашия леко възлизащ път, който изглеждаше почти запустял. На телеграфните жици се люлееха най-спокойно безбройни горски зидарки, а на подпорните стълбове седяха орли, дебнещи плячка. Само за минути се подплашваха от приближаването ни; щом отминем, заемаха отново високите си тронове. Тази пейзажна композиция подхождаше великолепно към местността, потънала в мрачни сенки на облаци, и към меланхолния шепот на високите царевични листа, движени от силно югозападно въздушно течение.

Току-що пак бяхме избегнали опасно място с дълбоки дупки на лошо трасирания и още по-печално изпълнения път като преминахме извест-

но разстояние напреки през полето, когато след два и половина часово пътуване започнахме внезапно да слизаме и стигнахме до изолирания „Гюл-чешме-хан". Моят кочияш принадлежеше към руската секта „скопци", монополизирала почти наемния превоз с каруци в Яш и Букурещ, оттеглили се поради неприятни разправии в Русчук. Противно на обичая на кочияшите, той отказа предложената му чашка ракия и помоли с присъщата на тази секта учтивост да му се разреши да даде на конете си малко сено. Защо непривлекателният, опушен хан се нарича „Гюлчешме" (розов извор) не можах да узная; там нямаше никакви рози, а само високо избуяли тръни и други плевели. Местността беше всичко друго, но не и поетична, по-скоро малко романтична, но и това само в най-лошия смисъл, както доказа близкото беклеме, стражница с жандарми за охрана на пътя. Изграждането ѝ на това място изглеждаше много целесъобразно, тъй като от Русчук до Манастирци, през 5 мили, всички селища се намират далеч надясно и наляво от пътя, а в съседните Дамогила и Обретеник заселените черкези се ползуваха с най-лошо име.

Непосредствено зад стражницата влязохме отново в няколко серпантини по непривлекателната тераса. Пътят се отклоняваше все повече към запад-северозапад от реката Лом, придържаща се към посоката юг-север, и нейните често богато залесени брегове с многобройни села изчезнаха при Обретеник почти напълно от погледа ни. Зад Долни Манастирци гледката стана за щастие по-приятна. След 5 часа път – най-после отново хубава земеделска почва, гористи хълмове, плодни дървета и лозя, между тях работещи хора в пъстри носии и великолепни биволи, овчи стада и друг добитък край ромолящи водопои. Спряхме при скромния хан. За да се насладя от гледката на пълнокръвен живот, приех на драго сърце любопитните въпроси, с които ми досаждаха някои станали по-доверчиви турски и български жители на селото, след като поисках от тях няколко сведения. С каква цел се осведомявам, докъде се разпростира лозарството в района, дали се сее и тютюн, дали има повече от една или две цигански къщи в селището, колко души брои черкезката колония, дали близките могили са били някога отваряни и какво е намерено в тях, дали малкото селско поточе се влива в Дунава при Пиргос или зад него и т.н.? Защо записвам отговорите им веднага в книгата си, например, че в селището има 80 турски, 32 български и 20 черкезки селски дворове? Можех да им говоря много за статистиката и нейните цели. Обяснението ми ги задоволи толкова много, колкото би задоволило например и невежи тиролски селяни в подобен случай. Събираха си главите една до друга и шепнеха турското „ким билир" и съответстващото българско „кой знае"! Неочакваното интермецо беше за простодушните хора, разбира се, добре дошъл повод за най-различни разисквания, подсладени с увеличена консумация на ракия.

И тъй тръгнахме към една височина, в чийто източен край е разположено между широколистни гори сродното село Горни Манастирци. Скоро след това прикова вниманието ми равномерното разстояние между четири могили върху високото плато, снижаващо се към близката Янтра. Близо до тези паметници, съхраняващи от около 2000 години костите на морни странници по време на големите размествания на народите, се намираше нов гроб на преди няколко години убит тук българин. Следваха турска стражница и грамадна праисторическа гробна могила. Тя маркира като че ли най-високата точка на вододела. След това се спуснахме надолу към Янтра, чиито безбройни извивки блеснаха под слънчевите лъчи, промъкнали се през разкъсаните облаци. Великолепни вечерни багри се разстлаха върху широката речна долина над мощните височини, които я ограждат по високо издигащите се дълги била на старопланинската верига, и затварят котловината. Моят драгоман твърдеше, че различава с просто око снега на 11 мили отдалечените най-високи върхове. Къде ли ще може там да се премине, си мислех и търсех да съзра седловината на пътя към Шипка, Калофер и т.н.

Не ми остана много време, за да сравня живия релеф с картата на Киперт. Пътят ни поведе внезапно надолу и влажната кафява глинена почва на склона затрудни немалко слизането на горките коне. Предпочетох да премина пеш дълбоковрязаната бразда. Гледката не беше привлекателна, тъй като миещите води бяха оголили хоризонталните варовикови и мергелови пластове. Тук и там се показваха по-стари, добре обрасли каменоломни, доставяли вероятно строителен материал на римляните; в по-новите бяха ломили камъните за наскоро завършения Беленски мост над Янтра. След половин час, когато излязохме от дефилето, съгледахме тази най-красива творба на българското строително изкуство и веднага се настанихме да нощуваме в един от многобройните ханове на просторното, високоразположено село.

Читателят има право да узнае, какво представлява български селски хотел. Дали знаменитите с великолепната си архитектура керван сараи на великите султани, възхвалени от Джордж Браун още преди 200 години, са предлагали и вътре съответните удобства, не зная. За днешните ханища на Турция може да се каже, без да се клевети, че външната и вътрешната им страна са обикновено достойни една за друга. Но трябва да се признае, че ханът в Бяла, по чиято клатеща се дървена стълба се изкатерих нагоре, предложи повече, отколкото можеше да се очаква след първото впечатление от порутения изглед, понеже притежаваше отделна стаичка от най-малко по пет крачки в квадрат с поносимо чисти стени. Но в това разкошно помещение нямаше дори следа от мебели, а и разкъсаните хартии по прозорците – стъкло за прозорци все още не се произвеждаше в Турция – не можеха да предпазят от смущаващия шум на кочияшите и конете в просторния двор. Но този хан беше все

пак един от по-добрите, защото често съглеждах през цепнатините на немарливо направения под настланените на първия етаж коне. Българският ханджия разчита впрочем, че пътникът си носи нужните удобства, към които принадлежи и леглото. Само леген, кани и чаши се дават: легла, маси, кресла се намират само в някои ханища в градовете, наредени а ла франга.

Какво да прави пътникът между четири голи стени? Най-добре е да прави като мен, да остави всички претенции у дома си и да спести болезнени разправии на себе си и на съдържателя. И този път се опитах, както често преди, да се настаня колкото може по-добре върху прясно сено, на което постлах моята каучукова покривка. Прострян на това легло подирих дневните си бележки, импровизирах със сухата храна, подарена ми от консула Шой, много вкусна вечеря, представих си, че се намирам в някой от нашите най-луксозни хотели и скоро след това бях обладан от най-ободрителен сън.

На следващия 30 юни сутринта отчетох в четири и половина часа за първи път моите уреди и последвалото изчисление показа, че българската махала в Бяла е на 66,3 метра надморска височина. Около стоте турски къщички на селището са разположени малко по-високо, скрити сред градини, оградени от високи зидове. От стърчащото над тях минаре на миниатюрната джамия молитвеният зов на мюзеина се съревноваваше със звуковете на три клепала, удряни усърдно от селския учител и няколко момчета с дървени чукове. Това беше за българите покана за неделното тържество. Тръгнах по звуците и стигнах до църквицата, построена през 1843 година. Няколко стъпала водеха надолу в според старотурската повеля до наполовина заровеното в земята мрачно помещение с малка предстроена нартика; училището и гробищата на общината следват непосредствено. Всичко това отразяваше интересна картина на особени условия на живот, при спомена за които тръпки побиват по-старото християнско поколение.

Тръгнах назад към чаршията, оживена от празнично нагиздени селски хубавици и момци с богато везани ризи и затъкнати цветя. Струва ми се, че чаршията беше извънредно добре снабдена за такова селище. Местоположението на Бяла е наистина чудесно, понеже образува естествен възел на пътищата, свързващи Русчук и Свищов с Разград, Шумен, Търново, Габрово и Филипопол. В 1860 година някой спекулативен французин основал тук парна мелница и в Бяла се крие сигурно зародиш на административен и търговски център, който липсва много на обширната плодородна, година за износна търговия област между Лом и Осъм. Някога Бяла е бил център на околия. По какви причини е бил включен в Русчушкия окръг? Кой ли пита в страната на най-грубото своеволие за подобни неща! В качеството на мюдюр в Бяла, Барт срещнал още в 1862 година доста образован младотурчин, мечтал „по принцип“ много за на-

предъка. Но, както се уверих, не е оставил ни най-малка следа на практическа дейност. Подобно на повечето турски чиновници и той – напротив – се интересувал извънредно много за текущите световни събития и изразил пред Барт учудването си, че толкова малко се чувало за родината на този пътешественик (Прусия). „Съмняваше се, пише Барт, дали да го тълкува като предимство, както при жените, при които напълно спокойният живот и да не бъдат одумвани е най-висшата добродетел, или като отрицателно явление." Ако склонният към съмнения мюдюр е още жив, би трябвало да се успокои днес по този въпрос, защото известието за делата на германците вероятно е стигнало и до него. Дори и някаква мизерно оцветена литография, дошла по незнайни пътища в Бяла, показваше сини „прусли" (прусаци – бел. пр.), подкарали гневно пред себе си туркоси (войници от френската армия в Алтемир), в червени потури, и до нея, окачен като допълнително украшение в стаята на ханджията, портрет на „Бесмерк" (Бисмарк – бел. пр.). Тук, както често и миналата година, почувствувах при пътуванията си неоценимо повишеното уважение, което спечели германецът като индивид и като нация с голямата смяна на декорите при Седан.

След като търсих напразно в Бяла посочените от Барт на близко разстояние селища Норат Керимлю и Билена и се ориентирах по-точно за Гьолбунар (езерна чешма) и Бешбунар (пет чешми), поех пътя за Търново. Прехвърлихме отначало по високия виадукт с огромен свод котловината, по която стигнахме предишната вечер в Бяла. Бистрото поточе се вливаше дълбоко под нас в лениво влачещата се Янтра, а на нейния бряг перяха жени и момичета с високо вдигнати поли и създаваха пикантна гледка, която може би би изтръгнала от строгите пуритани възгласа „шокинг!" Изненадващо големият монументален мост пред нас отвлече вниманието ми от приятната група.

Как ли е стигнала мръснокафявата Янтра до този извънредно грижливо изработен 270 м дълъг, 9 м широк каменен мост от плътен еоценски варовик с 14 засводени отвора на подпорно разстояние от 9 м и красиво скулптирани 11 м високи стълбове? При честата промяна на валиите е трудно да се каже, кой е дал първият подтик за тази великолепна постройка. Тъй като са били необходими 3 години до окончателното му завършване в 1870 година, смята се, че е започнат все пак през управлението на големия валия: и така, много е вероятно, че за построяването на моста трябва да се благодари на Мидхат паша. Случи се в 1872 година близо до градчето Килифар при Федабей да се запозная лично със строителя на моста. Там, в голямата кръчма на хана седеше той. Никола Фичоглу, простичък българин от Стара планина, който не се отличаваше по носията или по друго от най-обикновените селски жители. Говореше наистина с оправдано самочувствие за творбата си и подчерта главно, че мостът е струвал 700 000 пиастри, т.е. 70 000 гулдена, за

България огромна сума. Но като че ли почти не чувствуваше, че той, който притежаваше едва ли повече от най-елементарните познания, е създал творба, която може да се нарече – като изключим Константинопол – най-съвършената нова хидротехническа постройка в Турция и би направила чест дори и на най-кадърните европейски техници.

Много пъти съм си задавал по-рано въпроса, кой ли е създал многобройните мостови постройки на султаните в XVI и XVII век, например

Мостът на Янтра при Бяла

възхитителните виадукти при Видин? Разполагали ли са турските завоеватели още отначало с инженери и архитекти в своите редове и по-късно ли се е изпарила любовта им към изкуствата и науките? Или са използували талантливи чужденци? Мостът на Никола Фичоглу разсея всички тези съмнения. Най-много постройки дължи бляскавата епоха на Турция на македонските и българските майстори, чиито творби продължават – колкото и да е странно – големите технически традиции на знаменитите византийски майстори-строители на Юстиниян. Но който разгледа моята скица на моста на Фичоглу при Бяла и подпорните стълбове, изградени проницателно за съпротива срещу ледохода с крайно оригинални канали за по-лекото преминаване на придошлите води, ще възкликне вероятно като мен: „Какво ли би станало от такъв високонадарен народ, ако би могло да се пренесе поне само едно от нашите многобройни технически училища на Балканския полуостров!“ Известно е, че Мидхат паша беше неочаквано преместен от Русчук в Багдад, а с него изчезнаха в Дунавския вилает средствата за общополезни цели. Както мостът на Фичоглу, така и многосводестият виадукт, който

свързва моста на левия бряг на Янтра с равнището на пътя за Търново, останаха години наред без осигуряващи парапети. Но турците, а и животните са свикнали с подобни неща, както и ние стигнахме без злополука на отсрещния бряг до малък хан, заобиколен от зидове, сгушил се в ляво, плътно до предмостието.

На западните, малко обработени червенокафеви височини от глинеста почва ни съпровождаха оттук нататък многобройни могили. От

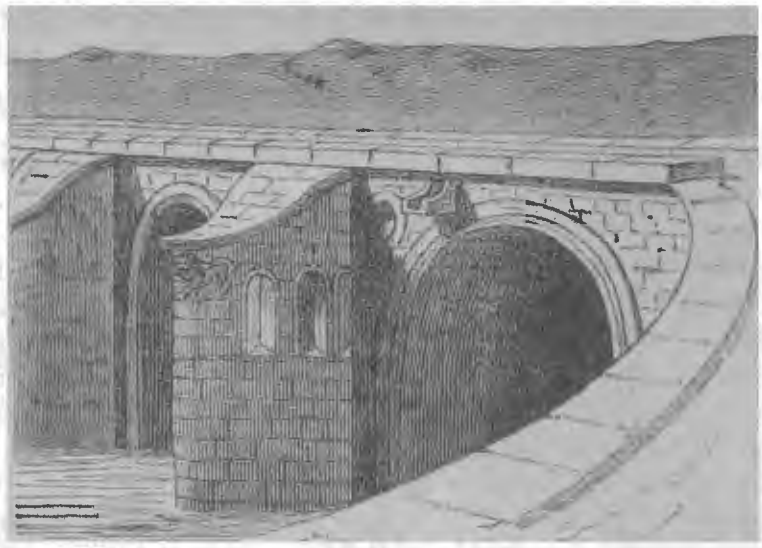

Българска мостостроителна техника

Русчук до пролома на Янтра при Самоводен нанесох на картата около 40 гробни могили от двете страни на пътя. Трябва да не е само случайност, че групите на двата бряга на Янтра показват често забележително съответствие и се намират обикновено върху точки, доминиращи на близката им околност, или откриват далечни изгледи към долината. Голямата могила северно от Бяла се виждаше например още от 2 мили отдалечения Радан и ще послужи отлично за триангулираща точка. За народа или народите, издигнали тези примитивни паметници, разполагаме днес само с предположения: но големият брой доказва, че пътниците, идващи от Азия са предпочитали широката плодородна долина на Янтра за своя маршрут през Стара планина към отвъдните земи на Македония.

По време на похода в 1854 година турците се опасяваха, че русите ще форсират преминаването през Дунава при Русчук и ще поемат пътя през Търново за Филипопол. Поради това изградиха на много точки край Янтра редути, укрепиха и при близкото Косово, където пътят завива към Плевен, една стръмно надвесена над реката издатина, от която

скицирах многобройните извивки на лъкатушната Янтра. За щастие мирът не беше смущаван през онази година в този край, силно изтощен от 1828 до 1829 година от реквизиции и други притеснения; но затова през 1877 година пострада още повече от ужасите на войната. Турското командване в България предполагаше със сигурност, че руската дунавска армия ще премине реката при Тутракан и беше немалко изненадано, когато на 27 юни се прехвърли неочаквано при Свищов. На важния път оттам за Търново не бяха взели и най-дребните съпротивителни мерки; само слаби черкезки части бяха заели няколко точки. Още на 5 юли руската лека кавалерия нахлу и стигна до Янтра, на 6 юли 12 драгунски полк изгони турците, разположени при Бяла, и се настани на височините, доминиращи над русчушкия път. Без значителни загуби русите превзеха най-ценните стратегически позиции и единствения стабилен мост над долното течение на Янтра, от което авангардът на XII армейски корпус се възползва веднага, за да се установи на 10 юли северно от Бяла при Манастирци. Войската се придвижи бързо в същата посока, откъм юг XIII корпус изнесе кавалерията си напред, на 12 юли цялата линия на Янтра, от Търново до Дунава, се намира вече в ръцете на престолонаследника, командир на лявото крило на руската инвазионна армия, а на 18 юли императорът настанява своята главна квартира в Павел, само на 15 км от Бяла.

Когато Осман и Сюлейман паша спряха първите бързи успехи на русите отсам и оттатък Стара планина, оперативната канцелария на главния командир, великия княз Николай, се премести на 31 юли от Търново в Бяла, където на 1 август в присъствието на царя беше решено да бъдат засилени недостатъчните войски срещу неочаквано проявената военна сила на подценения турски противник чрез най-бърза мобилизация на гвардейския корпус на 42, 43, 44 пехотна дивизия и образуване на 4 нови армейски корпуса. На 3 август беше разпоредено и свикването на 188 000 опълченци (милиция) и заангажирано активното сътрудничество на румънската войска. На 16 август руската главна квартира беше преместена назад в Горна Студена. Но Бяла остана важна база за центъра на престолонаследника; и когато Мехмед Али изтика в началото на септември лявото му крило от Черни Лом към Баницка-Лом, укрепиха височините около Косова и Бяла, за да прикрият неговия каменен мост и хвърления на долното течение на Янтра подвижен мост в случай на евентуално отстъпление. На няколко пъти турската армия се приближи откъм Лом до Бяла, но не успя да завладее позицията, защитавана от русите с голямо умение.

През време и след нещастно завършилата за Турция война повечето турци, както почти всички черкези и татари, напуснаха своите селища край Янтра; и в 1854 година много български семейства се бяха изселили в Крим и Влахия: хубавите села Тръмбеш, Мусюклю, Радан, Одалар и

други, през които минахме, и великолепните стада на ливади с тучна трева сочеха, че раните от войната зарастват бързо в тази област. Тук развъждат най-вече много хубави коне, докато рогатият добитък, за чието облагородяване правителството не предприема нищо, е само от умерено едра средна порода. Почвата е прекрасна, местността – пълна с прелести, царевични и пшенични ниви, ливади, оросени от малки поточета, лозя, чудесни горички от плодови дървета, най-често диви круши, от които се получава много вкусен компот, и многобройни изворови чешми, характеризират левия бряг, чиито височини се отдалечават доста много от реката, докато десният бряг, слабо населен склон, покрит с храсталаци, е украсен само от редки единични групи дъбови дървета.

И в долината на Янтра селското стопанство е примитивно. Понякога съглеждам 4, но и 8, а в планините дори 8 до 10 слаби малки волове, впрегнати в рало. При Кочина, село с много тухларни, поведох разговор с българин-орач и той ми позволи да разгледам неговото рало с всичките му подробности и да го нарисувам. Селянинът изрязва сам цялата дървена част: само лемежа и ножа купува в най-близкия град. Първият струва 25, вторият 10 пиастри, а цялото рало, заедно с железните пирони около три и половина до четири гулдена. Тъй като въпреки благозвучното наименование „Министерство на агрикултурата в Константинопол" няма никакво селскостопанско училище в цяла Турция, Мидхат паша се потрудил да снабди своя вилает по търговски път с подобрени австрийски земеделски сечива. Главно в Раховската и Свищовската каза се виждат често рационални плугове и вършачки, но общо взето селянинът в Ориента държи още по-упорито от всеки друг на старото.

След хубавата равнина и кратко разстояние от блатисти низини пътят възлиза при селото, наречено Армутли (на български Крушите) поради многобройните крушеви дръвчета около ръба на височините, издадени тук над реката. От отвъдната страна под светналото минаре се разстила извънредно красиво разположеното село Дранкьой (на български Драганово). Близо до чудесната изворова чешма на Боруш минахме край група от 14 могили на почти равни разстояния в два реда от запад към изток. От тях две много високи в ляво от пътя предлагат великолепни засечни и ориентировъчни точки. Многобройните човешки кости, на които тук се натъкваме, караха господин Славейков да предположи, че знаменитото решаващо сражение (1396 г.) между унгарския крал Зигмунд и султан Баязид е станало при тези могили. За съжаление господин професор Брун от Одеса се присъединява към българския чичероне, а най-новите писатели следват професора; в глава VIII се надявам да покажа, на колко несъстоятелна база се гради това напълно неоснователно твърдение.

При Мургазли височините намаляха. На север от селото минахме по

9 м широкия, 40 м дългия дървен мост върху 4 подпори над Росица, най-значителния приток на Янтра, но който не извира, както твърди Барт според невежите си придружители, от Троянския манастир, до който минава непосредствено реката Осъм, а значително по на изток от най-високата част от Средна Стара планина. Когато пътувах по-късно из онази област, получих най-ясна представа по този въпрос и при описанието на реката ще се спра по-подробно на изворите на двете реки. Бих искал тук да спомена само, че и следващите данни на Барт, че Росица носи като второ име „Никоп", е напълно погрешно.

Едновременно с нас прекосиха реката и много селяни на връщане от пазара в Търново; направи ми впечатление, че всички жени носеха тъмно облекло. Бяхме само на не повече от миля и половина от тесния пролом на Янтра, чиито прелести Барт е описал подробно още в началото. Все по-лесно изпъкваха на юг характерните Столови планини, разположени пред Стара планина, и изгледа на Поликраище, заобиколено от свежи широколистни гори и лозя, добиваше все по-великолепен облик. Но всичко това беше – тъй да се каже – само пролог на местността към величествените картини на малко познатия старопланински свят, чиито тайни започнаха да ми се откриват!

VIII.
ЦАРЕВГРАД ТЪРНОВО

Самоводене – пазител на дефилето на Янтра. – Юстинианов кастел. – Предполие на Стара планина. – Олтари на обитатели на землянки, езически и християнски славяни. – Основателят на манастира св. Тройца. – Събор на св. Преображение. – Местност и калугери. – Поздрав от кастелния хълм на Търново. – В хана „Бела Бона". – Разположение на Царевград. – Хониат и ситуационният план на Молтке. – Описание на града. – Неговите квартали, джамии, църкви, сарай, мостове, укрепления и т.н. – Историята на „Света гора". – Високата почит на българите към Търново. – Резиденция на династиите на Асеновци и Шишмановци. – Калоян и папа Инокентий III. – Хубавата дъщеря на цар Борис. – Унгарците пред Търново. – Византийската Мария, цар Константин и хайдук Ивайло. – Чака, сънът на татарския хан Ногай. – Краят на патриарх Йоаким. – Адамити и исихасти. – Цар Александър и еврейската царица Теодора. – Челеби, синът на Баязид, превзема Търново. – Евтимий – последният патриарх. – Опустошение на града. – Под турска власт. – Някогашна промишленост. – Консулства. – Окупация от русите в 1810 г. – Мъченичество на борците за свобода в 1836 г. – История на църковната сграда Кирил и Методий. – Убийството на нейния ктитор Васил Киселов. – Опити за въстания в 1867 и 1876 г. – Последици. – Събития през време на руската война в 1877 г. – Великият княз Николай и князът Черкаский. – Въвеждането на руска администрация. – Събрание на първенците и избор на княз. – Местни висши чиновници. – Конакът. – Павилионът на султан Махмуд. – Мютесарифът Хайдар бей. – Пред и зад завесата. – Академично събеседване. – Пожарната команда на Мидхат. – Частни постройки в Търново по описанието на Молтке. – Римски камък на Баждерлък-чешма. – Посещението на султан Махмуд на Куршумли джамеси. – Някога и днес. – Жестоката смърт на император Балдуин I. – Скален мост. – Вход към Царевец. – Турският дворец на хаджи Калфа. – Изкачване до Хисар джамеси. – Римски надписи. – Стар кръщелен купел. – Вероятното място на старата патриаршеска църква „Възнесение господне". – Дворецът на цар Йоан Александър. – Църквата св. Петка. – Турчинът и старите развалини. – Чан тепеси. – Римски камък. – Бартовият Никополис ад Хемум. – Слизане. – Антични останки. – Резултати от посещението на Хайдар паша в хана Бела Бона. – Въздействието на посещенията за кеф за етнографа.

– Сцена при наричане на войници в конака. – Военната служба и мюсюлманите. – Посещение на светата църква на царете. – Джамия, върната през 1877 г. на християнския култ. – Тържествен молебен в същата в чест на конституирането на България в 1879 г. – Излет до Арбанаси. – Неговата църква. – Нападение на кърджалии. – Къщите на Бранкован, Кантакузен, Братиано и Фелипеску в Арбанаси. – Женски манастир Св. Никола. – Римска скулптура. – „Фабриката" на Карагьозоглу в Мариинопол. – Синьор Бианки. – Манастири. – Конски пазар в Раховица. – Турски похвати на конския пазар. – Манастирът Св. Петър. – Антични фрагменти. – Янтра. – Картографска коректура. – Мъчения на Ширкетколата. – В Търново.

Тесният пролом на Янтра и чуждият за нас изглед на пъстро боядисаните ханища непосредствено пред северния му изход, двусводестият каменен мост над Самоводенския поток и едноименното селище принадлежат всъщност изцяло към близкия Царевград Търново. Надничащ из

Манастира Св. Тройца при тесния пролом на Янтра до Търново

орехови и черничеви корони, Самоводене прилича на огромна стражница за охрана на религиозните мистерии, които крие несравнимо живописната манастирска котловина. Преди 1000 години тази роля се падала на една от безбройните юстинианови крепости, чиито стени лежат сега в развалини.

При Самоводене влязох в района на Средна Стара планина, оживен

от разнообразния изглед на надземната, 800 до 1200 м висока варовикова зона, чиито хоризонтални скали, разцепени от много пукнатини и пещери, образуват съединително звено между кристалинната висока верига и льосовата тераса към Дунава. Дефилето на Янтра, врязано в еднакво високи, свързани някога стръмни стени по всички времена трябва да е подканвало да се въздигат тайнствени жертвеници. В прикътани горички в полите на високите му стръмнини олтарите на могилните обитатели и езически славяни са се намирали вероятно на същите места, където днес отсам и отвъд Янтра се издигат два горди манастира. Цялото българско християнство познава и слави св. Тройца и светото Преображение. И двата манастира се ползуват с най-висока почит, тъй като природата и калугерите са направили всичко, за да ги облекат в мистичен блясък.

Откъснат от шума на светското житие и битие, облегнат на около 80 м висока каменна стена, чиито пещери са недостъпни за светлината, те са били посещавани от отшелници, уморени от света; на десния бряг на Янтра се издига величествено манастирът, посветен на св. Тройца, живописно красив, с блестящи куполи и кули, съблазнително привличащи странника. Мит и традиция, илюзия и суеверие са извършили своето и така неговите 50 монаси бяха изцяло заети с работа извън манастира. Тяхното влияние се е простирало някога далеч извън пределите му. Това доказват набожни дарения, дори и отвъд Дунава от дълбоко вярващи влашки боляри. Господин консулът Шой и сър Робърт Далиел посетили манастира в 1867 г. и намерили там, според съобщена ми любезно бележка от дневника, три стари пергамента, от които единият сочи като основател на манастира влашкия митрополит, докато игуменът твърдеше, че цар Шишман бил ктиторът! Според друг документ от 6 февруари 1776 г. Стефан Кантакузин бил осигурил на манастира 6000 пиастри годишен приход, а третият, произхождащ от Александър Гика, отбелязва годината 1803, в която манастирът бил завършен, повероятно възстановен.

Както за Св. Тройца, така всичко това важи и за отатъшния женски манастир свето Преображение, приютило много повече калугерки, на чийто събор (патронен празник), през август идват от много далеч на поклонение хиляди богомолци, съживяват обикновено пустия път и заглушават с гласовитите си молитви и шума на бързата на места като стрела Янтра, бореща се със скалите. След малък завой на пътя ни се откри силуета на манастира, обграден от млада широколистна гора в подножието на висока варовикова стена. Добре, че вечно неспиращата борба на природните сили там горе почива от време на време. В отдавна отминали дни нейната принудителна мощ е завлякла чудовищни каменни колоси надолу по пътя. Гладко пометеният път, по който са се придвижили в луд бяг, днес е покрит от сочна трева, а на някои

места са се вкоренили дъбаци, в чиито сенки сега пладнуват богатите стада на монасите. Колко хубаво би могло тук и там да се прекара лятото! Но мен не ме теглеше да се запозная с набожните господа. Само за миг си починах, за да скицирам с няколко черти великолепната картина; щом завърших скицата, продължих пътя си непосредствено до коритото на Янтра между все повече приближаващите се стръмни стени. Най-после тясната котловина се разшири и от търновските високи укрепени хълмове се подаде стърчащата над малко море от къщи най-високо разположена джамия; възвестяваща от високо, кой е тук господарят, светещият връх на нейното минаре, подобно на знаме с висока мачта, носеше полумесеца. Скоро след това нашата кола премина по главоломния калдъръм на царевия град.

Търново разполага с многобройни големи ханове, но – по препоръка от Русчук – потърсих най-малкия и неговата любезна собственичка, в чиято чест пътуващи галантни италианци го бяха назовали Бела Бона, се стараеше да прави чест на своето име. Красотата ѝ беше обаче поизбледняла от кръщението на хана насам, но добрината ѝ за гости от Европа, за щастие, не се беше изпарила; тя я делеше само с голямото си предпочитание към екзотични растения, което беше добре дошло за мен. Прозорците на стаята ми, обзаведена без особен лукс, бяха под стряха, даряваща сянка и хлад. Под нея „мадам" беше разположила градинка с пищни багри в различни изделия на българското грънчарско изкуство. Тук ме заварваше сутрешното и вечерното слънце, сърбайки често чай сред ухаещия въздух, на приканващите към кеф възглавници върху дивана. От отвъдната гъсто обраснала стена на долината се носеше песента на славей, а между кървавочервените олеандрови храсти се показаха далеч на юг снежнобелите върхове на Стара планина, забулени в тъмносин ефир. Веднага след пристигането в мен напря силното желание да добия от подходяща точка общ поглед за чудноватото разположение на стария Царевград и едва след това да направя задължителните посещения на пашата и на някои знатни жители.

Местоположението на Търново е наистина изненадващо. Още византиецът Хониат го е възхвалил с няколко думи. И Молтке твърди, че никога не е виждал по-романтичен град; той определя скалните образования, в които е вграден, като „съвсем невероятни". Че последните са впрочем варовик, а не пясъчник, едва ли би могло да убегне на толкова способен познавач на терен; сигурно е само грешка на перото, че ги споменава като такива в „Писмата" (книга на Молтке, б.пр.), получили едва в последно време заслужена оценка.

Да обхванеш от една точка всички части на града в цялостна картина се оказа за съжаление невъзможно. Най-обятен беше погледът от височината отвън моста Гази-Ферюш-бей, увенчана с редут. Отличен пътеводител се оказа ситуационният план на Търново, изготвен от Мол-

тке в час на размисъл и почивка. „Тъй като ефендимис (султан Махмуд, когото съпровождаше Молтке) ще влезе днес в джамията", писа той на 19 май 1837 г., „употребих почивния ден за да изтръгна тайната на терена чрез снимка". Най-любезно дадените ми ценни обяснения от придружаващите ме господин професор Шишков и инженер Гавронски ми откриха възможността да нанеса многбройни исторически и топографски интересни точки в плана на Молтке; без него щеше да бъде много потрудно да се разбере връзката между градските части, загнездили се на различните варовикови тераси, прорязани от лабиринтни завои на Янтра; и тъй поменах с благодарност големия ръководител на битки, занимавал се по онова време със ситуационния план на Париж с по-немиролюбиво намерение.

Ето, пред мен се разпростира онази панорама на Търново, която скицирах на чудесния 2 юни 1871 година, и отново изпъква в спомена ми незабравимия час на съзерцателна наслада от изгледа на осветения в слънчев блясък, разхубавен Царевград с живописните му стени, кули, джамии, минарета, църкви, куполи, мостове, острови, градини, проточени скали и реки.

На запад личат в голямата картина двата пилона, охраняващи манастирската котловина, през които русчушкият път води за Търново. До близкия „Орел" (орлов хълм, на турски Картал баир), отделен само от ниска седловина, извисен на левия бряг на Янтра, се издига откъм изток закръглен хълм с терасовидно възлизащия християнски квартал. На стръмния бряг къщите, магазините, безистените и хановете са притиснати в редици едни над други, в страшно тесни улици; едва може да се повярва, че хората имат там достатъчно въздух за дишане. Скъпоценните места са принудили дори жителите – рядко явление в Ориента – да строят два до три етажа. Из разхвърляните къщи се издига двукуполна черква, посветена на славянските апостоли Кирил и Методий, а до нея „търновският владика", скромната резиденция на търновския епископ.

От подножието на този хълм към юг, изцяло застроен, се разпростира повечето върху равен терен втори квартал, населен от турци и българи, чийто център е мютесарифския сарай, резиденцията на губернатора. Към изток следващата част на града се отличава с необикновено мудния си характер. Постройките не са издигнати толкова нагъсто, а между тях се вижда хубава зеленина. Тук мнозинството се състои от османлии. Къщите им се отличават с високи зидове или дъсчени стобори, понеже турчинът не обича – както се знае – дори само едно чуждо око да надзърне в къщата, всъщност в крепостта му. Тук, в този квартал, разпрострян до моста Гази-Ферюш-бей са съсредоточени великолепните монументални сгради на Търново. Минарето и островърхия покрив на Сарадж джамия, куполите и отделената огромна топола на Кур-

Руски войници в български квартал в Търново

шумли джамия, а между двете „Сахатли" (часовниковата кула) и много други минарета, куполи на джамии и бани създават тук още по-благоприятен изглед, тъй като мнозинството от къщите толкова много си приличат, че не могат да се разпознаят и придобиват някакъв чар само от различаващата ги жълта, червена, кафява или синя боя.

По-голямо учудване от споменатите архитектурни творби, изградени от човешка ръка, изпъкващи поради скромната околност, възбуди у нас забележителният естествен скален мост, който води от последната описана градска част към конусообразния „хълм Царевец". Името му определя мястото, върху което някога се е издигала резиденцията на българските царе. Следите са унищожени, а името е останало. И турците го наричат „Хисар баир" (Дворцов хълм), увенчаващата го джамия „Хисар джамия", а върха на могилообразно възлизащия хълм „Чан тепе" (камбанен хълм – б. пр.). От завладяването насам, хълмът Хисар е населен изключително от турци. Джамията „Кавак-Баба текеси" на северозападния му склон не се вижда от нашата наблюдателна точка; на югоизточното подножие на хълма личи бедна турска махала с минаре, а непосредствено до северозападния стръмен склон се издигат над надълго разстланите тесни български жилища куполите на старата „Митрополска черква" (Митрополитска черква – б. пр.) и на св. Богородица, при която Владика Кьопрюсю (владишкият мост) води до третия български квартал и към чудесно оформения хълм Трапезица; в неговото подножие лежи в развалини църквата, в която са коронясвани царете от Асеновата династия.

Върнем ли се към споменатия мост Гази-Ферюш-бей, ще видим на десния бряг на Янтра, откъм малката „Сарачилар джамеси" значителен, в по-голямата част мюсюлмански квартал да се издига високо на юг до първото красиво залесено стъпало на този склон, от който се опитах да нахвърля скицата на Търново. Щастливите мюсюлмани, заселили се на това място, имат възможност всеки ден да се радват на очарователната панорама, за което може наистина да им се завиди.

В последните години на старобългарското царство тази точка е била според възторжения разказ на съвременника Григорий Цамблак, роденият в Търново архиепископ на Киев* „от всички страни видима тревна площ, напоявана богато от стичащите се там води и освежаваща още отдалеч очите с прелестта на водите, насадена с дървета, пълна с най-разнообразни цветя и плодове, над която се издига гъста просторна гора" – всяка година средище на голям празник в чест на тамошната църква на „Пречистата Дева", Христова майка и Богородица. След като празникът по-късно се изродил във вид езическа вакханалия, последният търновски патриарх Евтимий се видял принуден да го отмени. Високи-

* Jirecek, Geschichte der Bulgaren. S. 446.

ната наричаха „Света гора“ (Света планина) и Калфа я описва още в XVII век под това име като „гористо възвишение, чиито дървета не се секат, за да намери добитъкът там сянка и храна.“

Понастоящем Света гора и почти всички възвишения на завладяващата панорама са едва ли не лишени от дървесната си украса. От най-близките само на Трапезица се вижда малко зеленина, а едва от далечното високо плато на Арбанаси личат по-големи насаждения. Но гледката добива от тези различни контрасти завладяваща прелест, особено когато бягащи облачни сенки покрият голите варовикови площи в мрачно синьосиво, а градът и реката, мостовете, джамиите, църквите, къщите, минаретата се открояват в пълен слънчев блясък.

Чудно ли е, че това много прославено Търново с живописно разположение, с укрепените Царевец и Трапезица, достопочтени църкви и манастири, въпреки издигането на Русчук във валийски град, остана за българския народ старо свещено място на царе и владици! Само като ги види и чуе за неговите исторически традиции, и чужденецът разбира напълно техния чар.

Търново (трънен замък) е бил към края на миналото хилядолетие люлката на славянобългарския династичен род на Шишмановците. Те приемат наследството на финско-българските владетели, след като гръцкият император Йоан Цимисхий покорява България и принуждава последния царски потомък Борис да снеме императорския пурпур. В 1186 година Търново става „достопочтено седалище на епископ“, резиденция на българските князе от рода на Асеневците, издигнали царството на българите за кратко време до ново значително положение и изпълнили Търново с непознат дотогава блясък. Главно настроеният враждебно срещу гърците цар Калоян, царуващ тук със своята „куманка“ довличал в Търново от набези за плячка из Тракия и Македония, дори и до вратите на Константинопол, неоценими съкровища и бил коронясан в 1204 година от кардинала Лъв с диадема, дарена от папа Инокентий III. Същевременно приел скиптър и знаме с лика на св. Петър, което обаче не му попречило да се съюзи година по-късно с гърците против латинците. Той победил Балдуин I в решително сражение при Одрин (1205 г.) и този първи латински император на Византия трябвало именно в Търново да изкупи толква ужасно възкачването си на най-благородния престол на православната църква.

От Търново византийският император Хайнрих си взел в 1213 г. за съпруга хубавата дъщеря на цар Борис. Стените на Търново станали свидетели на блестящото влизане на Акрополит като посланик на мира на първия Палеолог Михаил VIII и след това на магистър Егидий, влязъл враждебно със своите унгарски пълчища. Само няколко години по-късно (1278 г.) интригантката византийка Мария, вдовица на цар Константин, се омъжва в Търново за неговия победител „хайдук Ивайло“. След

като прословутият татарски хан Ногай превзел Царевград, синът му Чака бил уловен в Търново и удушен от евреи и палачи, а неговият съюзник патриарх Йоаким III хвърлен за държавна измяна в 1295 г. от скалата на крепостта.

Скоро още по-повратна съдба сполетява Царевград. Отвъд Стара планина турски пълчища заливали вече Тракия, когато в Дунавска България се разиграва епоха на най-лоши религиозни размирици. Адамити и исихасти скитат около Търново, в близките котловини на Янтра се празнуват всякакъв вид безсрамни оргии, които изтощават силите на народа; и владетелят отговарял на дълбокото падение. Цар Александър изпратил своята съпруга, дъщеря на влашки княз, в манастир, тъй като много повече му се понравило едно „очарователно, хубаво еврейско момиче". След покръстването ѝ, той я издигнал в „новоосветена царица, а след смъртта ѝ, в църквата пеели за нея под името „Теодора" „вечная памят".

Под владичеството на Александровите достойни синове настъпил мюсюлманският съд, донесъл края на българското царство и довел Търново близо до гибелта. На 17 юли 1393 г. Челеби, големият син на Баязид, напада след тримесечна обсада дворцовия хълм „Царевец". Патриарх Евтимий, който заместващ отсъствуващия цар, напразно молил победителя да пощади града и избегнал сам смъртта само по „чудно ненадейно вдървяване на издигнатата вече ръка на палача". Причисленият по-късно към българските национални светци български патриарх станал свидетел на разрушаването на великолепните сгради, на предателското убийство на патриции и боляри в една църква (според други – в близкото Марино поле). Скоро след това се издигнало първото минаре с полумесеца над старобългарския Царевград и гръцките владици от Фенер разкрили, като съюзници на мюсюлманите, резиденцията си в един мизерен квартал на града.

Търново останал дълго време столица на Дунавска България, откъдето управлявал наместникът на султана. Преди един век Търново е бил един от най-важните турски промишлени градове; в неговите тъкачници работели хиляди станове. Оттогава тази промишленост се оттеглила дълбоко в Стара планина, в Габрово, Беброво, Елена и Трявна. Но и днес още има на търновския пазар клонове с местни и чужди стоки на висока стойност, които снабдяват околните области с необходимото; там се върши оживена междинна търговия по посока на Дунава. Поради това, до основаването на „Туна-вилает" (Дунавският вилает – б. пр.), Австрия, Франция и Русия поддържаха тук консулства и в много отношения трябва да се съжалява, че те бяха по-късно закрити. Те щяха може би да допринесат за по-бързото въвеждане на някоя благотворна реформа в народното стопанство и комуникациите. Или това предложение, пред вид на предишното средно влияние на западното консулско тяло в Ориента, е прекалено сангвинично?

Четири столетия пълни с потисничество и унижения преминали в старобългарския главен град, когато мамещ миг обещавал освобождение от турско владичество. В 1810 г. Търново се предал на княз Вяземский от армията на граф Каменский. Но само няколко месеца траело управлението на руско-православния кръст. Войната от 1818 до 1829 г. възбудила нови напразни надежди. Султанската власт се върнала отново, но желанието за освобождение останало. В 1836 г. Хаджи Йордан от Елена и много патриоти от Търново изкупили това желание със смъртта си. В том III ще съобщя някои подробности за този неуспешен опит за въстание. Тук искам само да разкажа за един характерен принос към историята, свързан с Търново, за вас все още недостатъчно познатото лошо турско управление в България, което не можаха да ограничат дори и спогодбите на Парижкия договор от 1856 година в полза на раята. Едно от значителните права, извоювано с натиск, упражнен от великите сили, гарантираше на християнството в Турция неограничен строеж на църкви. Където християни живееха наред с турци, набожните се молеха по-рано в полуподземни църкви; нищо по-естествено от това, добри християни да се постараят да издигнат по-достойни места за почитане на господа. Но турските власти гледаха на тези начинания със завистливи очи, и там, където не им се изпречваха европейски консули на пътя, търсеха възможност да ги ограничат. Тъй също и в Търново, чиято голяма община, подбудена от влиятелните търговци братя Киселови, започна в 1860 година да строи църквата „Св. Кирил и Методий".

Според плана на Васил Киселов, двамата апостоли, на които посветиха божия храм в Нова махала, трябваше да бъдат символизирани с два купола. Струваше много труд, бакшиши и т.н., докато се спечели съгласието на конака за това нововъведение, обидно за турските очи. Под надзора на двамата братя Киселови, дарили най-много, скоро се издигна импозантната за онова време мощна сграда; в неделните дни участваше в работата и Васил; неговият пример действаше заразително и голяма част от каменния материал ломяха и пренасяха гражданите. Колкото по-високо се издигаше черквата, толкова повече растеше омразата на мюсюлманското население срещу Васил Киселов; и турците се заклеха той да не доживее покриването ѝ. През август на 1861 г. на връщане с няколко търговци от Селви (Севлиево – б. пр.) за Търново при Казанчи дереси го раняват смъртно с изстрел близо до белия дроб и удари със сабя по главата. Така го намерил един селянин, превързал раните му с тютюневи листа и го довел в Севлиево. Въпреки всички грижи живял само три дни и назовал в пълно съзнание имената на своите турски убийци, а в последния миг препоръчал на извиканите си близки да завършат толкова скъпата му църква, в която в знак на благодарност за неговото пожертвуване намери пръв своя вечен покой. Известието за убийството на видния патриций Васил предизвика най-

силно вълнение сред християнското население на Търново; отрупали пашата с молби за енергично наказание на известните виновници. Но те успели да докажат своето алиби срещу клеветните християнски свидетелства, недействителни според закона на Корана. За да докажат на огорчената община своето „безпристрастие", турските съдии наредили да обесят вероятно съвсем невинен в убийството циганин.

Този вид правораздаване – почти всекидневна гавра с християните – заедно с администрацията, изсмукващи най-добрите им сили, предизвикаха нови опити за бунт, но винаги потушавани с кръв, както в 1867 и отново в 1876 г. Малко по-късно отколкото на юг от Стара планина избухна онази година българско въстание в северните области, въпреки че и там от дълго време го бяха замислили; още през зимата внесоха с контрабанда от Румъния и Сърбия значителен запас от оръжие в страната и го разпределиха изключително между населението на християнски старопланински села. Всяка община трябваше сама да плати своето оръжие, муниционите и т.н.; ръководителите на въстанието се погрижиха само за покупката. Приготовленията изглеждаха завършени; четите от Елена, Трявна, Дряново, Габрово, Севлиево трябваше едновременно да настъпят концентрично срещу Царевград Търново с гарнизон от само няколко батальона, чието превземане изглеждаше почти сигурно, тъй като и две банди от Самоводене и Раховица трябваше да действат срещу тях от север. Но добре изработеният план се разпадна при изпълнението, тъй като в последния час е бил издаден на турците от страх или от вероломство. Ние ще се запознаем с пропадането на различните въстанически чети при посещението на съответните селища; почти всички ръководители паднаха в борбата или от ръката на палача. Ужасяващото кърваво хоро започна с „комити" в съседната на Търново Раховица. В момента, в който тамошната чета се готвела в дома на един от въстаниците през нощта на 13 май да тръгне за Царевград, къщата била заобиколена от заптиета, слезли от Търново, и предадените 24 младежи се видели принудени да поемат начело със своя ръководител Македонски и байрактаря Панов сред силен ескорт пътя към града на пашата, където увеличили броя на заловените въстаници, очакващи наказанието си в затвора на укрепения нов конак. На следващия ден всички българи, мъже, жени и деца с поповете, старейшините и учителите потеглили от Раховица, отдалечена само на един час от Търново, за да поискат своите млади хора от мютесарифа Реуф паша. Този млад турчин, добил образованието си в Париж, още след първото известие за демонстрацията на възбудените народни маси ги пресрещнал на кон на „владика Кьопрюсю" (Владишкия мост) и с успокояващи думи ги склонил да се върнат. Няколко дни по-късно той освободил шестима от най-младите революционери; останалите били тежко наказани със затвор, а бившия руски офицер Македонски и учителят Панов били обесени в Тър-

ново. И там търсили оръжие и задържали много хора. Мечът на таен донос висял над всички християни и многобройни несправедливости огорчили дори такива мъже, отблъсвали дотогава всяка съпротива срещу властта.

В такова огорчение срещу господствуващата раса, повишено от нечувани кланета на Балканския полуостров, година по-късно последва обявяването на война от Русия и бързото напредване на нейните войски към Търново беше посрещнато от стария Царевград с истинско вътрешно ликуване. Очакваше се природно укрепеният и защитеният от няколко редута град Търново да бъде енергично защитаван поради голямото му политическо и военно значение. Но турските пълководци бяха загубили и ума и дума. Търновският мютесариф Мехмед Саид паша настояваше напразно пред командира на Дунавската армия Абдул Керим паша за най-бързо подкрепление на слабия гарнизон, който със своите четири батальона, пехота, ескадрон заптиета от Солун, планинска батарея и няколко тълпи башибозуци под командуването на Савфет паша едва стигаше за защитата на най-важните точки.

През нощта на 6 срещу 7 юли високоиздигащи се огньове на възбуденото население възвестиха приближаването на русите, подплашиха тълпи от бягащи пред тях мюсюлмански селяни. На 7 юли сутринта кавалерията на генерал Гурко настъпи от запад и север към града. При влизането на първите ѝ части Савфет паша изтегли своите стануващи пред Маринопол (Марино поле – б. пр.) войски на източните височини, но трябваше скоро да се откаже от опита за съпротива, когато една руска батарея, разположена на доминираща северна точка, започна да обстрелва успешно турската линия; тъй като една обходна колона заплаши същевременно неговия десен фланг. Савфет паша започна надвечер да отстъпва, за да не бъде отрязан от пътя за Осман пазар. Изнесени бяха архиви, припаси, запаси от муниции и болни, а и мнозинството от турското градско население беше избягало още сутринта със Саид паша в същото направление. Бъркотията по пътя била огромна. При Мердан се стигнало до доста ожесточено сражение между ескадрон заптиета, образуващ ариергард, и преследващите го казаци. До тези скромни обстоятелства се свежда, според стигналите до мен достоверни доклади, борбата за Търново, окачествена от първите телеграми с обичайното преувеличение като кървава битка.

По-лесно отколкото е бил превзет някога Царевград, той е бил загубен завинаги от султаните, след като са го владели 484 години! На 12 юли бил посрещнат пристигналият от Свищов в Търново велик княз Николай от ликуващото население, почувствало освобождението си след плахи надежди. На същия ден започна знаменитият марш на Гурко от Търново през Стара планина. Главната квартира остана до 31 юли, до пристигането на телеграфното известие за нещастния изход на бит-

ката при Плевен предишния ден. С великия княз замина и княз Черкаски, определен да въведе в освободена България администрация по руски образец. Той назначи за губернаатор на Търновския окръг генерал Щербински, а за вицегубернатор заслужилия български патриот Драган Цанков. Последният напусна този пост в началото на 1879 г., за да уреди емиграцията, стичаща се от останалите български части на страната под турска власт към Източна Румелия, но се върна и взе през януари участие в откритото събрание на търновските първенци, в което допринесе много за националното дело като шеф на Либералната партия. След като завърши съвещанието по конституционния статут, сред стените на стария Царевград се състоя първото българско Национално събрание. На 29 април 1879 г. то избра единодушно княза Александър Йозеф фон Батенберг за суверен на княжеството България, прието отново след 486 години в редицата на европейските държави; същевременно местни хора заеха службите на руските висши чиновници, които се върнаха в родината си.

Когато посетих Търново за първи път в 1871 година, официално известеният за моето пристигане мютесариф побърза да изпрати един заптие-чауш в моя хан, за да ме съпровожда при често не съвсем безопасните разходки из турския квартал. Естествено направих посещение на Хайдар бей. Тръновските улици възлизат и слизат стъпалообразно нагоре и надолу; поради това всеки напразно би търсил наемна кола във вътрешната част на града. През разположената от запад към изток голяма пазарна улица тръгнах пеш с моите любезни чичерони, господата Шишков и Гавронски, за конака. Мютесарифът беше в „Идаре меджилиса“ (главния съвет); и тъй имахме възможност да поразгледаме спокойно сарая. Той е конгломерат от различни постройки, обкръжаващи доста дълъг квадратен двор. Някои здания бяха по-стари и яки, а други – повечето временни – заменени в 1875 г. с хубава нова постройка. Исторически интересен е във всеки случай един павилион, изникнал бързо за Махмуд, големия султан-реформатор, когато като втори Харун ал Рашид, но с малката разлика, че го придружавала свита, нуждаеща се от 800 коня, поискал през лятото на 1837 година да се запознае със собствените си очи със състоянието на своите области. През счупените прозорци можеше да се хвърли поглед в голямото великолепно помещение. На много места мазилката, покрита с рисунки в ориенталски стил, беше изпопадала и разкрила дървените и глинените съставни части; все пак може и да е вярно, че новата, сигурно очароваща истинска турска постройка е изградена само за 14 дни. Но най-голямата ѝ прелест е бил вероятно и тогава великолепният изглед към отсрещните залесени с широколистни дървета височини на десния бряг на Янтра и към сочните зелени ливади, възлизащи към високо разположените погреби. Дали султан Махмуд, подложил кратко време преди това 20 000 еничари под нож (1826

г.), е имал усет или е намерил време да се радва на великолепната сцена като нас?

Един чиновник на Хайдар паша ми съобщи, че той бил готов да ме приеме. В преддверието на скромната сграда беше задушно. Около 60 души от всички съсловия и народности, сред тях забулени туркини и чернооки циганки, очакваха от пашата решението му за най-дребни до най-важни въпроси. Ще се върна подробно на тази голяма мрачна страна на турската администрация. Чиновникът ни пробиваше път, стражите козируваха, завесата се вдигна под ръката на млад паж и аз застанах пред малък, малко преждевременно застарял мъж, който при нашето влизане се надигна от дивана, поздравявайки любезно. Това беше пашата на Търново, управител на 6 града, 6 паланки и 447 села. До него седеше Карагьозоглу, българин, интелигентен на вид, с лице, изразяващо самочувствие. Бяха ми говорили вече за него. Той беше не само собственик на мелница, предачница на коприна и т.н., но и първият християнски чорбаджия в Търново и муавин, т.е. помощник на пашата, която титла оправдаваше дотолкова, доколкото подпомагаше отлично Хайдар в експлоатацията на окръга с извънредната си хитрост и познанията за страната.

Пашата изглеждаше общо взето вече осведомен за целите на моето пътуване и моят ферман каза останалото. Относно състоянието на пътищата, по които мислех да тръгна, Хайдар ми даде утешително уверение, че „точно сега мислят" да започнат строежа им. Минахме на други въпроси: говорихме за училищното и църковното, минното дело и промишлеността. Но повече или по-малко заблудената същност на предпазливите отговори гласеше винаги: „точно сега се мисли за това", „започват" да подобряват това и онова и т.н. Това са те изтърканите стереотипни фрази, с които висшите турски чиновници смятат, че биха могли да заслепят „интервюиращи" западняци. Понякога успяват наистина и тогава дописките и книгите предлагат доста весело четиво за „турските реформи". Отегчаваше ме да губя времето си в безплодни разговори и когато пашата премина дори към политиката и увери с често чувани фрази, че бил искрен приятел на „аустрийците" (австрийците – б. пр.), с които турчинът винаги ще върви „барабар" (заедно), сметнах за най-подходящо, тъй като и без това ми предстоеше удовлетворението от втора среща с Хайдар, да съкратя посещението си, подсладено с кафе и цигарен дим.

Читателят на моите описания на европейския Изток не бива да се учудва, че името Мидхат се налага често на перото ми; защото където и да стъпим в България, Албания и т.н., малкото постижения в цивилизацията са негово дело. Той е единственият, който се е опитал да осъществи стереотипното: „започва се" на турските паши. На връщане видях например под големия подстъп към конака местата на пожарната ко-

манда, снабдена с малък арсенал от пожарогасителни уреди, какъвто Константинопол положително не е притежавал с такава отлична екипировка преди последния голям пожар. Това беше уредено от Мидхат.

При вечерните ми посещения на прекрасни български семейства многократно бях учуден от особения терасовиден строеж на техните хубави къщи на южния склон на стария град. Молтке ги описва сполучливо в своите „Писма": „Обичам изобщо тези неравномерни здания, чийто план е бил начертан от нуждата. В средата намираме малък двор, градина с рози и плодни дървета, наоколо се редят на по-горен кат във всякакъв зигзаг коридори и обширни помещения, съвсем отворени към двора, така че да се живее в божия хубав свободен въздух. Краищата на коридорите са издигнати в естради, покрити с килими, на които стои само една дълга висока, широка, мека софа. Широко издаденият покрив засенчва дори карамфилите и саксиите с жълт шибой, поставен наоколо извън галерията. Стаите се осветяват от коридорите; и в тях цари известният приятен полумрак, в който очите си почиват от прекомерната светлина на това хубаво небе."

Следващият ден принадлежеше на разглеждането на „Хисар" и старите търновски паметници. Въпреки ранната сутрин на чаршията цареше голямо оживление. И българският гражданин тръгва на работа с първите петли. Селяните от близката околност мъкнат на малки магарета всевъзможни хранителни стоки, а между тях тичат продавачи на мляко, плодове, дърва, рекламирайки шумно стоката си. Едва можахме да се приближим до гъсто обсадената „Баждерлик чешма", чийто римски камък привлече любопитството ми. Трите му страни бяха украсени с орли, чието схематично изображение едва се издига над посредствеността. Следващият обект, завладял вниманието ми, беше „Куршумлу джамия", наречена тъй поради кубетата, покрити с мед: тя е най-значителната джамия на Търново. Това е мястото, на което „ефендимис" Махмуд отправи на 19 май 1837 г. молитви нагоре, към Аллаха, за щастлив изход на своето пътуване. Населих на ум тихия площад пред джамията с вярващи, образували благоговеен шпалир, за да видят „Василевса и най-могъщия от всички императори". Към тях си представих, според описанието на Молтке, духовенството – моллите, имамите и кадиите, „превъзходителството" Вазуф ефенди, фаворит или камерхер, „пред когото", както разказва Молтке, „дори и везирът стои прав, докато той не му даде знак да седне", сетне пашите и натруфените с великолепни одежди хора от личната свита на султана, т.е. онази класа от люде, „които не са нито пажове, нито камерхери, нито секретари, а всичко това заедно и притежават при това много голямо влияние"; следват придворни шутове и великият управител на даренията, офицери и чиновници, всякакъв вид придружаващи слуги – каква великолепно обагрена картина! Към нея, като рамка, българската рая с чернооки жени на пло-

ските покриви, плахи, печални и смирени, подтиснати от цялата тази помпозност и блясък, тук и там по някоя сълза в очите за благодарност към султана, благородно потърсил да облекчи игото на столетното робство на християнските поданици, но и сълза на скръб при спомена за някогашните национални царе и патриарси! Говорих с няколко християни и турци, които си спомнят още точно всички подробности на това блестящо влизане. С различни чувства си припомняха всички за неподозираната промяна, настъпила оттогава в империята на великия господар. Селим III, Махмуд II, Абдул Азис I! Три имена, три епохи с различно звучене, различно съдържание, всички еднакво значителни за историята на Османската империя и нейното християнство – и все пак внезапно затъмнена за българите от периода на управлението на султан Абдул Хамид, довело до възкръсването на тяхното старо царство!

Колко толерантен е станал турчинът! Моят официален придружител, юзбашията ни покани да влезем в джамията. Аз благодарих. Теглеше ме по-нататък, към интересния „Царевец": скоро след като улицата зави наляво, застанахме на чудния естествен скален мост, който води към хълма. Ако не е един от високите зидове на Хисаря, то сигурно това е мястото, откъдето нещастният латински псевдоимператор на Византия Балдуин I, след единадесет месечно царуване в Константинопол и също толкова дълго пленничество в Търново по заповед на цар Калоян е бил ужасно осакатен и хвърлен в пропастта, предоставен за плячка на лешоядите. Да видят края на императора-схизматик е било привлекателно за немалко зрители на зеленината морава, разположена сега тъй спокойно приканващо на дясната страна; а онези, не намерили място там, трябва да са били привлечени от страшната драма около отвъдния естествен амфитеатър на „Трапезица". Латинските войски бяха нанесли неизразими щети на достопочтения Константинопол, но Балдуин изкупи старшно тежко краткия си блян на владетел! Дали погледите му са мерили може би дълбочината на пропастта или са се отправяли надалеч към загубеното семейство и родината? Не са ли търсили копнеещите му очи милост или той си е спомнял, при вида на своята кръвожадна околност, за онзи несравним миг в „Св. София" на 16 май 1204 година, когато – седнал на златен трон – приел пурпура от легатите на папата и при зова на тържествената епископска служба на първия свещеник: „Той е достоен да управлява", е чул отзвука на силните викове на събранието от големите подкуполни пространства на постройката на Юстиниан Велики „той е достоен!"

Споменатият около 60 м дълъг скален мост, място за великолепни празнични сцени, както и за героични постъпки и злокобни деяния, е само 12 м висока оголена варовикова стена над дълбоката седловина между стария град и „Царевец", издигаща се стъпаловидно, както много други, над Янтра, стесняващи се към височината и заобикалящи конусови-

дния хълм „Хисар“ като вал. Изкуствено укрепени тук и там, тези естествени, стръмно отсечени стени са образували много силно укрепление на старобългарския Царевград. Водещата към него тясна и висока скална повърхност с място за пътека и водопровод стана още по-непроходима поради вероятно изкуствената цепнатина, чийто мост, разрушен през войните, не е могло лесно да бъде възобновен под снарядите на близкото укрепление, затварящо вала. Непосредствено отвъд моста стъпихме на днешния „Хисар“ през главната порта, охранявана от няколко редифи (турски запасен войник – бел. пр.), подновявана след чести разрушения през последните векове.

Според българско предание старото Търново било построено от великани! Повечето от днешните му стени трябва да са издигнати от турци. Хаджи Калфа описва още Акропола: „В средата на града се издига шестоъгълен дворец от изсечени камъни с пет порти. Янтра го обкръжава като лунен харман и две кули го свързват с водата.“ Освен кулата, през която влязохме, днес се вижда малко от някогашния дворец.

Между стените от кал без прозорци се изкачихме по тесните турски улички нагоре. Понякога приковаваха вниманието ни зазидани антични фрагменти, между тях една силно обезобразена оброчна плоча, посветена на Юпитер „Оконинос“, вероятно варварски прякор. Тук-таме надвисналите разлистени клони на плодови дървета даряваха разхлаждаща сянка и весело ромолящи чешми, дарени от вярващи мюсюлмани, в чиито фуги се припичаха на слънце смарагдово зелени гущерчета, ни освежаваха с чудесна изворова вода. Така стигнахме до най-високо разположената джамия на Търново „Хисар джамеси“, построена преди 450 години в чест на Аллаха и на неговия голям султан-войн Баязид. Ето го здраво скрепеното куполно здание сред обвити със зеленина и чалми надгробни камъни на усърдни гази (герои на вярата), занесли някога полумесеца в сърцето на Европа. В пъстра безредица са пръснати до тях останки от изчезнали укрепления, увенчавали вероятно по-рано тези места, между тях – изветрели тела на колони и капители; те говорят за по-добри дни, за времената на император Траян. Един почти заличен латински надпис, разчетен по моето копие от проф. Момзен: „Внукът на Тит Октавиан... постави на Пьонийския Силванус...“ е видял бурни набези на народи, няколко византийски корнизи, един метър висок римски профилиран осмоъгълен каменен постамент с височина един метър, служил – както се твърди – за кръщелен купел, са красили някога старобългарската постройка, на чието място по-късно е била издигната джамията. Вероятно тук се е намирала и църквата на патриаршията „Възнесение Господне“, чието разрушение оплаква упоменатият тогавашен архиепископ Цамблак с думите: „И бяха изпъдени веднага свещениците от църквите, където бяха погаврени учителите, в чужда ръка паднаха скиниите и причастието се хвърли на кучетата.“

Край тези и други монументални останки от царския дворец на Иван Александър, в който той свикал събор против богомилите и евреите в 1355 година, от „патриаршията", наричана „Майка на църквите на българската държава", от църквата „Св. Петка", въздигната от Цар Иван Асен II на Царевец за съхранение на костите на светицата, запътилият се към Хисар-джамия мюсюлманин минава безразличен като край „ески шелер" (стари неща). Той няма никакво разбиране за подобни неща и все пак би могъл да се поучи от тях, че и неговите гордо издигащи се минарета, от които мюезинът зове децата на пророците за молитва, някога ще бъдат съборени. Кога? Кой би могъл да отговори! Тъй писах в 1877 г. и още същата година се сбъдна моето предсказание.

Лек нежен ветрец ни навя аромат на билки и хлад, когато възлизахме в най-горещия слънчев пек към най-високата точка на Хисар, към „Чан тепеси". Най-великолепната гледка възнагради нашето усилие. „Чан" означава на турски камбана, „Тепе" – хълм. Възможно е тук да се е издигала някога камбанарията на града. Могилоподобното огромно тепе е увенчано днес от един метър висок камък без надпис, украсен на три стени с овнешки глави. Барт го е видял тук в 1862 година и е отбелязал за него: „На това място, толкова значително и доминиращо над цялото движение между Дунава и вътрешността на страната, трябва да се е намирало укрепление, може би малкият Никополис ад Хемум". Трябва да се съгласим изцяло с първата част на това мнение на знаменития африкански пътешественик. Цялото разположение на Търново и безбройни антични фрагменти свидетелстват, че тук се е намирала доста значителна римска колония; но не е било Никополис ад Хемум, чието много оспорвано място беше безсъмнено определено от моите находки при Никюп на Росица (глава IX). При слизането ни по северозападния склон на Хисар се натъкнах на още избледнели остатъци от римски колони. Доста голямо насипище от развалини покрива тук може би останки от антични и средновековни постройки. За да се разкрият би трябвало да се сринат онези пречещи турски къщички, завряни между лозите и плодните култури, групирани амфитеатрално до средния планински склон около „Кавак баба текеси джами" като внушителен център.

Използвахме усърдно предиобеда, а чувството на глад ни поведе веднага стремително към гостоприемния хан „Бела Бона", където „мадам", малко развълнувана, очакваше да се завърнем най-после. Тя гореше от желание да ни съобщи особено радостната от нейното гледище на рая вест, че пашата и няколко висши чиновници на конака искали да ми направят лично посещение и изразили крайното си съжаление, че не ме намерили. Щастливо спасен от един час скука си мислех и се утеших съвсем лесно, когато „мадам", вероятно под впечатлението, че нейният дом е бил удостоен с високо отличие, ни изненада с особено прекрасен обяд от пилаф, агнешко месо, пиле, плодове и сирене.

Много време губят на пътника посещенията и връщането на визитите, поканите за кеф на чибук и кафе, които не бива да откажеш, ако не искаш да изглеждаш неучтив. Понякога това са направо загубени часове, но на етнографа може именно тук да се предложи случай да добие политически и социално-поучителна представа за житието, битието и надеждите на цели среди, които не се разкриват лесно на пътника, разглеждащ само паметници, скали, растения и т.н. Насрещното посещение, което направих веднага следобед на няколко господа от конака ми беше възнаградено от една колкото хубава, толкова и жива сцена. Още на връщане от Хисар срещнахме малка група мюсюлмани, слизащи от височините на Арнауткьой. В живописни пъстроцветни носии здравите младежи се бяха разположили на стълбата към верандата на мютесарифския сарай, придружени от бащите и родините си; сред тях личеше по някоя чудесна глава на патриарх, обрамчена от бяло-сребриста брада и грамадна чалма. На естрадата, пред която няколко заптиета се грижеха за реда, зае мястото си по турски върху меки възглавници търновският ареопаг. Искахме да присъстваме като свидетели на церемонията по жребия за низами (редовни войници – б. пр.) от търновската „каза" (околия – б. пр.), които трябваше да отбият военната си служба. Високо издигащи се ореоли от наргилета и чибуците обгръщаха, сгъстени до облаци, достойните членове на меджилиса (административен съвет при управител на териториална единица – б. пр.); нищо не смущаваше техния кеф, тъй като същинската работа вършеха неколцина чиновници. Кадията и един доста обемист миралай (турски полковник – б. пр.), разпуснал доста свободно по европейски скроения мундир, сравняваха два еднакво гласящи свитъка, докато един катиб (писар) извикваше прочетеното име още веднъж с висок глас на чакащите младежи. Те влизаха един след друг в кръга и изваждаха от зелената копринена торбичка определящия жребий. Целият шум отстъпваше на безмълвно напрежение в решителния миг. Нямо примирие на сполетяния, когато жребият покаже „аскер!" (войник) и вика за служба на султана, а радостен, повторен от сто гърла вик, когато от устата на кадията прозвучи „халех!" (свободен).

Тук за първи път ми стана ясно, с колко малко въодушевление постъпва мюсюлманинът на военна служба под зеленото знаме на пророка. Днес, когато и истински вярващият и правоверният, за разлика от по-рано, трябва да плаща всички данъци на държавата, както раята, загубата на млад мъж в дома на мюсюлманина, и без това дарен с малко деца, се отразява много по-чувствително отколкото преди. Поне да можеше да свърши всичко с еднократна служба в редовната войска! А то – ежегодни учения на запасните по време на полската работа и постоянни, все по-чести свиквания поради революции ту в горещата Азия, ту в европейските области, на заснежените

полета на Балканския полуостров, в Албания и Босна, или в каменистата Черна гора и Сърбия.

Тегленето на жребия предложи постоянно променящи се картини, чудесни случки за четката на художници като Ґенц, Шьон или Изабей; те можеха още дълго време да приковат вниманието ми, но по програма ми предстоеше още посещение на българските царски църкви и заради това побързах с любезния ми чичероне Шишков до скалния мост, който водеше към тях. Посетихме джамията „Кавак-баба-текеси" с останки от църквата Св. Четиридесет мъченици на цар Асен и колоната на хан Омуртаг, след това митрополитската църква Св. Петър и Павел, църквата Св. Богородица и църквата Св. Димитър, в която са коронясвани Асеневците. Всяко от тези здания има своя особена, отчасти исторически обоснована или традиционна история и ми даде приятен повод да продължа моите изкуствоведски изследвания на църковните паметници от старобългарската царска епоха. Ще я разгледам в отделна глава наред с някога снети на самото място планове и т.н. Там ще говоря и за постройките на хълма Трапезица в Търново, на който господин Дринов нареди да разкрият неотдавна (1879 г.) основите на няколко параклиса, след това за „Латинската" църква в Никопол, за византийските паметници в Месемврия на Понта (на Черно море – б. пр.) и ще се опитам да определя полагащото им се заслужено място в историята на изкуствата на европейския Изток.

Само онези постройки бих искал тук да спомена, за които първо се оправда моето изказване по-напред. След като русите превзеха през юли 1877 г. победоносно Търново, губернаторът нареди да превърнат джамията близо до митрополитската църква Петър и Павел, посветена някога на Св. Четиридесет мъченици, отново в църква за българското опълчение. В тези върнати на Христовата религия помещения на 22 февруари 1879 г. се отслужи тържествен благодарствен молебен в чест на откритото от губернатора княз Дондуков-Корсаков събрание на първенците, което трябваше да обмисли политическите основи за наново съживената България. Князът, следващите го чужди представители, владици, мюфтията и равинът, депутатите и много народ потеглиха от парламента, помещаващ се в някогашния конак на пашата, в шествие към църквата, построена в 1230 г., превърната в джамия в 1393 г. и отново предадена на християнския култ в 1877 г., както е увековечено в неотдавна поставения надпис.

Следващият си археологически излет в Търново посветих на Арнаут Кьой (на български Арбанаси), разположено на север-североизток от града и смятано за много старо селище. В 1871 г. то броеше 122 български и 38 турски къщи, т.е. около 1400 души. Поради великолепните градини, старовремската църква, както и съседния женски манастир, Арбанаси е станал любимо място за излет на търновци, много от които

са свързани и чрез роднинство с тамошните жители, смятани за патриции. Добре прокаран нов път възлиза по левия бряг на Янтра постепенно към селото, отдалечено на три четвърти час, разположено върху висока тераса. Тя е беззащитно изложена на слънчевия пек, но романтиката на все повече стесняващата се клисура, украсена тук-таме с изворови чешми, и оазиси от зеленина, прорязана навсякъде от хоризонтални червеникавоцветени варовикови ивици, възнагради богато усилията ми по трудния път. През лозя и плодни култури стигнахме, оставяйки пустия турски квартал встрани, до ниската, отвън съвсем невидима църква. Гробовете във всякаква форма, с или без украса от цветя и единични великолепни дървета я закриват почти от погледа. Рядко съм виждал по-мистична постройка. Това е един вид надземна катакомба, от чието мрачно главно помещение се влиза в 6 още по-ниски параклиса без прозорци, осветени само от скромни лампички. Вероятно те са пристроени постепенно към главния кораб от живущите в Арбанаси богати македонско-влашки семейства. Цялата сграда като постройка и като оформление е почти безинтересна за историята на изкуствата, понеже малко фрески надвишават обичайните шаблонни картини в ориенталските селски църкви. Интересно ми се стори само едно металическо блюдо, украсено с чужд шрифт от инак незначителната малка съкровищница. Тъй като копирането на надписа би ме задържало много дълго, селският поп ми обеща да донесе блюдото на следващата сутрин в Търново; но не видях нито него, нито съда. Може би някой любител на древността ще разреши по-късно тази тайна при посещение на Арбанаси.

Като ктиторка на християнската постройка и основателка на първоначалната гръцка колония попът и жителите споменаха византийска княгиня, омъжена (около 965 г.) за цар Шишман. Но ако се съди по посредствената строителна техника на църквата, тя трябва да произхожда от втората половина на XIV век. За това говори и друго предание, според което селището е било основано едва преди 400 години от гръко-власи от Епир, развили много оживена търговия на добитък в крайдунавските земи. През 1793 г. се е намирал тук манастир, в който е прекарал кратко време подложеният на много изпитания патриот Стойко, отличил се по-късно като владика Софроний Врачански с мъченичеството си за националното дело и издал в 1806 г. в изгнание в Букурещ първата печатана книга на новобългарски език. Днес не се вижда вече нищо от тази обител.

Хубавите къщи на влашките търговци в Арбанаси, за чиято слава бях чул и преди, се издигат далеч над общата мярка за частни къщи, обичайна за страната, и напомнят с много подробности на замъците в Горна Италия. Някогашната къща на Бранкован, обитавана от едноименното знаменито болярско семейство и подарена от женски потомък със завещание на общината, е едноетажна, внушителна постройка

с големи сводове и голям брой помещения. В тях последният изгонен търновски гръцки владика се опитал да забрави непокорното паство и мъката си. Други сгради, подобни на дворци, украсени с изящна дърворезба, тавани, камини с щукатура и т.н. принадлежаха на патрициите Трандафил Кантакузен, Братиано и Гиордаки Филипеску. Връзките на тези имена с едноименните влиятелни болярски семейства в Румъния ще трябва още да се изяснят. Техните имоти в Арбанаси са преминали постепенно в български ръце: хубавите къщи на Георгие хаджи Илия и Атанас Рузович са забележителни като пример на солиден ориенталски лукс; с удоволствие си спомням освежителната кратка почивка по най-любезната покана на тези господа.

По много по-кратък, по стръмно слизащ път за катерене се върнахме вечерта в Царевград. За миг се отбихме в малкия женски манастир Св. Никола на склона близо до Арбанаси, чиито достопочтени матрони, като добри познати на Шишков, любезно ни гостиха. Но от младите жителки на тази затворена обител, известни главно с художествени ръкоделия, не можахме нищо да видим. Само мелодично високо пеене на свежи младежки гърла се носеше към нас от църквицата, свикала калугерките за вечерна молитва. Под ръководството на 90-годишен управител, 3 жени са се посветили тук по правилата на общежитието на труд и лишения. Градинката на манастира, посещавана от много търновци, съхранява толерантно един камък с езическа фигурна украса. Във вечерния мрак познах римския му произход, но не можах да различа подробностите.

Завърших разказа за видяното и преживяното в някогашния Царевград. Дните преминаваха бързо в труд, а вечерите в хана Бела Бона в оживен разговор, понеже през време на моето пребиваване там си даваха среща прозападно настроените жители. И така настъпи денят, в който трябваше да възседна коня; кратките свободни часове, които ме разделяха от излета до манежа за коне в Рахово, за да наема коне, посветих на посещението на „фабриката" в близкия Маринопол. Там, сред безбройни малки ракийджийници, намерих в основаното от господин Карагьозоглу великолепно предприятие копринена предачница, мелница и спиртна рафинерия, задвижвани с пара и водна сила, отклонена от Янтра. Въпреки доста целесъобразното устройство на последните два фабрични отрасла, те все пак, по различни причини, много трудно можеха да отстоят на конкуренцията на вносните стоки. за това пък копринената предачница вървеше много по-добре; заварих я в пълен ход; но все пак тя беше наета и ръководена от предприемчиви италианци и швейцарци. Обясненията, получени тук и през по-нататъшните пътувания показаха, колко важен е доходът от копринарството за българското селско население; в III том ще приведа някои красноречиви данни за този отрасъл.

Докато разглеждахме дори за европейски мащаб значителната фабрика на Карагьозоглу и отново се учудихме на постиженията на обикновените български майстори, издигнали постройките и създали няколко смислени уреди, пристигна наетата за Раховица дружествена кола. Професор Шишков се беше вече възкачил като на престол на седалка, импровизирана от сено и килим; въпреки че имаше много малко място, приех радостно предложението на г-н Бианки да ни съпроводи до там, понеже управителят на коприната тъкачница не беше само отличен компаньон, но и вещ познавач на коне. От многократни пътувания във вътрешността на страната познаваше кого ли не, а специално в Раховица имаше добри приятели. Преди заминаването се освежихме с още една набързо импровизирана закуска в дневната стаичка на веселия син на швейцарските планини. Както немецът знае да набави, където и да е, бурен-

Царевград Търново

це за избата, така и италианецът успява да снабди кухнята си с пикантен салам и сиренето пармиджано. Вън печеше слънцето с целия си жар и италианската закуска двойно повече ни се услади в хладната стая. Вместо трапезна музика до нас стигаха веселите песни на българските работнички; изпразнихме бутилка червено вино, при това разговаряхме за Запада и Изтока и когато слънцето малко се сниши, потеглихме в най-весело настроение по десния бряг на Янтра, през обширни гробища,

нагоре по голите, ярко осветени варовикови възвишения източно от Търново към пътя за Османпазар.

Възлезли на височината, пред нас се разкри великолепна гледка към люлката на Шишмановци, а на изток се разстилаше плодородното много вълнисто плато, през което протичат слизащите от Стара планина източни изворови ръкави на Янтра. Наляво от пътя скоро се издигна терена и когато излязохме от сенчеста млада широколистна горичка, Шишков ни обърна внимание на надничащия от височината манастир „Св. Петър". Беше четвъртият манастир в непосредствена близост до Търново, а петият – „Св. Четиридесет мъченици" – се намираше плътно до Мердан. Българските царе и големци не са значи отстъпвали на набожно почтителното уважение на онези в Сърбия. Тук завихме наляво към Лясковец. Пътят стана плачевен; толкова повече ме изненада обитаваната изключително от българи паланка, която надминаваше по големина и благосъстояние близкото околийско градче Г. Раховица (Горна Оряховица – б. пр.). Преминахме по най-ниския рид, разделящ двете селища, и спряхме късно вечерта пред дома на български търговски партньор на сеньор Бианки. Той ни прие като добре дошли мили гости и подкани жените в дома да приготвят бързо отлична вечеря.

Още в ранни зори тромави селски коли скърцаха по изсъхналите блатисти бразди на селището и силен шум възвести началото на пазара. Нашите прозорци гледаха към главната улица с най-голямото движение и най-пъстрата безредица. Християни, турци, цигани, окъсани или добре облечени, но винаги живописни, селяни, просяци, попове и дервиши, деца и женуря, кервани от товарни коне и всякакви животни напираха наоколо и между големите бараки, изложили на улицата често не тъкмо приятно ухаещата част на своите стоки. Там се трупаха безразборно прясно одрани кожи, каци с катран, блокове сол, лой, камари от чушки, лук, плодове, тиквички, краставици, дини и т.н., докато във вътрешните помещения се намираха домакински принадлежности или съблазнителни дреболии за накит и за облеклото на мъже и жени. Между всичко това се пържеше и готвеше в безброй малки гостилници, овнешка мазнина смесена с чесън размирисваше въздуха и доста неапетитни готвачи се секнеха често или пъдеха досадни насекоми с едната ръка, докато с другата въртяха усърдно печеното и хвалеха гласовито чудесния вкус на ястието си.

Промъкнахме се през всички тези и други сцени, живописно обагрени и оригинални, които още очакват четката на Генц, към раховишкия конски пазар. Той ни разкри едва ли не още по-замайваща картина. На не много голямо място, заобиколено от бараки, се лутаха около 150 до 200 коне, водени и яздени от най-чудно натруфени фигури. Но какво означават западните спортни прояви в сравнение с всевъзможните изкусни похвати, с които продавачите представяха своята стока! Турският

ездач познава всъщност само 4 конски хода: спокойна стъпка (йешкин), по-бърз ход (кара йешкин), своеобразно забързан ход (рахван) и галоп (линк), който при най-голяма бързина преминава във ventre a terre (френски: „корем до земята" или тръс – б. пр.). На конския пазар цареше такава блъсканица от ездачи и коне, носеха се такива викове, крясъци, смях, псувни, пазарлъци, че струваше много труд да разпознаеш отделното в навалицата.

По-голямата част от конете, доведени за продажба от района на Росица и съседния Тузлук, бяха на 5 до 8 години, но имаше и много по-млади, както и такива, у които – по подобие в нашите страни – беше възбуден с всякакви изкуствени средства по-млад темперамент за пазарния ден. Това изкуство на измама владеят отлично най-вече циганите, предпочитани много заради будния им нрав като продавачи на коне (телал). За пазара те обикновено много се кичат. Карминово червената жилетка, обшита със злато и червеният шаловиден пояс се открояват добре от ослепително бялата риза, а тя от кафевия цвят на кожата и смолисто черната коса, развяваща се около често хубавия овал на лицето. Пъстрата чалма с палмова шарка и развяващи се краища увенчава кокетно и оживено движената изразителна глава, а святкащи очи търсят да издебнат лековерни купувачи.

Смятах да купя два ездитни и един товарен кон. За тази цел синьор Бианки се обърна към изпечен посредник. Едва разбрали, какво ни е довело на пазара, господа мошениците веднага връхлетяха върху нас с най-цветисти и не по-малко натрапливи предложения. Забавно звучат хвалбите, с които обсипваха съвсем дръгливи кранти; недостатъците им въздигаха в предимства и често избухвахме от сърце в смях, към който се присъединяваха сетне и самите търговци. Продавачите на по-качествени животни чакаха да ги потърсят. Най-после сключихме договорите, издадоха ни обичайните разписки за продажбата, платихме на турския чиновник на пазара данъка от 15 пиастри на кон за покупката и тъй с много благословии станах щастлив собственик на три животни, издържали отлично до края на пътуването ми, въпреки големите изисквания при десетчасови преходи и изкачващи се до 2000 метра н.в. в Стара планина.

Благодарих сърдечно на господата, помогнали ми с познанията си по същество, както и на местните условия при чудесната покупка и се почувствувах освободен от голямата грижа. Притежавах английско седло, второ ми отстъпи господин Гавронски, самар за товарния кон можеше лесно да се намери в Търново. И така снабден с коне можех да тръгна по маршрута си съвсем независим от чиновници, заптиета и капризите на чорбаджии. Наистина успокояващо чувство! Пътникът, снабден с ферман, издаден му благодарение на любезната грижа на кралското и императорско австрийско посолство, или с буюрулду (писмена заповед –

б. пр.) на паша, има без съмнение право да му бъдат предоставени коне срещу обичайното заплащане в страната. Колкото и съблазнително да звучи това, колкото сравнително скромна да е таксата, съветвам всеки пътник, който смята да престои по-дълго във вътрешността на страната, да последва моя пример. Издръжката и грижата за конете наистина изисква известно усилие, а при продажбата се загубва почти половината от цената им. Но всичко това няма никакво значение в сравнение с ядовете, загубата на много време и мъките, причинени от честата смяна на животните.

За съжаление оставих моите седла в Търново; поради това трябваше да изпратя купените коне без ездачи. Те тръгнаха по краткия, поромантичен и стръмен път през Арбанаси; аз се видях принуден да пътувам повторно в колата без ресори по раздрусващия съседен път през Лясковец. Отминавам тук тази хубава паланка и нейните римски останки, защото я опознах едва в 1872 г. по повод второто ми посещение на местността около Янтра. В III том ще стане дума за тях.

По-дълго престояхме само в подножието на хубаво залесената височина, която възлиза, според моето измерване, на 117 метра, увенчана от споменатия манастир „Св. Петър". По стръмна пътека се изкачихме до него; професор Шишков познаваше калугерките, поради което се ободрихме физически от поднесената закуска; но в духовно отношение не добихме почти нищо; за скромната, архитектурно почти безинтересна църквичка знаеха само, че античните останки от колони в манастирския двор произхождат от близкия Никюп. Въпреки че нашето изкачване до високо разположеното място на Апостола, пазител на небесните ключове, остана без археологически резултати, изгледът от сенчестата веранда на манастирския конак, който се надявахме да видим, ни възнагради извънредно богато. Много добре можах да скицирам от тук течението на Янтра, което – противно на старите карти – се врязва в широко извиваща се дъга на запад в местността. Също и д-р Хайнрих Барт копира тази груба грешка, като се е предоверил на руската карта. Един калугер ми назова някои селища, разположени тук, на провлака, образуван от реката; нанесох ги там наред с много други в 1872 година на картата.

Колата ни причини на връщане още много неописуеми мъки, но доста разбитите ми кокали пристигнаха без особен инцидент в хана Бела Бона, където ободряващ нощен покой ми дари сили да тръгна на следния ден по моя маршрут.

IX.
КЪМ НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ И СВИЩОВ

Моите придружители. – Ибрахим чауш. – Потегляне за Никюп. – Германска вила. – През брода на Росица. – Поле с развалини на Никополис ад Иструм. – Площта, заобикалящият го вал и портите му. – Неговият преториум. – Гробище, саркофаг и баня. – Декоративни останки. – Моят договор с турски иманяри. – Изкопан гръцки надпис. – Спорът за мястото на Никополис ад Хемум разрешен. – Старите итинерарии и монети. – Крал Сигизмундовият и Баязидовият Никополис. – Траяновият и Ираклиевият Никополис. – По-стари и по-нови историци за тяхното някогашно местоположение. – Разяснение на техните противоречия. – Четенето на надписа от Киркхоф. – Разочарование на иманярите. – Турските власти и античните находки. – Монети от Никополис. – Траян ли е основателят му? – Някогашното значение на Никополис. – Неговите търговски и военни пътища. – Неговите великолепни сгради. – Разрушение от готи и хуни. – Никакви средновековни находки. – Сбогуване с мястото на развалините. – Най-новата хипотеза на проф. Брун. – Отнесени скулптури и надписи от Нови-Никюп. – Римски оброчен камък в Мекиш. – Топографски данни. – Керван със зърнени храни при Текир. – Разноски за превоз в България и на Запад. – Огнища на блатна треска. – В Янакчи-хан в Свищов. – На Чука. – Прехвърляне на Дунава. – Княз Александър Батемберг стъпва на българска земя. – Окупацията на Свищов. – Строеж на мостове. – Посещение на цар Александър. – През войната.

Точността, с която на 5 юни сутринта се явиха на портата на хана Бела Бона придружителите, обещани ми от мютесарифа Хайдар бей, прави голяма чест на муласима на заптийския му корпус. Свирен на вид чауш (сержант) и двама жандарми ми поднесоха най-добрите пожелания на споменатите сановници за добър път. Но тъй като положението беше достатъчно сигурно в областта, която исках да проуча, сметнах, че мога да освободя двете заптиета, които щяха да увеличат безполезно свитата ми. Задържах само чауша Ибрахим. С достойнството си и превъзходния съвет при натоварването на нашето добиче, той успя да спечели още в първия час заслуженото уважение на моя драгоман. Ето че и в това отношение имах щастие!

Началото на всяко пътуване с кон е винаги малко сложно. В послед-

ния миг се явяват всякога неудобства при оправянето на самара и седлата, а освен това се забравят и необходими неща; съобразителността на ориенталеца да се справи с разни помощни средства бива винаги изложена на изпитание по такива поводи. Всички присъствуващи участват със съвет и помощ, но при всичко това се губи много време. За първо тръгване нашият малък керван беше все пак рано готов за път, в осем и половина часа. До мен, с елегантна стойка на седлото – господин инженер Гавронски, комуто останах още повече задължен като на приятен спътник до Свищов; в авангарда – чауш Ибрахим, а на края – драгоманът Якуб ефенди и товарният кон. Разтапящата се в сълзи и веднага след това отново весела домакиня на хана ми втъкна за сбогом няколко цветя зад панделката на шапката ми, учителят Шишков със синьорите на фабриката ни съпроводиха до чертите на Царевград. „Довиждане след 14 дни в хана Бела Бона!“ И тъй поехме във весело настроение на север, към дефилето на Янтра. Нататък беше началото на моя маршрут, за който се съветвах още веднъж подробно в Търново с няколко познавачи на страната и пътищата, след което определих от къде да мина с оглед на всички въпроси, които трябваше да разреша по време на цялото си пътуване из Западна България. Нищо не можеше по-нататък да ме разколебае; независимо от незначителните промени, упорито, почти по ден и час, следвах определения от мен път, облагодетелствуван наистина извънредно много от чудесното, макар и горещо лято на 1871 година.

Първата част на моя маршрут гласеше: от Търново през римската Никополитана към Свищов, от Дунава през Селви (Севлиево), Габрово и района на извора на Янтра, след това през Шипченския балкан и Розовата котловина на Казанлък и най-сетне през Тревненския балкан и Дряново към изходната точка – Царевград.

За повечето антични останки, които видях и при Търново, се твърдеше, че произхождат от поле с развалини при Никюп на Росица. Заради това е лесно обяснимо, че горях от нетърпение да се убедя, колкото може по-скоро, в истината на това фантастично описание. Нашият път към Никюп водеше през вече скицираната манастирска клисура. Да се движим „в крак“ с много бързата Янтра беше невъзможно; но въпреки жаркото слънце не се оставихме да бъдем пленени от манастирите, надничащи над нас, приканващи към почивка. А не беше лесно да отминем без кратък престой вилата на консула Шой, в която германец обущар, залутал се в България, изпълняваше длъжността на портиер. Възхитихме се от приятната обстановка, където толкова много неща в къщичката и в градинката напомняха за далечната родина; зарадва ни приветливостта на малкото домакинство, хубостта на три малки руси главици, а от друга страна съжалявахме за упадъка на прекрасно разположения чифлик, за чието поддържане биха били необходими значителни

средства. Романтично хрумване беше все пак да построиш вилička при недостатъчно сигурни условия на живота и липса на комфорт! Скоро след това консулът Шой се беше преселил в по-лъчезарни висини. Какво ли е станало с приветливата къщичка, от чиято висока мачта ни изпроводи за сбогом холандският флаг?

По седемнадесет километровия път до Росица не се натъкнахме на нито едно селище. Описаните вече пъстроцветни ханове в Самоводен бяха последните заселени места, но богатата на хумус тераса, която прекосихме към северозапад, приканва все пак към заселване. Там не е нужно да се секат и изкореняват гори, тъй като ниските варовикови хребети, издадени откъм търновските височини на север, са слабо залесени и преминават постепенно в плодородна, малко нагънатa висока равнина, прорязана от Росица от изток на запад в почти строго хоризонтална линия. Преминахме през нейния около 35 м широк брод, при което – за съжаление – кратък бриз раздвижи леко зелените води. На няколко неочаквано дълбоки места ми се удаде да установя, доколко мога да се доверя на конете; всички, особено товарния кон, се държаха отлично. – Ефендим, ме увери продавачът на едно от добичетата, моят кон ще ви носи сигурно не само през планини и води, а и през огъня! Е, само това ми липсваше. Много бях доволен, че първата част от предсказанието на почтения османлия се оправда.

Стръмният ръб на левия бряг на Росица се издига до 10 метра. Изкачихме го, яздихме сред ниски широколистни дървета, те препречваха изгледа, но ни пазеха благодатно от палещите лъчи на слънцето, възлизащо бързо към зенита. Когато напуснахме ниската гора се натъкнахме на отделни купища от стени и останки, обрасли с тръни, и след няколко минути езда се озовахме на мечтаното поле с развалини „Ески Никюп", чиито размери наистина ме изненадаха. Никога не бях срещал през многобройните си походи на дълж и на шир из някогашните римски стени останки от такова огромно селище; за неговия някогашен голям блясък говореха навсякъде пръснатите архитектурни фрагменти, на които се натъквахме при по-нататъшното пътуване. След като се ориентирах приблизително сред безкрайните купища от развалини, се опитах да добия представа за общото очертание на вала, заобикалял някогашния град.

На широкото пространство не личеше никакво селище. С господин Гавронски и Ибрахим чауш обиколихме на кон местността; установих, че обиколката трая повече от час. Според наблюденията ми, градът би трябвало да се е простирал най-широко от изток на запад. Улиците са правилни, успоредни, пресечени под прав ъгъл от други. Тяхното някогашно направление се отбелязва от дълги ивици от храсталаци и трънi; на места се разпознава площта на отделни главни сгради. При ездата на вълнообразни падини от изток към запад се натъкнах в североизточ-

ното селищно очертание на несъмнени следи от голям площад, вероятно форумът на града, ако се съди по многобройните великолепни архитектурни останки. Ще се върна по-късно на тях. Минавайки по-нататък съгледахме вдясно и вляво, на северния и на южния вал могъщи пилони на две срещуположни порти, затваряли голяма улица. На западния фронт на вала ни изненадаха останки от трета порта с все още мощно стърчащи пристройки, а величавите размери на стълбовете на портата изпъкваха внушително, въпреки че ги закриваха високи купища развалини. Но сводът беше покрит от останките, и от цялата някогашна украса на портала не можеше да се открие никаква следа. Само във вътрешните фронтове на портите ясно се разпознаваха наченките на крайна арка; освен това прилепените стени на малък преден двор, на „пропугнакулума" (отбранително укрепление), където би трябвало да е била външната порта.

Значителната мощ на тези крепостни останки, както и други моменти, ме навеждат на предположението, че тук, в западната част на града, трябва да се е намирала някогашната му крепост – „преториум". Вярвам, че не греша. Защото тази западна част отговаря напълно на условията, от които римляните са се ръководили обикновено при изграждането на укрепените места. Със своето извисено разположение, това укрепление значително доминира над източната територия, на юг е защитено от реката, а със стръмния си склон на запад придобива още едно стратегическо качество, определило вероятно заедно с другите неговата голяма мощ. Без да се разкрият предварително и изцяло разрушените стени е трудно да се различат границите на военното и на гражданското селище; също така не бих искал да реша, без оглед на това предварително условие, дали споменатите вече северни и южни градски порти са принадлежали към района на главната крепост и са образували порта принципалис декстра (главна дясна порта) и порта принципалис синистра (главна лява порта) на виа принципалис (главна улица). Ако е било така, тогава на голямата трета западна порта би се падала ролята на порта декумана (главна порта на стан), а порта преториа (предна порта) би трябвало да търсим по линията, продължена източно от нея.

Но на това разположение на виа преториа и виа принципалис – на двете главни улици, затваряни от четири порти – противоречи мястото на западната порта, ако приемем, че при планирането на въпросното укрепление са били строго спазени принципите на древните римски укрепителни постройки – допустимо наистина от естеството на терена; без оглед и предположение на други насрещни причини, фронталната страна би била обърната наистина на изток, а тогава, както нейната порта претория, така и съответстващата ѝ порта декумана биха били разположени точно в средата на виа принципалис, т.е. на

главната улица, затваряна от северната и южната порта. Но това не е така. Да, разположението на решаващата тук западна порта се отклонява дори много значително на север от центъра на фронталния зид.

При обсъждането на тези въпроси, чието последно разрешение остава за по-късно време, стигнахме през западната порта до някогашното предградие и се намерихме на място за погребения, над което доминира величествено огромен саркофаг върху ниска могила. Както навсякъде, така и тук варварската алчност не е пощадила това свято място. Дали чудноватата остра зигзаговидна цепнатина на капака и тялото на саркофага, внушителни с размерите си, се дължат на скитащи орди или на случаен гръм? Във всеки случай околоната льосова почва беше разровена, отчасти дори разкопана, монументални развалини лежаха разпръснати наблизо, а една дълбока яма трябва да е била изкопана съвсем наскоро, което не бие на очи, тъй като иманярската страст и днес все още, е обзела както турци, така и християни, високопоставени чиновници и селяни.

И по обратния път, по който поехме в противоположна източна посока, непрестанно се натъквахме сред градските стени на архитектурни развалини. Близо до последния упоменат портал съгледахме останки от 22 крачки дълга постройка, най-добре разчистена от купищата развалини, от части с още доста високи външни стени, в чието подземие се редяха по широчината му много успоредни тесни каналообразни сводове, от които един беше насилствено пробит от иманяри. В огромните каменни плочи от вътрешната облицовка на източната стена се виждаха на височината на човешкия ръст от земята в хоризонтална линия и на доста малки разстояния множество малки отвори, през които някога са преминавали вероятно метални тръби. По своето разположение всичко това правеше впечатление на баня в хубави пропорционални размери и най-великолепна декорация. Но и тук само по-подробното изследване може да доведе до сигурни резултати. Прерисувах една много богато украсена покривна плоча до къс от фриз и ги представям тук като образци на орнаменталното изкуство, украсявало някога храмове и дворци на изчезнал град, потънал в развалини.

Докато бях зает с тези скици, господин Гавронски, застанал като наблюдател на близка височина, потънала в тръни, сигнализира, че Ибрахим се задава с няколко мохамедани. Югозападно от хълма със саркофага бяхме открили турски чифлик и нашият чауш се справи сполучливо със задачата си да доведе оттам няколко души със сечива за копане и кофи за вода. Няколко херкулесови фигури, между които и младият собственик на чифлика, в ярко червена дреха, везана със златна сърма, ни поздравиха, не без да хвърлят недоверчиви погледи в моя албум за рисуване. Как да спечелим хората за нашите цели? Преди да се явят бях вече нахвърлил с господин Гавронски „таен план“, който се увенча с блестящ

успех. Предложихме на турците да ни помогнат да отместим един голям камък, който – както личеше по всичко – съдържа важни указания в старо „геневли"-писмо (генуезко писмо); и ако доведат до откриването на някакво съкровище, сме готови, да го разделим честно с тях, като с „достлер" (приятели). Достойните мохамедани, които в интереса на науката не биха направили нито една копка, се съгласиха с договора, произнасяйки различни „иншалах" и ни последваха с видимо нетърпение и напрежение до мястото, което преди това споменах като вероятен граждански форум на римска колония.

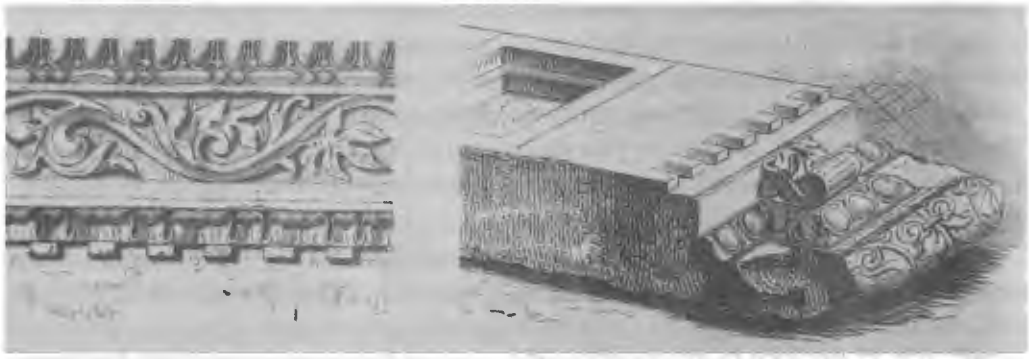

Фриз и покривна плоча от Никополис ад Истър

Почти в средата на терена, покрит от архитектурни фрагменти, колони, покривни плочи, фризове и т.н., бях намерил, когато търсех там надписи и подпечатани тухли, ръб на корниз на стърчащ из земята камък, на който се виждаха близо до профилираната част първите букви на надпис от четири реда. Да се отмести този камък от повече от хилядолетното затрупване беше задачата, с която се заеха усърдно нашите мохамедански съюзници; за дървените им лопати и примитивни секири беше тежък труд. Не се помръднах от мястото, тъй като се опасявах от повреда на постепенно изпъкващият надпис. Слънцето печеше безмилостно над иманярите, те си бършеха потта от бръснатите глави, но изгледите за печалба подклаждаха усърдето им. Най-сетне, след час и безбройни „Ве! Ву!", с които турчинът съпровожда всяко напрягане на силите си, четиринадесет реда на надписа се появиха, след поливането им с обилна вода, в доста чист вид. Но настана беда. Последните букви на отвесно разположените редове не можеха да се освободят напълно от прилепналата пръст, въпреки всички усилия; а и огромният камък, здраво вкоренен в почвата, не можеше да се отмести. Това затрудни безкрайно много преписа, а и отпечатък не можеше да се вземе лесно. И така, легнал буквално по корем, се опитах да препиша надписа.

Една исторически извънредно ценна находка възнагради упорито-

ства ми. В последните два реда на надписа се четеше ясно името на града, чийто „светейши сенат и възвишен народ“ е наредил да се постави оброчният камък в 203 година в чест на „Юлия Домна“. Нямаше вече никакво съмнение, че се намирахме на развалините на онзи „NIKOΠOΛIC ΠPOC ICTPΩI“, основан, според съобщението на Йорданес от император Траян в памет на победите му над сарматите в Мизия и който не бива да се смесва с изградения от същия император на Нестус (Кара су) Никополис или с днешния Никопол на Дунава.

Върху предполагаемото разположение на някои градове от римско време е писано и спорено толкова много, колкото за това на Никополис ад Иструм, защото – за учудване на нашите историци – в итинерарите няма дори следа по течението на Дунава. Не можеше да се обясни, как тези римски източници, съдържащи много по-маловажни точки, са могли съвсем да пропуснат толкова значителен град и, освен това, защо старите писатели споменават Никополис ад Иструм винаги далеч от Дунава, на Ятрус (Янтра) близо до Хемус, и че дори Табула Пойтингериана, един от най-автентичните източници за римската топография, означава своя Никополистро също не на Истер, а далеч във вътрешността, на реката Ятрус. Тези очебийни противоречия трудно можеха да се свържат с името на въпросния Никополис „ад Иструм“, въпреки че не можеше да се съмняваме във верността на преданието за този град, тъй като – независимо от старите писатели – това име носят и много монети, намерени на различни места.

Освен географско-археологическият интерес, свързан с града Никополис на императора Траян, имаше и втори момент, който изпъкваше все отново на преден план – въпросът за някогашното му разположение. Известно е, че Сигизмунд, крал на Унгария, и неговата избрана войска, заедно със съюзените германски, френски и влашки народи на помощ, е бил разбит от султан Баязид при града Никополис в България (1396 г.). Въпреки това събитие с тежки последици, затвърдило османската власт в Европа, станало през последните векове, историците не успяха да се споразумеят за театъра на неговите действия. Нека отминем изследователите, занимавали се с изясняването на изключително интересното бойно поле; във втория том ще се върна на техните опити и ще проследя преди всичко старанията на онези, които са се стремили да определят мястото на Траяновия Никополис ад Иструм; ще установим, че погледът на по-старите историци е бил далеч по-малко замъглен от този на някои по-нови, въпреки че и на първите са липсвали две главни условия, за да разрешат въпроса, а именно: археологически данни, добити на терена, и добри топографски карти.

Мнозинството от по-старите и по-новите изследователи бяха съгласни, че Никополис ад Иструм на император Траян не бива да се търси в днешния Никопол на Дунава, защото се знаеше, че този някогашен рим-

ски град е бил основан от император Ираклий около 629 година в памет на победата му над персийците. Колкото и малко да е била позната страната северно от Стара планина в края на миналия век, трябва все пак да е била разпространена някак вестта за мястото с развалини при селото Никюп на Янтра. Още отличният парижки академик д'Анвил (род. 1697, поч. 1782), чиито епохални трудове в областта на историческата география съм споменал неколкократно в моята книга „Сърбия", е търсил Никополис ад Иструм северозападно от Търново на Янтра при някакво село Никюп. От картата на д'Анвил това селищно име преминава в по-късни карти и в тази на Манерт (1812 г.). Но Манерт смята, че Траяновият Никополис се намира по-скоро в стария Царевград или на някое място югозападно от него, тъй като развалините на Никюп му се струваха само „твърдение" на д'Анвил*. Други известни изследователи като Хамер** и Ами Буе*** се присъединиха, въпреки това, към становището на д'Анвил. Буе се изказа така: „Nicopolis super ou ad Haemum, le Nikopi actuel sur la Jantra". („Никополис над или на Хемус, настоящият Никопи на Янтра" – бел. пр.), без да даде разяснения за мястото с развалини, което не е посетил.

Най-изтъкнатият по-нов географ, потърсил Траяновия Никополис ад Иструм не във вътрешността, а – заблуден от епитета „ад Иструм" – на самия Дунав – беше д-р Алберт Форбигер****. Той твърдеше следното: „Основаният от Траян в памет на победата му над даките Никополис (Амиан I, 1) е безспорно онзи на Дунава, от който произхождат старите монети с означението Νικοπολιτῶν προς Ιστρῳ и ако Йорданес измества този Никополис на реката Янтра, то това е само грешка и смесване, което може да се докаже и от Табула Пойтингериана, където Никополис на Дунава липсва изцяло, а на мястото на Никополис на Ятрус се вижда някакъв Никополиструм". Този Никополиструм е безспорно контракция на Никополис ад Иструм. „Въпросът, кой от двамата, дали старият Йорданес или новият Форбигер е прав, не се поставя вече след като намерих надписа в Никюп." Странна трябва да се нарече аргументацията на германския филолог! Той привежда именно Табула Пойтингериана за своето становище, която би трябвало тъкмо да му посочи грешката на твърдението му. Тъй като Табулата, подобно на всички римски итинерари, не отбелязва никакъв Никополис на Дунава, и Табулата означава своя „Никополистро" напротив на същото място, както и Йорданес, а именно на „Ятрус" (Янтра), а и Птолемей говори за някакъв Никополис „на Хемус" и – най-сетне – тъй като това означение се появява върху много монети, всичко това би трябвало да застави Фор-

* Geographie d. Griech. u. Rom. VII. 140.
** Gesch. d. Osman Reiches. S. 610.
*** La Turquie d'Europe IV. 390.
**** Handb. d. Geogr. III. 1096.

бигер да бъде по-предпазлив спрямо изследователи като д'Анвил и Манерт и да попречи на аподиктичното разрешаване на въпроса.

След като Форбигер, Еудоксиус фон Хурмузаки* и др. не са се доверили достатъчно на Табула Пойтингериана и на други римски източници и, позовавайки се на монетите от Никополис с многозначителното „ад Иструм" са означили този Траянов град на победата на Дунава, и Манерт е направил грешка. Както вече споменах, този многозаслужил географ, стигнал с ненадминатата си строга критика на старите източници до убеждението, че Траяновият Никополис може да се търси само във вътрешността на България, и то на Янтра; поради това той означава града на тази река, макар и не на истинското му място, но казва същевременно: „Има няколко монети от този град, които го поставят на Иструм. Но тъй като на тази река не се е намирал никакъв Никополис, фалшификатори, които смесват вероятно по-новия Никополис с по-стария на реката Янтра, издават именно с това своята измама". Тук Манерт отива много далеч. Не, 400-те различни медала, които привежда Мионе** от автономния град Никополис ад Иструм – а този значителен брой е увеличен от тогава с много нови, останали му неизвестни – са също така несъмнено истински, както и старите източници, означили с право Траяновия Никополис на „Ятрус", близо до „Хемус".

Извънредно важният надпис от четиринадесет реда, който бях толкова щастлив да изровя на полето с развалините в Стари Никюп, разрешава многогодишния спор за местоположението на Траяновия Никополис ад Иструм, понеже доказва неопровержимо, че транскрипцията на „ΠΡΟΣ ΙΣΤΡΩΙ" върху монетите на Никополис не бива да се разбира буквално, а че градът е получил епитета „ад Иструм" от граничната река на епархията „Никополитана", чиято столица е бил без съмнение. Нашият надпис*** произхожда от 203 г. Името на император Гета, брат на Каракала, е било очевидно изчукано след смъртта му. Посвещението е отправено към Юлия Домна****, съпруга на императора Септимий Север, майка на Каракала, и на убитият от него император Гета. Според разчитането на проф. Киркхоф надписът гласи: „За добро щастие! На Юлия Домна, божествената, майка, съпруга на императора Септимий Север Пертинакс Аугуст Пиус Партикус Британикус Арабикус Адиабеникус, понтифекс максимус, трибун, император за втори път, и майка на им-

* Fragmente für Geschichte d. Rumänen. I. 221. Bukaresci, 1878

** Descriptions de Médailles antiques grecques et romaines. Paris. 1806. 1822

*** Той ще излезе с гръцкия текст и всички други надписи, намерени от мен в България, в специална глава.

**** Между медалите на Никополис с образа на Юлия Домна, 14 са публикувани от Мионе и един от дьо Мерзан. В императорския монетен кабинет във Виена се намират 5 от всички 153 медала, сечени в този град. Между другото и Мионе, както и повечето нумизмати поставя Никополис ад Иструм на Дунава и го смята идентичен с днешния Никопол.

ператор Цезар М. Аврелий Антонин (липсва името на император Гета, брат на Каракала, което е изчукано след убийството му), изгнанат по времето на проконсулството му в тази провинция на Г(?). Овиниус Тертулус пропретор на императора от свещения сенат и народното събрание на град Улпия Никопол на Дунава".

Горките мохамедани, чийто тежък труд даде възможност да се препише надписа, споделиха отначало радостта ни от щастливата находка, понеже мислеха, че камъкът посочва по-близо мястото, където „геневлите" – бел. пр.) са скрили някога съкровищата си, но изразиха съвсем явното си разочарование, когато не понечихме да продължим разкопките и дори не предоставихме камъка на техните грижи. Ако им го бяхме поверили, камъкът щеше сигурно да стане скоро жертва на тяхната алчност за плячка. Нарочно не го допуснахме за да го предпазим по възможност от съдбата на много други класически надписи. Алчното население на Ориента не престава да вярва, че в старите оброчни камъни, гробове, статуи и т.н. са затворени тайнствени съкровища, поради което нанасят големи щети на археологията. Нали Одисей, водачът на клефтите, наредил да се взриви с барут и да се разбие древен гръцки шедьовър – огромен лъв от бял мрамор, изгнанат от жителите на града Тива в чест на съотечествениците им, паднали в боя срещу Филип II в Давлис – защото предполагал, че в тялото на лъва са скрити тайни съкровища. И в „Писма от Леванта" д-р Зеп разказва подобни драстични примери. Дали изкопаният от мен надпис ще бъде пощаден от подобна тъжна съдба? За съжаление правителството на Високата порта проявява по-жив интерес само за останки от миналото, с материална стойност, като откритията на Шлиман. Търновският мютесариф, комуто съобщих за находката, щеше вероятно да нареди да му донесат камъка, ако би имало изгледи да спечели нещо от него или да се обогати фиска; съмнявах се обаче, дали е запазил надписа поради идеалната му стойност, както обеща.

Питах чифликчията, дали на полето с развалините намират често монети, накити и т.н. Той отговори утвърдително и обясни, че ги намирали „най-вече българи, които взимат оттук камъни за нови черковни сгради"; а той самият не е имал за съжаление никога такъв късмет, а намирал само бакър. Извади кожена кесийка от пояса си и ми показа няколко монети. Наред с медали от други градове имаше и няколко от Никополис ад Иструм, например една много добре запазена монета с портрет на Септимий Север, увенчан с лаври (на обратната страна: Истер, подпрял урна, от която изтича вода) и втора монета с Юлия Домна (на обратната страна: Венера). Тук изобразената монета показва на едната страна бюста на императрица Юлия Домна на дясно, заобиколен от надписа ΙΟΥΛΙΑ ΔΟΜΝΑ СЕВАСТΗ. На обратната страна се вижда фигура, вероятно ловец, седнал е на скала, вдигнала дясната

ръка над обърнатата глава, с копие в лявата, а долу, до скалата, крачи мечка край дърво. За да няма съмнение за фигурата, която олицетворява Хемус, на полето до нея се чете обяснителен надпис: ΑΙΜΟC. Околният надпис гласи:

ΥΠ(ο) Λ(ουκιου) ΟΥΙΝΙ(ου) ΤΕΡΤΥΛΛΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΤΙ Ω Ν ΕΠ(ι) ΙCΤΡΩΝ (най-често пише на монетите ΠΡΟC ΙCΤΡΩΝ в различни съкращения).

Медал с Хемус от Никополис ад Истър

Както се вижда, тази рядка монета произхожда от същата епоха на градското управление на Л. Овиниус Тертулус, както показва нашият надпис: той свързва и значението Επι Ιστρψ (προζ Ιστρον) с посочването на планината, в чието подножие е лежал. Една особено интересна монета от Никополис показва главата на император Траян с лавров венец и следния надпис; ΑΥΤ. Κ ΝΕΡ. ΤΡΑΙΑΝΟC.C., на обратната страна: императорът с богинята на победата до трофей, при който седят двама пленници). Това е вероятно най-старият медал, сечен в чест на основателя и разширителя на колонията с автономно право за сечене на монети*. Според мен е въпрос, дали още преди император Траян не е съществувало военно поселище на това благоприятно разположено място. Този, както и многобройни други въпроси относно редица подробности, очакват своето разрешение от обширни разкопки в развалините на Никополис.

За голямото значение на стария град на победата за търговията и съобщенията говори наред с очебийно големия брой монети, пуснати в обръщение, и обширната мрежа от събиращи се пътища. Според Табула Пойтингериана, от Никополис се стига през Мелта до 68 мили отдаленият Ескус на Дунава, друг път, дълъг 130 мили, води за Марцианопо-

* Сравни Eckhel, I, 58, No 15. Има и други медали от града с изображението на р. Истър. Върху монетата от Макринус напр. е изобразен и кораб. Монети има и от времето на Диадумениан, Гордиан и др. Обратната страна на монетите е в повечето случаи с образите на Юпитер, Херкулес, Меркурий, Бакх, Фортуна, Церера и символични изображения на плодородието – зърнени храни, плодове, вино, дивеч, гори и др.

лис и по-нататък за Одесус на Понта; трети – през Стара планина до 37 мили отдалечения от Сотра Филипополис и четвърти, както може да се предполага със сигурност, през ниския Шипченски проход при Габрово до котловината на Тонзус за Хадрианополис с директна сухопътна връзка с Византиум. Според всичко това, Никополис е бил не само укрепен, но и богат търговски град, който макар и много отдалечен от центъра на империята, развил римско-гръцката култура и изкуство до необикновена висота. Въпреки че варварите унищожили до основи великолепието на този град на победите, при все че турците, както и българите, отвлекли, каквото са могли от монументалните останки, вместо да добиват строителен материал от близките каменоломни при Ходница, както римляните, по пътя ни на югозапад се натъкнахме отново на безбройни мраморни скулптирани художествени детайли на някогашните палати, колони и атически бази от храмове и обществени сгради. Ако бихме могли да направим извод от познатите последни медали от Никополис на император Гордиан*, градът би трябвало да е загубил правото да сече монети още в 203 година сл. Хр., означена с надписа „по времето на проконсула Л. Овиниус Тертулус", който намерих**. Това дори е най-вероятно, понеже блясъкът на града трябва да е вече пострадал по онова време от набезите на готите и хуните.

След пропадането на империята на хуните, провинцията Никополитана била приела готското племе „по-малките готи" наречени и „мизийски готи", сред които е действувал владиката Улфила***. Прокопий**** уверява, че Никополис е бил обновен от императора Юстиниан, но едва ли е могъл да стигне до предишния си разцвет. Градът поне не се споменава в борбите между българите и византийците, а останките от постройки, които видях, имаха изключително античен характер. Напразно търсех маркирани тухли; но също така не се натъкнах на явни следи от християнско време; обширни допълнителни разкопки ще доведат вероятно до сигурния извод, че тук не е имало средновековно селище. В близкия Йени-Никюп (Нов Никюп), където потърсих традиции в тази насока, се знаеше само, че в края на последното столетие е имало село, чиито жители го напуснали поради сполетелите ги беди и основали Йени-Никюп.

Дълбоко развълнуван от лесно обясними разсъждения върху величието на този свят, направих скица на полето с останките от „града на победата" от високо разположения саркофаг, където наредих да разкрият няколко хубави капители. Само излитащи щъркели смущаваха всев-

* Нито у Мионе, нито в богатата сбирка на Императорския Монетен кабинет във Виена се намират монети от този град, сечени след Гордиан.

** Borghesi opere II. S. 224. Mommsen Corp. inscr. lat. III.

*** Mannert, VII Bd. S. 142

**** Procopius, De Aedificiis

ластната гробна тишина на широката местност, обагрена червено от последните лъчи на залязващото слънце – друга картина на възхода и упадъка на всички неща в необятното пространство на света. Но сякаш периодът от император Траян до отпразнуването на хилядолетието на Римската империя не е напълно достатъчен, за да проявим интерес към развалините от Никополис, проф. Филип Браун в Одеса* сметнал наскоро за нужно да свърже с тези останки и унищожението на войските на крал Сигизмунд от султан Баязид – „светкавицата", довела до значителни последици. Доколко това твърдение е изцяло неоснователно се надявам да покажа във втория том.

С голяма благодарност и богат бакшиш се разделихме с разочарованите мохамедански иманяри. Настъпващият здрач обви меките очертания на планините, разгърнати на изток, към Осман пазар, в дълбоко виолетово-синьо-сиво, а най-високият връх на Габровския балкан, който засякох на югозапад, вече почти не се разпознаваше. Насъпващата тъмнина ме принуди да яздим по-нататък на север, 20 запад, към Йени-Никюп, да отминем едно старинно здание край пътя, без да го разгледаме. В селото моят драгоман намери великолепна квартира за преношуване, както и вечеря – щастлив завършек на първия ден от нашето пътуване.

Както сръбският Костолац се смята за наследник на стария Виминациум, така и Йени-Никюп се счита за приемник на стария Никополис. Саркофази се използват там за корита на кладенци. Подът на преддверията е покрит с големи римски керемиди. С гробни кръстове, изваяни от антични оброчни камъни, и с лесно преносими старинни предмети се върши оживена търговия, въпреки че местните жители не искаха, разбира се, да го признаят. Те гледаха неохотно на нашето посещение и на всички мои въпроси относно антични неща отговаряха уклончиво.

Надявах се да намеря в Йени-Никюп поне единични отмъкнати антични останки. Те се срещат там наистина на всяка крачка; почти няма двор без много тухли, мраморни плочи, колони и т.н. След като разгледахме подробно чисто българското селище, намерихме до големия селски кладенец къс от фриз с бикове и рога, свързани с гирлянди от листа и фрагмент от надпис „от собствения", друг добре запазен от девет реда, атическа база на колона с диаметър 67 сантиметра, йонийски капител с изящни волути сред безбройни антични отломки в къщата на хаджи Марко. Надписът от девет реда гласи, според разчитането на Кирхоф: „С добро щастие! На майката на боговете Аквилинус, син на Публиус е поставил олтаря и масата поради своя обет". Няколко силно обезобразени оброчни камъни намерих в други селски дворове. И в стените на малката селска църква са зазидани много фрагменти, а на гробището,

* Geographische Bemerkungen zu Schiltberger's Reisen. Sitzber. d. k. bayer. Ak. d. W. 1869, II.

граничещо с черковния двор, видяхме различни капители между гробовете; върху тях рядко липсваха керамични съдове и фенери – нов отзвук на класически обичай.

Следвайки слабата струя на поточе, за час и половина стигнахме през турското Бедерли в турско-българското селище Мекиш, където посилноструйна вада от запад, откъм Г. Липница, се влива в Янтра. Непосредствено до примитивния мост над вадата намерих една оброчна плоча. Лицевата страна показва раздвижен конник при опит да убие диво животно до едно дърво. Много обезобразеният латински надпис гласи: „На боговете на мъртвите. На Миниция (годините на възрастта липсват) и на Ц. Миниций“ (останалото не се чете).*

Потеглихме нататък по еднообразното високо поле. Вдясно и вляво пред нас имаше много места за проучване и малки вади за нанасяне в картата. Извънредно малко села се оказаха населени само от турци или от българи; повечето имаха смесено население; често се срещаха татари и черкези, както в Акчияр и Г. Студена. Те се познаваха лесно от селищата в дълги редици, по голямата нищета, мръсотия и упадъка. Войнствените добродетели правят чест на кавказките герои, но как ли да се радва всеки русин, който мине оттук, на щастието на страната си, че се е отървала от тази ленива паплач!

Малко преди Текир се натъкнахме на великолепен оазис с дървета, в чиито сенки се беше разположил керван от коли; пръснати наоколо впрегатни животни, волове и биволи, пасяха и търсеха на късмет вечерната си храна: коларите, яки българи, клечаха близо до водопоя около буен огън или гледаха опулени нашето странно шествие от колите си. И ние си починахме тук и узнахме, че хората пренасят миналогодишно жито. Всяка кола с четири впрегнати животни превозва 400 оки = 500 килограма от Търново до Свищов срещу един наполеон. Колкото и скромна да е тази такса за четири дни път, а при лошо време, по мъчно проходими пътища, тя показва по-добре от всяко обяснение, колко е необходимо България да ускори строежа на железниците, ако иска в бъдеще да конкурира на европейския пазар с другите селскостопански страни, понеже по нашите железопътни линии таксата за превод на 500 кг жито на разстояние от 12 мили би била приблизително само 2,50 марки срещу 16 марки. В канцеларите на Високата порта обаче при железопътните проекти се ръководят – за съжаление – винаги повече от стратегически, отколкото от национално-икономически съображения; иначе линията Свищов-Търново, за която съпровождащият ме инженер Гавронски беше нахвърлил още в 1870 г. лесно изпълнимо трасе, щеше да бъде вече отдавна завършена. Да беше останал Мидхат по-дълго управител на Дунавската провинция!

* Mommsen, Corp. insc. lat. III.

Развалини при Никополис на р. Росица

Населението с турци и българи Текир се нарича от последните Царовец, име, свързано с някаква традиция от старобългарското царско време, може би с дарение на манастир. Минах покрай него, тъй като исках да стигнем в Свищов преди да настъпи нощта. Непосредствено до чертата на града стигнахме до населени с кряскащи твари огромни блата, придошли след няколкодневни валежи и погълнали близкия път. Това са същински огнища на треска и холера, но пресушаването им кога ли е създавало и най-малка грижа на господа санитарните чиновници на турската власт? Отвратително вонящото препятствие ни принуди да поемем по размекнатия льосов склон, което беше не по-малко неприятно, тъй като конете се хлъзгаха на всяка крачка. Най-после се появиха първите къщи на високо разположеното предградие Свищов – Горна махала, откъдето по стръмен калдъръм се спуснахме до Долна махала. Там, в много възхваления хан на големия търговски град, поне конете ни намериха по-добър подслон от нас, въпреки че собственикът Янакчи ни отстъпи собствената си стаичка. Тъй като този път исках да остана само един ден в Свищов, отклоних с благодарност гостоприемството на някои видни граждани, на които бях сърдечно препоръчан от Виена. Помолих само околийското управление за няколко необходими данни, попълних пътната си екипировка, осведомих се за пътищата от Свищов на югозапад, тъй като не исках да тръгна по прекия път, а повече в западна посока, към Габрово, за да определя точно вододела между Янтра и Осъм.

Беритба на рози край Казанлък

Успях да опозная по-отблизо Свищов при второто посещение; на следващата сутрин се изкачих само до останките от стената на „Чука", които разказват за неговото минало. Градът се нарича от новобългарските писатели Свейещов, а на запад всеобщо Систов и минава за едно от най-богатите търговски средища на Долния Дунав. Трудно може да се докаже откъде произхожда името му. И в по-стари карти то се среща вече в сегашната българска форма. Античните останки на града са разположени на запад от сегашната му площ, в Пишмановите лозя на тъй наречения „Стъклен". Там се натъкваме на безспорно римски стени. Сравнението на различни итинерарии показва, че това са без съмнение останки от колонията Нове, едно от най-ранните селища на римляните, тъй като са известни още на Птолемей: според Itiner. Ant. те са били седалище на генералния щаб на Leg. I. Italica, Not. Imp. потвърждава това и ги упоменава изрично като гарнизон на част от V кохорта на този легион. Марцелин ги нарича „Novensis Moesiae civitas". Когато готите прехвърлят в 250 г. под Книва Дунава при Нове, селището трябва да е страшно пострадало, въпреки че Галус е изгонен от варварите във вътрешността на страната. Още в 601 г. то е било гарнизон на римски войски. Византийците Хиероклис и Прокопий споменават Нове; Юстиниан трябва следователно да е възстановил града, разрушен от варварите. Предвид на благоприятното му разположение едва ли може да има съмнение, че Нове е останал важно военно средище, а крепостта на височината Чука произхожда вероятно от тази епоха; поне там не намерих следи от римски укрепления. И картата „Дация" на Киперт в Corp. inscr. lat. на Момзен обозначава Нове на мястото на Стъклен; но последното трябва да е вписано като село, което се дължи на заблуждение, понеже там няма селище, а само комплекс от лозя на града Свищов и поле с развалини, източници на много римски надписи. Номерата 749, 750, 756-759 в III том на Момзеновия Корпус произхождат всички от Стъклен или от околността му. Два от тези скални къса с надписи са били пренесени от Букурещ, а други два лежаха в 1871 година в двора на голямото българско училище.

Войните, водени от турците, са свели значителния някога Свищов до мизерно село. От XVI в. градът се е изместил все повече на изток от Стъклен и постепенно е стигнал на сегашното си място до нов разцвет. Когато Австрия завърши победоносния си поход и – по настояване на съюза на Прусия с Високата порта (1790 г.), както и притисната от ревността на Англия и Холандия – сключи мир с Турция на конгреса в Райхенбах, при това на основата на статуквото преди войната, избрали Свищов за място на последните преговори. След като ги протакаха дълго поради дребнави интриги, тук на 4 август 1791 г. се постигна Свищовската мирна спогодба, определила днешните граници между Австрия и Турция. Императорът Йозеф подписа със сломено сърце спогодба-

та и предаде на султана сръбско-влашките завоевания на Лаудон и Кобург, с изключение на Стара Оршова.

По друг начин постъпи Катерина, царицата на Русия; тя отклони чуждите посреднически предложения, продължи сама борбата, наложи на полумесеца мира в Яш (1792 г.), според своите съображения, при тежки условия и си извоюва границата на Днестър. От тогава датира противоположната политика на Австрия и Русия относно Изтока, оформена от княз Метерних в неоспорима догма на виенския Балхаусплац! Напразно се постарах да намеря къщата, в която Австрия е подписала спогодбата, променила нейното отношение към „вековния враг" в поведение на най-доброжелателен приятел до последните дни. Но скоро след това Русия поема отново борбата срещу Турция, наводнява нейните най-хубави провинции със своите войски, опустошили всички дунавски градове. В 1810 г. генерал Сен Прист подпалил Свищов; населението избягало в съседните села и на влашкия бряг.

До този голям пожар в укрепената градска част Чука е имало „кале", свързано със спомени за римско-католическите българи, принудени от преследванията да се изселят в Унгария. По традиция именно тук се е намирала тяхната (трикорабна!) латинска църква с три отделения: за олтаря, за мъже и за жени. Пред църквата, разположена на една височина, беше поставено оръдие, за да съобщи за мохамеданите за настъпването на очаквания с нетърпение вечерен час по време на рамазана. Тук беше също и мястото за изпълнение на смъртни присъди срещу „правоверни" от турците, които ги бесеха и ги хвърляха веднага в приготвените трапове. Преди двадесет години употребиха последните останки от стените на „латинската църква на Чука" за построяването на новата казарма „Йени Кюшла".

Ако не беше извънредно благоприятното разположение на града за търговия, след сполетелите го разрушения от кърджалиите на бунтовника Пазван Оглу в 1791 г. и 1810 г., Свищов щеше да се среща само още в историческите анали. Но много от старите жители се върнали в напуснатото селище, нови преселници дошли от вътрешността на страната и около 1820 г. Свищов започнал вече да се съвзема от тежките удари на Сен Прист. Но турско-руската война от 1828-1829 г. изложила на нови изпитания града, едва възкръснал от пепелта. Последвало по-голямо изселване в отвъддунавската Зимница, а днешното румънско градче Александрия е било основано по онова време от свищовски бежанци. С оживлението, предизвикано скоро след това в областта на Долния Дунав от австрийското корабоплаване, настанала нова епоха за Свищов. Градът се възмогнал скоро до едно от най-важните тържища на средната Дунавска България, Тракия и Македония и навярно би постигнал още по-голям разцвет, ако валиите-приемници не бяха изоставили плануваната от Мидхат паша железопътна линия през Стара планина за Филипопол.

Русите съзрели в Свищов най-подходящата точка за радиални операции във вътрешността на България, искали да подемат наново проекта в 1877 г. След като се колебали още в началото, дали да прехвърлят Дунава преобладаващата част от руската армия от Фламанда и Зимница, разположена срещу Свищов, великият княз Николай избрал след лична рекогносцировка на 20 до 24 юни Зимница. Край нея се намирало не само едно от най-тесните места на реката, а и естеството на брега било изгодно, тъй като позволявало да се разгърнат оттатък незабавно големи маси, а и – не на последно място – големият път от Зимница към вътрешността на страната можел да осигури безпрепятствен подвоз на припаси и т.н. за войската. Още през втората половина на май плътна кавалерийска верига маскирала на левия бряг всички движения на войските, съсредоточаването им при Турно (IX корпус), при Олтеница и Гюргево (XI корпус). С построяването на подпори, понтони и т.н. при Галац и Слатина на Олт, с бомбардировки на Видин, Никопол, Русчук и Тутракан се опитали да отклонят вниманието на турския генерален щаб от действителното място на прехвърлянето. Великият княз ръководел лично от главната квартира в Драцеа всички приготовления за прехвърлянето на Дунава; а тяхната цел останала до голяма степен забулена дори за собствената армия; само запазената тайна била залог за пълен успех на извънредно важната операция.

След като 90 километра дългото разстояние по Дунава от Корабия до Парапан, охранявано от само два небоеспособни турски броненосеца било преградено от 20 до 24 юни от торпедоносци, XIV корпус преминал на 22 юни при Галац, а първата руска понтонна част на генерал Йолшин слязла на 27 юни в 3 часа сутринта в пълна тишина под Свищов на турския бряг. Това е мястото, на което настоящият първи княз на България, Александър Батенберг, стъпил с 13-ия стрелкови батальон, чийто командир беше станал неотдавна, на земята на своята страна. Изненадаността турска предна брегова охрана се оттеглила след като дала няколко изстрела и русите завладели бързо с голяма смелост доминиращия ръб на долината. Следващата втора понтонна част – 54-ия полк от Минск и една планинска батарея били силно обстрелвани при слизането на брега от междувременно пристигналата турска артилерия: две оръдия, командирът на батареята Стрелбицки, лейтенант Турберт и много войници потънали в реката. С третата понтонна част, прехвърлила се пред очите на сина на великия княз Николай, пристигнал и командирът на 14-тата пехотна дивизия Драгоманов; той заварил турците вече отблъснати на 5 километра във вътрешността на страната и наредил на генерал Петрушевски да настъпи към Свищов; намерил града без войска, напуснат и от мохамеданските жители. Турците заели височините, защитавали ги енергично, при което артилерията им помогнала много в битката срещу руските планински стрелци. Посте-

пенно били прехвърлени обаче части на 23-ия Донски казашки полк и нови стрелкови батальони. Когато последните действали между двете пехотински колони срещу Царевец, южно от Свищов, турците започнали да напускат позициите си, защото били застрашени от обхождане и се оттеглили към Бяла. Установяването на българския бряг струвало на русите, освен загубите при прехвърлянето на Дунава, около 30 офицери и 750 бойци, т.е. относително незначителна жертва с оглед на блестящия резултат на този ден.

Прехвърлянето с понтони и салови части, теглени от параходи продължило с всички сили. На 30 юни значителни части осигурили вече построяването на мост, за който материалът бил прехвърлен за три нощи (27-29 юни), от Турну Мъгуреле почти незабелязано и необезпокоявано под прикритието на оръдията на крепостта Никопол. Въпреки много бури, попречили на построяването на моста, започнат на 28 юни от двата бряга, той бил завършен на 2 юли. До 5 юли 120 000 души, между които българският легион, 20 000 кавалеристи, 250 оръдия и голям обоз били вече прехвърлили Дунава; на същия ден пристигнал в Свищов и Великият княз с Игнатиев и главната квартира. Царят следял действията на прехвърлянето от един хълм при Зимница, посетил Свищов на 3 юли, поздравен от четиримата си синове и приет от ликуващите християнски жители. Когато обикалял града на кон, духовенството го пресрещнало пред черковните порти с хляб и сол; след това царят присъствувал на погребението на падналите, а накрая, при големия преглед на войската, наградил най-храбрите с ордени, между които и няколко бойци от българската милиция; генерал Драгомиров получил Св. Георгиевския офицерски кръст. Успешното прехвърляне на русите при Свищов подействало ужасно в двореца на великия господар. Първият си гняв излял върху Хамди бей, защитавал толкова зле най-важното място, повикал го в Истанбул, за да го изправи пред военен съд.

Но четири седмици след първите изненадващо бързи успехи на русите, сцената вече се променила. Пристигналото на 1 август известие за загубеното сражение на 31 юли предизвикало истинска паника в Свищов, превърнат във весел полеви стан. Въобразили си, че преследващите турци са вече пред града, с пристигането на разпръснатите войници хиляди българи, се втурнали към моста в страха си от отмъщението на мохамеданите; настанала страшна бъркотия, продължила дълго време, докато тревогата утихнала. По-късно бил построен втори мост подолу от първия, но и двата били сринати когато настъпил ледоходът; през това време само някои параходни салове поддържали необходимата връзка между двата бряга.

X.
ПРЕЗ СЕВЛИЕВО И ГАБРОВО ДО ШИПЧЕНСКИЯ БАЛКАН
(Второ преминаване на Стара планина)

Недоверие към турската поща. – Мюсюлманският мусафирлък и християнският хан. – Статистическа анкета в Царовец. – Борбата и края на четата на Хаджи Димитър. – Добив на селитра в Овча могила. – Висока могила. – Въстанието през 1876 г. – Вечер в турско-българското село. – Осмо градище. – Археологически данни от Чатал тепе. – Римски останки. – Стар път. – Долината на Върбовка. – Римски релеф. – Български селски двор. – Долината на Росица. – Интермецо. – Нощуване в Сючюндол. – 18 души в една къща. – Свекърви. – Антично изображение на Диана. – Носия. – Булка. – През Росица при Бара. – Живописна местност. – Изоставен път. – Куршово като ориентировъчна точка. – Слизане към Севлиево. – Брой на къщите. – Околийско управление някога и сега. – Римски оброчен камък. – Античен град. – Нов мост и нова черква. – Цени на модерни резбарски и скулптурни произведения. – Стара черквица. – Ново училище. – Стремежът на българите към образование. – Опит за въстание в 1876 г. – Руско завоевание в 1877 г. – Към Сербегли. – Късноzрели плодове. – Колибни селища. – Организация на колибите. – Характер на предполието на Стара планина. – Хан в Габрово. – Неговите махали, църкви и училища. – Производство на шаяк. – Женският манастир Благовещение. – Неговата организация. – Габровската промишленост. – Никакъв турчин. – Доносничество 1871 г. – Странна пощенска станция. – Закриване на училищата. – Моята анкета. – Съревнованието на Габрово и Трявна в строежа на пътища. – Стара крепост. – Разрушаването на Габрово в 1798 г. – Руска окупация в 1810 г. – Съдбата на града в 1829 и 1854 г. – Посещенията на султан Махмуд и султан Меджит; мостове и пътища. – Въстаническо движение в 1876 г. – Българин – предател. – Руска окупация в 1877 г. – Посещение на великия княз Николай в 1878 г. – Пътят към Шипченския проход. – Лизис кьой, според Барт. – Чобан-мост. – Минерален топъл извор. – Орден за мост. – Дървообработващата промишленост в Зелено дърво. – Буря. – Св. Соколският манастир. – Паша – негов покровител. – Черква и странни стенописи. – Мистериозни пещери. – Към Марко кралскиградския баир. – Неговата развалина. – Римски път. – Император Деций и главатарят на готите Книва. – Проходът под владичеството на българите и турците. – Укре-

пяването и ролята му в последната война. – Хайдутинът Панайот Хитов. – Далечен изглед. – Географски данни. – Важното значение на Шипченския проход и неговите пътища за търговията и войната. – Измервания на височината на прохода. – Първи поглед върху тракийския Ширак.

Във всички градове на Долния Дунав се приемат и изпращат писма, пари, колети и др. с пощенските кораби на Австрийското параходно дружество. Това важи както за частни лица, така и за учреждения, за местни жители и за чужденци. Предложи ли се такава или друга възможност, дори мохамеданинът не се доверява на турската поща, на която не може да се разчита. За съжаление трябваше лично да се уверя, колко оправдано е лошото ѝ име и заради това се присъединявам по най-обективно убеждение към онези, които се обявяват против премахването на австрийските пощенски линии в султанската държава, уредени с договор. Извънредно услужливият агент на параходното дружество в Свищов прие моята кореспонденция за изпращане и ми обеща да ми препраща входящите писма в определени селища и на дадени лица във вътрешността на страната. След като уредих този важен въпрос, се сбогувах с моя спътник Гавронски, наредих да обърнат конете към Стара планина, която прекосих за първи път в 1864 г. през прохода Св. Никола при Белоградчик, и спрях след един час в хана на Царовец.

Бих искал тук да разгледам по-подробно един въпрос, засегнат бегло при Бяла. Отнася се за важния за пътника подслон настрана от главните пътища в илирийския триъгълник, за характерните различия между „мусафирлиците" в турски и хановете в християнските селища. Турският „мусафирлък" (къща за гости) е израз на хубавата повеля на Корана за гостоприемство към всички хора. В никое поне донякъде значително турско село не липсва скромна къщичка с винаги отворено помещение за минаващите странници, които там си почиват при слънчев пек и се топлят на огнището през зимата, получават кафе и могат да разполагат три дни безплатно с легло, което си приготвят върху разстлани рогозки. Къщата за гости се построява и поддържа от общината, което всъщност не е много скъпо.

Чужденецът може винаги, дори и късно през нощта, да разчита на тази благотворителна уредба на мусафирлъка в мохамеданските селища, стига да успее да го намери; а това не винаги е лесно, например в села с пръснати дворища, тъй като рядко се явява някой при повикване след залез слънце, за да услужи като чичероне. При пътуване с няколко коня има често друго неудобство, тъй като мусафирлъкът разполага с едно общо помещение за хора и коне, а понякога дори съвсем липсва подслон за животните. Но нека предположим, че хората и конете са успешно подслонени в мусафирлъка; но пътникът се нуждае от храна за себе

си и от фураж за уморените коне. Въпреки че се е научил да се лишава поначало от вино и ракия, в много случаи е необходимо да се водят преговори с местния мухтар и хората му, след които в повечето случаи се превъзмогват всички затруднения едва като им се обещае голям бакшиш.

Наред с мусафирлъка на общините, в по-големите селища край пътя често има и такива, направени в по-добри времена с дарения от вярващи състоятелни хора и поддържани от техните наследници. След неизбежно необходимите формални представяния на пътника, се оказва, че има известен комфорт – леген за миене, килим, спално бельо – но легла няма никъде; и на пътника засвидетелствуват почит, като му поднасят кафе, а може да разчита и на приличен обяд, на който обикновено се самопоканват домакинът и синовете му; остатъците остават за придружителите. Бакшишът при сбогуването се определя според полученото и много рядко е отказан.

По съвсем друг начин е уреден подслонът в християнските селища. Ако не предпочетем да си послужим със служебните препоръки и да бъдем настанени като официални гости в някое от богатите селски стопанства от заптието, което урежда обикновено всичко без много да се церемони, то дори и в най-малкото християнско село се намира хан, стопанисван от пресметливи българи, цинцари или гърци. Той предоставя често още по-малко удобства от мохамеданския мусафирлък, има обаче голямото предимство, че всичко се урежда бързо. Без всякакви преговори влизаш на кон в двора, съдържателят извиква своето „добре дошли", помага на госта да слезе от стремето, поднася му веднага чаша вино и поема с момчетата си грижите за него, хората и животните му.

Ханът в българското село обединява обикновено всичко, което селянинът трябва да търси у нас на различни места. Разбира се българинът не се нуждае от много. Тясно свързаното с хана дюкянско помещение предлага само най-скромен избор от стоки и всяко по-придирчиво желание може да бъде задоволено само в далечния град, когато отидат да продават дърва или жито. Тази връзка на полезното и приятното осигурява на българския селски хан известно посещение по всяко време на деня. Там винаги се намират гуляйджии, гости или купувачи; рядко посетителят остава сам. Напротив. Често го отегчават с въпросите „от къде", „накъде" и за целта на пътуването, което дава желан повод и пътникът да пита; но понякога би предпочел да го оставят на мира; ако не искаш да минеш за особняк, изолирането изисква рутина, която добиваш едва постепенно. Българинът е много любопитен и подозира веднага във всеки чужденец, който не се представи като търговец, „консол", дошъл да подготви тайно велики дела.

Но ако още в началото изпратиш например като мен в хана на Царовец официален пътен придружител – много снажно заптие-чауш, кой-

то обича да изпълнява и най-обикновените нареждания с известна театралност – да доведе не само мохамеданския, а и християнския духовник, също турския и българския ръководител на общината, тогава можеш да бъдеш сигурен, че такава постъпка ще възвести нещо изключително и всичко, което има крака, ще се стече в най-кратко време в селото. Ханът и мусафирлъкът образуват всъщност форум, достъпен за всички, в който се обсъждат и решават всички частни и обществени въпроси. Повиканите видни лица не бяха намерени много скоро, но броят на любопитните растеше бързо; и колкото по-малко им се удаваше да отгатнат, какво ще стане, толкова повече си махаха и шепнеха един на друг. Ханджията беше изцяло зает да успокоява любопитните, вдигаше рамене, повтаряше „бог знае", носеше им ракия и кисело червено вино.

Най-после се явиха повиканите сановници и образуваха заедно с мен центъра на клечаща и стояща аудитория; Ибрахим чауш отблъскваше от време на време честите досадни опити на любопитните да се приближат до нас. След като боравенето ми с барометрите беше обърнало вече доста голямо внимание, напрежението на всички стигна върхната си точка, когато започнах да проверявам по общата таблица за населението на окръга, получена в Свищов, отначало броя на мохамеданските и християнските къщи, а след това на местните мъже данъкоплатци, като задавах кръстосани въпроси на ходжата, попа, мухтара, на чорбаджии и други. Този метод, приложен тук и на много други места, за проверка на официалните регистри излагаше издръжливостта ми на голямо изпитание, тъй като добрите хорица нямаха понятие от статистически данни и – понеже подозираха фискални цели – отговаряха винаги уклончиво и само след много обяснения се решаваха да съобщят достоверни данни. Значителните разлики между официалните и получените данни в Царовец ми разкриха веднага, колко недостойна за доверие е турската държавна статистика; по-нататъшният опит ми потвърди впоследствие, че това не беше единичен случай.

От Царовец следвах пътя, поет от младобългарския легион по време на опита за въстание през пролетта на 1867 г. Легионът дошъл от отвъдния влашки бряг и стъпил на брега при стария римски окоп във Вардин, близо до Свищов, прикрит от тамошния дунавски остров. Турската охрана била сразена и Филип Тотю развял при Царовец старобългарското знаме с лъва. Ако бяха пламенните войнствени сърби, едва ли нямаше да пожънат успех; но българинът, преценяващ хладнокръвно всички обстоятелства, останал съвсем спокоен в хода на този нещастен опит за преврат. Тъжният му край сломил само за кратко време смелостта на младобългарските буйни глави, които са се стремили да освободят със собствените си сили от Букурещ отечеството си; но емиграцията не е притежавала никаква вярна представа за готовността и способността на голямата маса да действува в родината. През следва-

щото лято на 1868 г. пристигнала при Свищов отново, но вече добре въоръжена въстаническа чета от 150 души, водена от Хаджи Димитър. Отново се издигнало лъвското знаме с кръста над хълма Царовец, но и този път на българската дунавска тераса царяло спокойствие и силен противовес на въодушевените млади легионери. Никаква ръка не се раздвижила, никаква пушка не се присъединила към редовете с девиза: „Свобода или смърт!" Раздвижило се обаче уплашеното мохамеданско население и незабавно осведомените турски власти, за да отмъстят с кръв за безумно смелото начинание.

Но и този по-добре замислен, отколкото изпълнен превратнавлякъл много беди на България и главно на свищовската младеж със строгия съд на Мидхат паша и завършил нещастно. Една литография, разпространявана тайно в България, увековечи тъжната съдба на гористия склон в Пану войнов. Стоят там Хаджи Димитър и адютантът му Стефан Караджа, издигнали високо знамето, окуражавали потиснатите си бойни другари със своето презрение към смъртта. Низами и черкези нападат от всички страни, легионът изстрелва пълен залп върху гъстите им маси, тук пада юзбашия, там черкезки главатар, но други застават на техните места, а българската дружинка се стопява под непрестанните нападения; от никоя страна не им идва помощ, докато редовете на противника се засилват постоянно от нови подкрепления. В непрекъснат досег със своите преследвачи, дружинката стига, прехвърляйки в отстъпление Росица, уморена до смърт, изтощена и бореща се до последния човек, при клисурите на Янтра при Габрово, станали техен гроб! Кой би дръзнал да упрекне българите в страхливост след такива доказателства за смела самопожертвователна смърт!

Три години бяха изминали, но геройството на легиона остави у млади и стари християни и турци жив и светъл спомен. Навсякъде, където вървях в 1871 г. по техните следи, чувах да възхваляват легионерите: мохамеданите говореха открито, а християните само в миг на откровение, когато съпровождащият ме чауш се отдалечи. Но въпреки тяхното славно поведение, според мен не можем да не отправим към водачите им тежък упрек за непредпазливостта им. Дори теренът е бил във всяко отношение погрешно избран, не само защото високото поле, през което минахме откъм Царовец е открита отвсякъде равнина и съвсем не е подходящо за въстаническа борба, но и се натъкнах и на много чисто мохамедански или смесени села – обстоятелство, което прави поначало проблематично осъществяването на незабелязан поход към чисто българската старопланинска област.

По тънка водна струя в дълбоко врязана клисура се приближавахме постепенно до Осъм; на три и половина мили от Свищов видях за първи път Чаталтепе, чийто силует доминира във всички посоки над околността. В населената от българи, турци и татари Овча могила, високи

валове приковаха вниманието ми. Оказа се, че са изкуствено насипани льосови маси, използвани постепенно в продължение на десетки години за добив на селитра. Според уверенията на работниците, тук и в Батак, на разстояние от миля и четвърт от „незапомнени времена" се добивала селитра. Между насипите се натъкнах на мизерна колиба от клони и слама, из която излизаха горещи пари; тук, сред множество смислени, но много примитивни приспособления, срещнах българин на име Влади Воло от Калоица, който от 20 години посещавал редовно със свой другар Овча могила на Гергьовден. Другарят му помагал при копането и първата обработка на пръстта, съдържаща селитра; отначало я изсипват в големи чебури, след това наливат отвън изведената вода и я превръщат в рядка каша. Добитата луга се изпарява в огромен плосък меден котел на силен огън. Резултатът от шестмесечната кампания, завършваща на Димитровден, се предава на султановата барутна фабрика в Разград. Годишно се добиват средно 150 оки селитра (горчеле), т.е. 175 кила. Скромните производители получават 6 пиастра на ока, от които на всеки работник, трудил се от ранни зори до късна нощ, се пада печалба от 90 марки за 6 месеца; с тези пари те се връщаха много доволни в родните си места за да поемат следната пролет отново химическата си лаборатория, с която отдавна бяха свикнали. Не би ли заслужавало при толкова евтина работна ръка да не се изнасят големите природни богатства на България, а да се оползотворяват на място?

Наред с производството на селитра ме интересуваше и църквата, построена в 1864 г. в Овча могила. С трисводовото си преддверие тя прави впечатление на италианска постройка, при все че нейният архитект не е стигнал отвъд родните планини. Разпитвах в селото дали има останки от старо време, но напразно; приемниците ми ще имат може би повече щастие. Късове антична керамика, намирани в големи количества при изкопаването на пръстта, съдържаща селитра, оправдават поне това мое предположение. Овча могила лежи 96 м над морското равнище. Продължавайки нататък, непосредствено до Варена се натъкнах на много висока изолирана могила. Изглеждаше, че е била разровена от иманяри, при което неравномерните строителни камъни от надгробните камери бяха разхвърляни, а съдържанието вероятно е било разпръснато. Върхът на могилата ми послужи като гледна точка за ориентация сред близката област на Осъм; червената светлина на сбогуващото се слънчево кълбо обгаряше великолепно светлото блестящо течение на реката и бреговата ивица, запълнена от малки блата. Дълбоко развълнуван от чудесната картина на местността, не подозирах, че точно след пет години тук ще се развихрят ужасите на страшната гражданска война. Когато въстанието през пролетта на 1876 г. грозеше да се разпростре и върху дунавските околии, валията Азим паша се опита да го потуши в зародиша му с кръвопролитни присъди; това беше

чудесна епоха за черкезите, жадни за убийства и плячка. Каймакамът на Свищов Ибрахим бей ги остави да вършат каквото искат. Овча могила, Караманово и Исламир (Сломер) бяха опустошени, много селяни отвлечени в Свищов и хвърлени в затвора, докато Фуад паша, изпратен там с редовна войска от Русчук, сложи ред; но мохамеданските доносници и разбойници останаха ненаказани.

Бързо настъпващият чувствителен вечерен хлад ни накара да слезем до близкото село. Въпреки че беше едва започнало да се сдрачава, в чисто мохамеданското село цареше вече мъртва тишина. След неколкократни викове, стар добродушен турчин ни посочи най-сетне пътя към мусафирлъка. Единственото помещение се състоше за съжаление само от три стени, а нямаше и никаква ограда. Перспективата да спя едва ли не на улицата не беше съвсем по моя вкус. И тъй продължихме да яздим до Осма Градище, само на половин час от тук. От това селище долетяха весели песни и звуци на свирки. В тази великолепна лятна вечер българската селска младеж се забавляваше с хора и други игри. Тук всичко кипеше от живот и радост. Пристигането ни наложи може би не съвсем нежелателна пауза. Старо и младо се стече да ни поздрави любезно, няколко момци дойдоха да ни съпроводят до местния хан и скоро се настанихме доста добре за през нощта. В Осма Градище видях джамия с минаре, но нямаше нито църква, нито училище, въпреки че тук живеят еднакво много или дори повече българи отколкото мохамедани. Селището броеше в 1871 г. 60 български, 50 турски и 6 черкезки къщи.

На другата сутрин продължих към северния склон на Троянския балкан. Следващата ми цел беше най-северното му разклонение, съвсем изолираната височина Чатал-тепе, наречена от народа сполучливо „разделен хълм", която бях вече съгледал предишния ден. Спряхме в подножието му, където минава от запад на изток пътят от Плевен през Бутва за Търново. По по-високите части на тепето няма никакви дървета, а голите варовикови стръмни скатове изпъкват в меланхоличен контраст с плодородната добре обработена равнина. За триангулацията тепето ще бъде от неоценима полза за инженера, а за археолозите крие все още някоя и друга тайна. На южния му склон лежаха пръснати под дървета колосални детайли от монументална, според профилите, римска постройка; много други са може би скрити в тучната хумусна почва, а повечето отдавна задигнати за изграждане на отдалечени постройки. На бъдещите археолози, които ще се впуснат в подробности, препоръчвам най-горещо да изследват това място. Предполагам, че тук или може би много близо е имало антично селище и е минавал римският път според картата на Пойтингер от Ескус (Гиген на Дунава) за центъра на провинцията Никополис ад Иструм (Никюп на Росица).

При Чатал-тепе и днес още се кръстосват няколко пътища. Единият води на югоизток, към прословутото черкезко разбойническо гнездо

Есаис; отминах го отдясно и се изкачих през ниската седловина към Върбовка. Височините около нейната долина изглеждат може би приветливи при ярка слънчева светлина; но небосводът беше много заоблачен, тъмни мастилени петна тегнеха над пресните бразди, ливадите бяха също така потънали в мрачни багри, на длъж и на шир не се виждаше жива душа. Няколко герана с издигнатите меланхолично във въздуха лостове като удивителни знаци не придаваха по-приветливо настроение на картината; а непосредствено до пътя се издигаше като знак на земната преходност изветряла оброчна плоча на римлянка, възхвалявана от жалещия съпруг като „(p)udentissim (ae c)onju(gi)" – най-нравствената съпруга. За съжаление името ѝ не може да се разчете, а и чертите на лицето ѝ остават неузнаваеми за потомството; и сцените на жертвоприношения в релефа на лицевата страна на плочата са много пострадали в течение на повече от хилядолетие.

Върбовка, разположена според моето измерване на 247 м надморска височина, е трябвало да приеме една от най-големите черкезки колонии. Тя броеше 270 къщи наред със 120 турски и 70 български селски стопанства. Въпреки че последните са гъсто населени, тук и почти във всички околни села мохамеданите са в мнозинство. Струваше ми се, че и приказливият християнски местен управител на Върбовка страда от това обстоятелство. За лошата съдба, стигнала българския легион близо до неговото село (1868 г.), той се изказа много предпазливо и завърши малкото си отклонение, за да опровергае всякакво съмнение във верността към султана с „да живее нашия цар!"

Много по-свободно, дори достойно беше поведението на жените. Моят турски сержант се почувствува малко потиснат от това държане и се показа от най-любезната си страна, за да ни издейства с ласкателства добра закуска. Правеше ми удоволствие да наблюдавам от проветривата висока веранда четирите жени на дома да шетат като пчелички. Храненето на птиците, работата на огнището, грижите около децата, приготвянето на хляба и още сто други работи вършеха те заедно и една през друга най-пъргаво. В двора живееха в две къщи старейшината със старата си майка и жена си, двама млади синове младоженци, техните съпруги и три деца, всичко десет души, бройка, която при голямата плодовитост на българските жени положително се е увеличила оттогава. Къщите във Върбовка, както и във всички близки селища са солидно изградени и покрити с тънки варовикови плочи, добивани в каменоломни на 3 до 4 мили отдалечените Дискот и Липница. Къщата на старейшината се състои обикновено от висок етаж над мазе за вино, масло, мас и пр., до което се слиза по стъпала под издадената веранда, и две стаи по ширината, разделени от помещението с огнището, от които парадната и гостната стая се поддържат особено чисто.

Голямата смъртност на черкезката колония във Върбовка разшири

очебийно мохамеданската нива на мъртвите. По-приятно впечатление правеха Димчевите хълмове с лозя, от които хвърлихме пръв поглед към хубавата долина на Средна Росица. Нейните най-далечни точки изглеждаха тъй ярко осветени от слънцето, че можах да нанеса на картата разположението на Павликени, Дискот, Умур-бей кьой, Лисчар, Мурат бей кьой на левия, а след това Михалка, Ходница, Ялар, Музина и Вишоград на десния бряг на реката. Повечето селища се разпознават по белите им минарета, а течението на силно криволичещата Росица може лесно да се проследи по отразената блестяща светлина. Скоро наближихме дефилето, между чиито стръмни склонове Росица се спуска бързо към равнината.

Черните облаци, надвиснали заплашително над нас от ранна сутрин неочаквано се раздвижиха от силен вятър; бързо последваха гръмотевици скоро се разрази страшна буря. Никъде не се виждаше подслон; не ни оставаше нищо друго, освен да бързаме и горкият товарен кон се мъчеше да върви в крак с нас. Бурята продължи да бушува със същата сила, когато стигнахме за щастие до първите къщи на Сючюн дол. Без много да му мисли, Ибрахим чауш отвори портата на първата къща, без да подозира, че ще стане причина да се изсипе друг вид буря върху нас. Полусляпа, съвсем неочаквано изненадана, незабулена старица, която пазеше къщата в отсъствието на мъжете и жените, заети на полето, ни обсипа за поздрав с хиляди проклятия. Но Ибрахим почти не им обърна внимание и потърси да подслони бързо конете ни. Едва когато бурята се поуталожи се изкачихме, поведени от междувременно пристигналия субашия, към християнската част на селото; заради много съсипания товарен кон се установих, против програмата си, но за голяма радост на моите хора, още в пет часа на конак.

Използувах неволната почивка на Сючюн дол, наричан както чух и Сюдюн дол, Ючюн дол и Сухиндол, за да опиша пътните си впечатления и хората от селския двор, чийто старейшина ми отстъпи най-охотно приветлива стаичка. Това беше истинска и съвсем българска къща, цяло голямо семейство. Предишният глава на семейството беше вече на старческа възраст, а и съпругата му на не много по-малко години; поради това двамата предоставили старейшинското достойнство на най-възрастния си син, богато надарен с деца, станал вече дядо. В това общо семейно селско стопанство заварих четири поколения с 18 души да живеят миролюбиво един до друг; не се съмнявам, че броят се е увеличил след моето описание с още няколко души. Овдовялата снаха не се беше върнала при родителите си; беше останала с децата си да участва наравно в доходите на семейството. Южните славяни сриват със земята пословицата за илюстрация на страха от „свекървата", разпространена от Англия до Австрия. Докато албанецът казва: „Свекърва близо до вратата е като дреха до трънка", често имах случая да чуя обратното

от българите, с което не искам да кажа, че домашният покой не се нарушава понякога от съперничества между жените. Но старейшината нарядко допуска кавгата да пусне дълбоки корени. Строго управлява той общото стопанство, обикновено на голяма площ. Имотът на моите домакини в Сючюн дол се състоеше от четири къщи, всички построени приблизително по плана даден в описанието на Върбовка, с много хамбари, кошари, малки обори и т.н. От една точка трудно може да се обхване с око обширното стопанство. Рисунката ми показва само групираните една до друга къщички, в които брачните двойки си водят свое отделно домакинство, наред с родовата къща, обща за всички.

Релеф на Диана от Сючиндол

Светъл и топъл, както само в хубава юнска сутрин след пречистваща буря, се разгърна ярко син ефирен свод над гостоприемния ни двор. Стари и млади в празнична премяна шетаха още от първи петли. В обширния двор беше весело и радостно. Край прага на вратата ми лудуваше най-младото любопитно поколение; а за мъжете беше забавно, че рисувах стопанството заедно с тях. Донесоха ми няколко монети и доста пострадал античен релеф на млада Диана с елени. Замених го срещу няколко малки сребърни украшения и така скоро ме доближиха и по-плахите жени. Присъстваха българските евини дъщери, а сред тях внучката на старейшината в булчинска украса, тръгнала тъкмо с натоварено магаренце на път да посети роднини. С разни въпроси я задържах достатъчно дълго, за да скицирам забележителното ѝ булчинско украшение на главата. Предстоше ѝ скоро да го смени с бялата, назад увиснала дълга кърпа за глава, която носеха жените. Тя заедно с ослепително бялата риза се откроява хубаво от синьото елече и полата. Синият цвят преобладава и в мъжките носии в областта на Росица.

Един от по-младите членове на стопанството ни показа пътя през благоуханна широколистна гора, увенчана с голи назъбени варовикови скали и склонове с много пещери, слизащи до левия бряг на Росица. Долу, дълбоко до реката, се разстилаха хубави полски и плодови насаждения. Нашият поход на кон приличаше на празнична разходка из далечния Харц; гъста гора се разпростираше на северозапад до Крамолин. При Бара Росица прави на 140 м надморска височина най-западния завой; там се минава през широка блатиста ливада и по-нататък през брод на силно придошлата река. За товарния кон минаването не беше безопасно. Млад циганин плуващ срещу нас го изведе за щастие здрав на сушата. Въпреки цялата ни предпазливост, и ние се окъпахме принудително до пояса и влязохме в хубавото турско село, за да се изсушим на гостоприемното

огнище на неговия мусафирлък. Пътуващ турски търговец на коне тъкмо си вареше там кафе; след размяната на няколко общи приказки той си изля сърцето и започна да ругае неудържимо чиновниците на султана и високите данъци, които подтискат напълно търговския живот.

Българско стопанство в Сючиндол

Извънредно очарователният облик на долината на Средна Росица до Бара се промени, когато възлязохме на нейните по-североизточни височини. Разкри се редица от романтични картини, речното дефиле се стесни, склоновете станаха по-стръмни и стените, върху чиито плоски светли варовикови пластове ромоняха малки водопади, се сраснаха накрая във великолепна клисура от почти алпийски характер, през която шумеше пенливата Росица върху безброй скали, сринали се в пропастта. Преди няколко години минаваше още по левия ѝ бряг много стар коларски път за Севлиево. Сега по-голямата му част е засипана и никой

няма намерение да го възстанови. Както някога в Черна гора се катерех по голи стъпалообразни варовикови плочи с източно изложение, ту нагоре, ту надолу. Тук и там единични напречни урви изпращаха тесни като конци вади към Росица и разположените на устията им малки воденици предлагаха прелестни мотиви на пейзажиста. Неохотно се простих с тази местност, доставила ми голяма наслада.

След като криволичи цял час в зиг-заг, пътеката ни заведе до високото плато на Куршово, скрило дълбоки клисури и хубави пасбища, чиито многобройни стада образуваха навсякъде великолепен декор. Богатото село със 110 турски и 40 български къщи на 394 м надморска височина е разположено много красиво, минаретата на двете джамии надничат над широката долина на Севлиево, а над околийския град се виждат заснежените върхове на Габровския балкан. Особено хубав е изгледът от куршовските гробища; препоръчвам го като отлична бъдеща триангулачна точка. Вечерта не удържа на това, което предвещаваше сутринта. Термометърът падаше постоянно и по време на слизането ни към града по стръмно скосения път ни изненада силен пороен дъжд. С едва ли не изпарено въодушевление стигнахме моста над Росица; в севлиевския „Йени Иванчу Станчиоглу Хан" чаша великолепно турско кафе възстанови скоро доброто ни попътно настроение.

Околийският град Селви (на български Севлиево) броеше през 1871 според официален източник 551 турски и 668 български къщи, но смятам, че последната цифра е по-висока. Чисто турската част не предлага привлекателна гледка. Часовниковата кула е отвратително грозна, основното училище и джамията изглеждат много запуснати, улиците са опустели. Над всичко тегне нещо от духа на азиатските степи, враждебен на целия живот; обзе ме непреодолимо желание да се махна от тази гробна тишина. Новото околийско управление е единственото приятно здание; Мидхат смятал, че постройката е много належаща, понеже севлиевският каймакам управлявал по-рано в западното здание, подобно на селски обор.

Когато посетих този „Ески конак" ми показаха един римски камък, чийто отчасти запазен надпис гласи – според четенето на Момзен*: „На боговете покойници! Аниус Верус (е живял) XXXI години. Аурелия Флавиа постави на най-скъпия съпруг". Оброчният камък не е, както се вижда особено интересен: ако беше намерен на първоначалното си място, би имал известно значение; от началото твърдяха, че бил намерен именно там, но по-подробни разпитвания доказаха, че произхожда от Никополис ад Иструм (гл. IX) и че в града не се знае нищо за антични находки. На римските стратези едва ли е убегнало благоприятното разположение на Севлиево за военни цели; вярвам, че тепърва ще се намерят съот-

* Отпечатано в Corp. inscr. lat. III.

ветни доказателства. На платото се е издигал вероятно римският Каструм, владял старопланинския път, където близо до разпаднали се стени Йени конак гледа надолу към Росица.

В последно време Севлиево направи похвални усилия, за да добие европейски вид. Освен хубавото разположение и търговската дейност, две постройки му създадоха известно име в страната; неговият мост над Росица и новата църква. Първата не може да се нареди до описаната голяма творба в Бяла, но за солидния им строеж говори вече самото обстоятелство, че дадоха отпор на опустошителните наводнения през 1871 г., както много малко други.

Извънредно оригинална е църквата на Севлиево, осветена на Димитровден в 1870 г. Далеч от строги стилови закони, тя обединява византийски и западни елементи във въздействащи ефекти. Конструкцията ѝ се състои от продълговат правоъгълник, и апсида за хора и малък купол, а в предната част е поместено преддверие с три широко отворени свода, които носят надлъжно разчленен етаж. Средната фасадна част, завършваща в плоско засводен корниз, майсторът-строител е разделил чрез колонки и кръгли сводове на три полета, чиито плоскости са оживени от картинна украса. Главният образ е Св. Богородица с младенеца; вдясно се вижда Св. Йосиф, вляво Св. Св. Кирил и Методий, а на пандантива Св. Дух между молещи му се крилати серафими на син фон. Много хубаво изработени решетки от ковано желязо красят двата прозореца на страничните полета. Въздействието на главния фриз се усилва сполучливо от изпъкналите кръгли тухли, подобни на акротерии, а надпис под средното поле увековечава основополагането на постройката, за която селяните от околността на Габрово са пренесли безвъзмездно великолепния варовиков материал.

Във вътрешността на пъстро украсената църква бият на очи конструкцията на не толкова хубавите, колкото смело изпъкващи галерии. Наистина достойни за възхищение измежду детайлите на украсата са някои „марангози" (резби) на иконостаса от поп Константин от Трявна, а на царските двери се е проявил като равностоен майстор и Никола Матиев от Ново село. Той получи 400 пиастра, т.е. около 80 марки за труд, който у нас би струвал петнадесет пъти повече. Пленително нарисувани са във византийски характер стилово издържаните картини на иконостаса от Цани Захариев от Трявна, получил за едно изображение на Мария с особено изразителна осанка на дева и съответен образ на Йсус 900 пиастра, т.е. по 180 марки за всеки полуобраз. Станислав от Самоков получил дори 200 марки за една картина. Според българските понятия тези скромни възнаграждения представляват огромни суми и моят чичероне похвали щедростта на „Папуджи еснаф", почтения обущарски еснаф също така въодушевено, както американците се възхищават от знаменития меценат Пибоди.

В сравнение със старата църквичка в Севлиево от 1834 г., вградена наполовина в земята, гордо издигащата се нова черковна сграда показва най-ясно промененото благоприятно положение на християнския еле-

Празник за падането на Плевен в новата църква в Севлиево

мент в българските градове от четири десетилетия насам. За големия интелектуален напредък на българската община говори и хубавата училищна сграда, в която преподават 5 учители. Това показва ученолюбивия и същевременно практичен нрав на българина, който без религиозен

предразсъдък се обръща натам, откъдето се надява да добие знания. За тази цел се насочва еднакво охотно към турския държавен лицей в Истанбул, както към стипендия в Русия, Румъния, Сърбия и Австрия или посещава на собствени разноски училища във Франция, Белгия и др. Един от севлиевските учители – Димитър Витанов – беше възпитан отначало в Протестанския колеж на остров Малта с английски средства, след като продължи образованието си с любезното посредничество на руския консул във Варна – година и половина в Петербург. Този млад човек имаше богати познания, говореше превъзходно английски и руски и се отличаваше със скромно, може да се каже джентълменско държане. Той беше най-приятният ни събеседник в Севлиево, комуто съм благодарен за интересните сведения относно турско-руско-българското учебно дело.

Християнското население на Севлиево отдавна е предано на освободителното движение и поради това много мрази турците. Правителството знаеше, че всеки опит за въстание в Балкана е бил винаги подпомаган от севлиевци непосредствено или с пари; и когато през април 1876 г. избухна общо въстание в Търново, башибозуците, вдигнати на крак от турската власт, веднага се нахвърлиха върху града, ползуващ се с лошо име като най-известна база на „комитетите". Безпощадният начин, по който заптиетата и нередовните войски са търсили „силах" (оръжие, муниции и т.н.), доведе двете страни до кървава въоръжена борба и много жертви, а наскоро след това циганите-палачи имаха много работа.

Предвид на дълбоката омраза към турската власт, напредващите в 1877 г. руски освободители трябва да са били посрещнати в малко български градове с такова въодушевление, както в Севлиево. След бързото превземане на Търново, великият княз изпратил адютанта си полковник Шербаков с няколко стотин души пехота, един гвардейски казашки ескадрон, едно поделение владикавказки казаци и две оръдия срещу Севлиево, за да разузнае десния фланг на центъра. Малко преди града Шербаков се натъкнал на разнообразно отделение, съставено от батальон низами, тълпа от ловчански борци и около 1000 конници черкези, които по заповед на Осман паша трябвало да кръстосват от Ловеч до към Търново, за да прекъснат връзките на русите с Шипченския проход. Извънредно слабо за тази задача, поделението било отбито след кратка съпротива към Ловеч и Севлиево бил превзет на 16 юли от Шербаков. В края на юли, след сраженията при Ески Загра (Стара Загора – бел. пр.) и Плевен, положението на русите изглеждало много опасно. На 14-тата дивизия от VIII армейски корпус и 4-тата стрелкова бригада била възложена тежката задача да прикриват откъм северозапад връзките на Търново с руските позиции на Стара планина срещу неприятелските нападения. По същото време, когато Сюлейман пристъпил на 19 август към

сериозни нападения срещу Шипченския проход, пристигнали с нетърпение очакваните подкрепления от Русия, отправени веднага от великия княз в голямата си част към Севлиево. Упоменатите горе войски поели пътя на юг от Габрово и към края на август при Севлиево се намерили 28 батальона и два казашки полка с 8 батареи под командуването на генерал княз Имеретински.

За да пробие тази силна клинова позиция и да разкрие след това към север Шипченското дефиле, Осман паша насочил отново значителни части от Ловеч към Севлиево. Дванадесет батальона с артилерия и кавалерия поели към града. Турците нападнали отново много смело руските линии, не могли да ги пробият и – след като претърпели значителни загуби – били отблъснати към ловешкия път. Няколко стотин низами и черкези покрили полесражението и свидетелствали за бързото бягство, тъй като турците прибират обикновено мъртвите. В Севлиево празнували победата с голяма радост, но жителите едва тогава си поели дъх, когато бил превзет и Ловеч и известието за падането на Плевен било обявено от стъпалата пред дверите на новата църква. От 9 до 11 януари главнокомандуващият – великият княз Николай пребивавал с главната квартира в Севлиево.

На 14 юни сутринта преминах бързо на кон севлиевското поле, оградено на юг от високи планински вериги. От двете страни на пътя блестеше хълмистата местност, украсена с лозя, и едва при отдалеченото на два часа село Сербегли, пресечено от значителен приток на Росица, природата загуби приветливия си вид. Жителите от околностите се оплакваха, че плодовете им зреели много по-късно отколкото край Дунава; наистина срещнах странстващ продавач на череши от околността на Свищов, който оползотворяваше тук, в средата на юни, много добре сладката си стока.

Колкото по-високо възлизахме, толкова по-слабо ставаше движението по прекрасното шосе, толкова по-рядко срещахме цялостни селища и толкова по-често вместо на селски общини се натъквахме на малки групи от махали. Влязох в околията на Габрово, където почвата и климатичните условия изместват земеделието на втора линия, а животновъдството става главният поминък. Непосредствено до пътя, край добре построен мост се натъкнах на нов хан. Той носи името на голямото село Гарван, намиращо се вдясно по височините, чиито 8 махали Гарван, Николчовци, Янковци, Цуцумане, Гиргине, Рачовци, Вуйовци и Человци се състоят от приблизително 300 къщи. За насрещната област Саламан с повече от 200 къщи се ориентирах в следващия попътен хан. Поточе, течащо от югоизток на северозапад, отделя от пътя нейните махали, разположени на дълъг полегат склон, почти на една и съща линия, на хвърлей място една от друга. Първо се появи главната махала на Саламан с 50 къщи, след това на разстояние от седем минути първата

подмахала Златовци (30 къщи), а сетне след 15 минути Милковци (23 къщи) и така разположените на по пет минути една от друга махали Чевци (30 къщи), Печовци (20 къщи), Мраори (25 къщи) и Поповци (30 къщи).

От природата, от наложилото се животновъдство, дървообработващата промишленост и т.н. системата от махали преобладава в цялата северна зона на Централна Стара планина, населена изключително от българи, а именно в околиите и окръзите Тетевен, Троян, Севлиево, Габрово, Трявна, Дряново, Калифарево, Елена и Беброво. Турски махали има в Стара планина почти само в околията на Османпазар, на брой рядко по-малко от 5, средно 8, понякога дори 10 до 12. В негостоприемните горски области те се състоят обаче само от 5 до 20 къщи. Всички махали в такива места са подчинени от чорбаджията или мухтаря на баш-махалата, която обикновено, но не винаги, дава главното име на селото. Това разцепление на планинските места в безбройни клоновемахали създава живот навсякъде в Стара планина до най-високите ѝ части. Пътникът не може, разбира се, да влезе във всяко единично дере, а нанася в географската карта само разположението и имената на главните села, но не и на стотиците изолирани махали. Това трябва да се предостави на бъдещите специални снимки. В момента, в който уважаемият читател навлиза с мен във високите планински области, сметнах, че предшествуващите общи бележки са належащи, за да го предпазя от погрешни заключения относно гъстотата на населението на северните старопланински склонове, в случай че иска да я прецени единствено по оскъдните местни имена в картите.

Отново се яви на пътя вляво малък хан, който принадлежи към видното село Думник с 9 махали: Гледаци, Прахали, Дивеци, Гайтани, Думник, Русевци, Рашковци, Клиовци и Генчовци. След като преминахме нисък водораздел и дефилето между стени от варовик и лиска, на кратко разстояние пътят се стесни като порта; посрещна ни неподозирано великолепната долина на Янтра. Хълмистата местност, покрита с млада широколистна гора и добре обработени площи, съпровождаха надолу реката, а на юг, по склона на високите планини, се появиха кулите на най-цветущия промишлен град, знаменитият в цяла България Габрово. Ситен дъжд, блестящ от спектъра на залязващото слънце, забули местността, реката и града – последният едва ли не от италиански характер, а въздухът беше приятно мек. С всичко това, с внушителните здания, църкви, мостове и оживлението на улиците Габрово веднага ми стана симпатичен. Това настроение засенчи само мрачният хан, в който трябваше да отседна. Въпреки прекрасния изглед от верандата, при подълъг престой бих обърнал гръб на мръсните стени и тясното помещение, подобно на затворническа килия, в която нямаше и следа от мебели, но за сметка на това изобилие от излишни животинки. Пищна вечеря осигурява добър сън си мислеше вероятно покровителствено веселият

ханджия Христо Николо, което щеше да се оправдае вероятно и с мен, ако безбройните безплатни четвероноги на неговия хотел не бяха отвратително опровергали тази вярна мисъл и доброто предразположение към здрав сън. И така, поглеждах отчаяно през прозоречните дупки на килията си към изгрева на спасителното небесно тяло на деня; и когато – едва изпратило първите си лъчи над „Сечен камък" в долината – оставих моите мъчители на „празна ясла" и се изкачих към високо разположената камбанария на Св. Йоан – кула с масивна квадратна основа, превръщаща се нагоре в осмоъгълник с прорязани прозорци – възнаради ранобудността ми с великолепен изглед на градчето.

Към моето официално заптие-придружител скоро се присъединиха много други, между които няколко мургави синове от близкия цигански квартал с 16 къщи. Не липсваха чичерони; и така скоро бях ориентиран в градчето с 1500 къщи на 640 м надморска височина, според Ами Буе, толкова добре, както местен жител с наследен имот.

От петте махали на Габрово, свързани от четири моста, се образува Чумлек махала (грънчарският квартал), като най-значителен център на града. Подобно на северната Нова махала са разположени на Янтра още увенчаната от втора часовникова кула Сахач махала, Средна махала и Кърч махала. Близо до нечистия хан на Христо Николо, където реката тече живописно в каскади над бели гъсти варовикови скали, се издига стар каменен мост с мощна дъга и три по-малки закръглени, заострени отвора с различен диаметър; 40 крачки дълъг и 6 метра широк, с изтъркан български надпис, мостът бил построен преди турското владичество. От другата му страна, на левия бряг на Янтра, се издига доста значителна сграда на общинското управление, а малко по-горе – доминиращата над реката едноетажна казарма с 10 прозорци на фасадата за около 100 души.

Освен църквата Св. Йоан, в Габрово, в Сахач махала има друга църква Св. Троица и в Чумлек махала трета, посветена на Св. Богородица. В последната, издигната от вещия тревненски майстор-строител Генчо през 1866 г. нова сграда има много красива резба от орехово дърво; за изгледа на града тя е не по-малко величествена от новото училище с 19 фасадни прозорци. Не без основание Габрово се ползва в цяла България със славата, че полага големи усилия за издигането на интелигенцията чрез добри учебни заведения. До 1833 г. в цялата Дунавска България имало само училища, в които се е преподавало изключително на гръцки език; първото национално българско училище е било открито тържествено на 2 януари 1835 г. в Габрово от живеещите в Одеса габровски търговци Априлов и Палаузов, заедно с други патриоти. От тогава българското учебно дело е отбелязало извънредно бърз възход и през 1871 г. габровските 6 мъжки и 2 девически училища са наброявали приблизително 1500 ученика, между които и много от вътрешността на страната.

В Средна махала се намира женският манастир Благовещение. И порано бях чувал за неговата шаечна фабрика. Упътих се надолу към манастира, след като завърших нагледно малък план на града. Моето заптие избърза напред, за да съобщи за посещението ми на игуменката. Когато влязох в приветливата градинка, пред манастира ме поздрави музиката на клепалото, любезност, оказвана на чужденци, от които се очаква по-голям бакшиш или ги посрещат с особена почит. Повече се зарадвах, че госпожа игуменката Ефросина ми показа без всякакви превземки на благонравие, не само своята великолепна стая, но и работните помещения, както и отделни килии на калугерките. Въпреки че в българските женски манастири нравите се спазват много по-строго, отколкото в румънските, в тях също не витае аскетизмът и уединението на римско-католическата обителска практика. Те имат вид на свободно образовано общество от по-млади и по-стари лица, неограничени от прекалено стеснение на личната свобода, които искат да прекарат живота си заедно в труд, почивка и молитва без да е необходимо да се откажат напълно от връзката със своите близки, приятели и с външния свят.

Многократно съм изразявал мнението си за същината на източните манастири и техните отрицателни страни за народното просвещение; заради това не се страхувам да бъда криво разбран като призная откровено следното: напуснах малкия манастир с впечатлението, че съм посетил истинско място на мир и покой. Непридирчивите жилищни сгради, църквицата украсена с безбройни дарения, поднесени с любов, притаени, приканващи сред великолепната зеленина, всички приветливо подредени помещения блестяха, цветя красяха и допълваха навсякъде това, което липсваше може би тук и там, така че се почувствувах приласкан от уюта на този полусветски, полудуховен дом. Не видях да се проявяват в никоя насока строги правила на монашески орден; изглеждаше, че всичко зависи от преценката и благоразумието на игуменката и някои по-възрастни сестри. Калугерките живеят сами или по няколко в по-малки и по-големи помещения, приемат без свидетели посещения на родители, приятели и т.н. Всички се събират само за молитва и труд. Както вече забелязах, тук се тъче прекрасен шаяк и то, както разказа майка Ефросина, около 1 000 аршина (лакти) годишно, за които вълната се пере и преде от самите тях. Промишлените традиции на града се почитат и от неговите калугерки.

Габрово е както град на фабриките, така и на търговията. Тежестта лежи обаче върху първите. Би могло да се нарече единствена голяма работилница и да се каже, че градът живее от водата, защото няма къща, в която да не е застъпен някакъв промишлен клон и в по-голямата част да не се работи с водна сила. Мъже, жени, деца от най-крехка възраст навсякъде са заети; и ако не друго то във всяка къща се произвежда поне шаяк.

Завърнал се от манастира в града, обикалях дълго пазара и страничните улички. Както във всички градове на Ориента, така и в Габрово повечето работилници и магазини са свързани помежду си. Подразделението на търговията на едро и на дребно тук още е непознато. Фабрикантът в повечето случаи е и продавач. Влязох в различни магазини, първо у знаменитите габровски ковачи на ножове. Изглежда че оживеното производство на най-малки ножчета за 3 пари до скъпия ятаган се е задържало от класическата епоха. Още Тукидид разказва, „че помощните народи от планините били въоръжени във войските на Ситалк само с ножове", а „ханджарът" и днес все още е любимото оръжие на черногорците, албанците и др. Габровските ножове пътуват далеч из илирийския свят. Заговорих някои стругари, гайтанджии, чумлекчии (грънчари), папукджии за да получа сведения за производството и продажбата на техните изделия, понякога не без затруднения; нали и у нас фабрикантите и търговците са много въздържани към любопитни въпроси и дори към официалната статистика.

Габрово беше първият български град, в който не видях никакъв местен мохамеданин. В цялата околия от 20 общини изповядваха исляма само каймакаминът (общинският началник), няколко негови чиновници и временният гарнизон. В Меджлиса участваха само християни и бдяха тъй ревностно над своето самоуправление, че представителите на султана едва ли са се чувствали винаги добре сред тях. Градът беше обзет от немалко вълнения, когато го посетих. Точно тогава на турците много им „миришело" на революция и поради това засилили незабавно малкия гарнизон с редифи (турска милиция – бел. пр.). Почти всички български въстания намираха мощна опора в свободомислещо Габрово, например движението на Панайот Хитов в 1862 и 1867 г.; но този път било само лъжлива тревога, предизвикана от безобидната случка, преувеличена от подло доносничество, чиито последици засегнали обаче градската младеж. Причината и ходът на събитието са съвсем характерни за турската управа, особено за състоянието на турската поща.

За да поощри съобщенията, турското правителство създаде преди около 10 години в Габрово, както в повечето околийски градове, пощенски клонове – наистина достоен за похвала напредък – ако не беше станал илюзорен поради незначителното обстоятелство, че съответният чиновник можеше да се намери навсякъде, но не и в канцеларията му; дори след многократни оплаквания изглеждаше, че пощаджията не е склонен да ограничи кефа си. Възпитаният в западни възгледи габровски учител, който смятал, че пощаджията е назначен в услуга на гражданите и че точността би трябвало да бъде първото задължение на служител като него, го потърсил един ден на няколко пъти напразно в канцеларията, най-после го намерил в едно кафене, където той се бил отдал на dolce farniente (сладко бездействие – бел. пр.), и му отправил строги уп-

реци за небрежността му, дори си позволил, раздразнен от възраженията и гаврата на пощаджията, да го предупреди, че ще се изкаже публично за поведението му във вестниците. От тази заплаха, подкрепена от други колеги на младия учител чашата на търпението на пощаджията преляла. Той убедил слабохарактерния каймакам, че в неговото лице са накърнили достойнството на правителството, че габровските учители принадлежали към младобългарската партия, готвели държавна измяна, за което трябва да бъдат строго мъмрени. Истинският или лицемерният страх на телеграфически уведоменият паша в Търново, който искал – както изглежда – да се разчуе в Стамбул по евтин начин голямата му енергичност, заповядал незабавно „строго" разследване на опита за въстание. То започнало с арестуването на учителите, затваряне на училищата и повикване на редифа от казанлъшката околия. Оказало се, че всички тези мерки били излишни. Истинското положение на нещата било повече от ясно и потвърдено от премного свидетели, за да може да се фалшифицира. Учителите били освободени след няколкодневен арест, училищата отворени, но дали кефлията пощаджия, единствената причина за толкова много беди, е загубил службата си, не можах да узная. Едва ли можеше да се предположи; и въпреки такива многозначителни случки, Високата порта се чуди, че европейските сили не искат да предадат скрепените си с договори пощенски линии, които гарантират сигурност поне най-малко по главните съобщителни пътища на Турция.

Габрово скоро се обиква. Особено очебийна е извънредната интелигентност и енергичност на неговите жители, от които мнозина са видели много свят. Неуморим ходех упорито от дюкян на дюкян, купувах тук и там по нещо, водех си бележки или рисувах и събирах така пъстрите щрихи, за да ги обединя в завършена картина в главата, посветена на българската промишленост. Установих, че споменът за Барт и Льожан е още жив у много хора; но тези изследователи малко са се интересували за социалните условия и търговския живот; а аз разпитвах за много неща: „Какво ли ще прави с тези данни?" си шепнеха хората – и недоверието често затрудняваше и без това нелеката ми работа. Дано добрите габровци са се уверили междувременно, че съм искал само да допринеса за разпространението и укрепването на престижа на техния град в чужбина, станал ми драг и достоен за уважение.

Застрашителен конкурент на Габрово е съседното старопланинско градче Трявна. Въпреки че е значително по-малко, прави конкуренция на Габрово във всичко, главно в гайтанджиската промишленост. По време на моето посещение двете общини бяха в обтегнати отношения. Всяка се опитваше да увери с всевъзможни средства правителството, че новостроящият се старопланински пощенски коларски път от Търново за Филипопол трябва да премине през тяхната околност. Двата града бя-

ха наели полски инженери, за да спечелят с прокарването на трасетата правителството за своите интереси, при което всеки претендираше за по-късото и по-евтиното. При такива спорове намясто даденият бакшиш винаги решаваше всичко в Турция. По-богатите габровци, с които се обединил тясно свързаният с този въпрос град Севлиево успели да спечелят своите каймаками и мутесариф пашата на Търново за намеренията си и Трявна претърпял поражение. Започналият вече строеж на тревненският път бил прекъснат, но не бил изграден и габровският път!

Поне когато на 16 юни 1871 г. се сбогувах с промишления град с голямо бъдеще и поех пътя към Шипченския балкан, не забелязах нищо друго, освен ориентировъчни знаци, което би дало указание, че наскоро ще започнат да строят. И спътникът ми по този старопланински маршрут господин инженер Снегорски се съмняваше, че скъпо заплатеното от габровци благосклонно решение би могло скоро да се осъществи; и все пак би било крайно желателно, не само в интерес на града, но и за търговските и военни пътища от Дунава до областите отвъд Стара планина, по които е имало движение още през средновековието, дори и по-рано през римско време през Габрово, което доказват развалините на един кастел с големи стени, заприщили пътя, чиито останки намерил още граф Марсили. Едва ли някоя днешна постройка в Габрово е изградена преди началото на века, с изключение на моста. Хюсеин Капудан паша, потеглил, през 1798 г. с армия, събрана от всички провинции на султана срещу разбунтувалия се Пазван Оглу от Видин, изпепелил в похода си много цветущи християнски градове, между които и Габрово; заможните му жители избягали във Влашко, в Одеса, Москва и други руски градове, където основали много фирми, споменавани и днес още с почит. В 1810 г. една част от корпуса на княз Вяземский превзела града; през 1829 г. пострадал от постоянно преминаващите през него турски войски, както в 1854 г., когато хиляди румелийски низами и башибузуци се придвижили за отбрана на руското нашествие през Шипченския балкан към Дунава. В 1837 и 1855 г. султаните Абдул Махмуд и Абдул Меджид посетили Габрово.

При каналната мрежа, отклонена за промишлена дейност на Габрово преминах по Абдулмеджидовия мост с пет свода, издигнат – според турската оброчна плоча – за да увековечи пътуването на султана от Адрианопол за Варна. Този монументален спомен е много целесъобразен; иначе паметта за отминалото събитие би изчезнала вероятно безследно. И за този случай подхожда мисълта: Когато двама правят едно и също, то не е еднакво. Пътешествието на бащата на енергичния султан-реформатор Махмуд продължаваше да живее в много интересни отделни подробности в спомените на християните и турците; а за много по-скорошните пътувания на Абдул Меджид почти не чух да се говори.

Съвсем близо едни до други лежаха останките на двата пътя, свлекли се в по-голямата си част, построени нарочно за преминаването на султаните през Стара планина. По истински турски начин насипани само за няколко часа от хиляди събрани селяни, тези пътища не им донесоха ни най-малка полза. Пътят, построен за султан Махмуд не устоял дори до 1855 г., а другият – за Абдул Меджид – изчезнал почти също така безследно.

Молтке описва много нагледно, с каква свита пътуват обикновено султаните: „Можеш да си представиш, разказва той, в попътно писмо от 5 май 1837 г., що за оправия е; във Варна бяха събрани 600 ездитни и 200 впрегатни коне. Пътищата са били поправени нарочно за това пътуване, предимство, което ще остане за страната. Свитата на великия господар е естествено многочислена; не го съпровожда никой паша, а само управителите на местата, на които се намираме. Но освен неговите секретари и пажове, той разполага с нарочен чиновник, който носи лулата му, и с друг който носи чадъра му; голямо ветрило от щраусови пера, полевия стол, златния леген за вода, прибора за писане – за всеки предмет е определен носач на кон; а тези коне имат пък нужда от сеиз или коняр. Така пътуваме наистина съвсем като малко общество, но при все това с 800 коня."

Въпреки реформите на султан Махмуд и различните дела на неговите приемници, възпламеняващото се все по-живо национално чувство и в Габрово беше така изострило настроението срещу турското управление, че плановете за отхвърлянето на чуждото владичество се подкрепяха все по-усърдно. Габрово се ползуваше наистина – подобно на повечето християнски балкански градове – с доста широка автономия, но назначеният от търновския мютесариф каймакам Йорданов, родом от Елена, българин от онзи сорт чорбаджии, които умееха заедно с пашите да изсмукват раята, знаеше да направи тази самостоятелност илюзорна във всички насоки и така потискаше силно въстаническите стремежи. Четата на Габрово, която през април 1876 г. трябваше да заеме Шипченския балкан в заплануваното около Търново общо въстание, броила 600 души, между които много интелигентни млади хора; техният водач бил „аза" (член на революционен комитет и бивш турски финансов чиновник на име Цанко Дюстабанов. Както разказах вече, предателство и недостатъчно единно ръководство осуетили успеха на въстанието. Каймакам Йорданов, който предал двамата нещастници, участвали в прословутата русчушка афера с кораба „Германия" на Мидхат, предупредил навреме търновския мютесариф и габровската чета трябвало да се оттегли към Калоферския балкан от бързо настъпилите низами, откъдето четниците след кървави борби потърсили поотделно сигурни скривалища в родните си градове. Не се радвал дълго на спокойствие промишленият град Габрово. Следващата пролет на 1877 г. донесла

голямо тегло: преминаването на войските, предназначени за Дунавската армия, като че ли нямало край. На 7 юли последвало изненадващо

Влизане на руските части в Габрово

бързо превземане на Търново и още на 11 юли се явили първите казаци пред Габрово, превзели града без бой и образували северна база на руски-

те операции срещу Шипченския проход, както и за славната му защита. След катастрофата, постигнала турската армия при Казанлък на 9 януари 1878 г., още на 10 януари били изпратени 10 000 пленници в Габрово, а на 11 януари пристигнал от Севлиево посрещнатият въодушевено от народа Велик княз. Той престоял само един ден, посетил раненитe, побързал да огледа на 12 януари Шипченския проход и оттам се отправил надолу към храбрите войски при Казанлък, за да им изкаже благодарността на царя за триумфа, постигнат с тяхната издържливост.

Габрово

Пътят за Шипченския проход минава близо до града през стария мост „Камински кюпрю". В спускащата се откъм югоизток Янтра на това място се влива реката Козерица, чиито светли водни жили (югозапад-североизток) извират от четири близки странични успоредни долини. Непосредствено до силно набъбналото от дъжда русло преминахме по четири моста от единия до другия бряг. Барт погрешно е отъждествил рекичката Козерица със същинската Янтра. Последната тече по на изток от височините на Стара планина надолу и покрай едноименното село Янтра, което нанесох за първи път на картата. Установих, че още в 1871 г. са се отнесли крайно повърхностно към топографията на най-често и от най-различни пътешественици прекосявания Шипченския проход в Стара планина. Повечето долини край пътя, напримерПризовски дол, Турски дол и т.н., а и техните водни жили не бяха нанесени, както и големите селища, разположени до тях. Географската пътна карта на Барт показва например само някакво Йекхеладие, за което турските му придружители нарочно са го подвели, и някакво Лисис кьой, което не съществува като самостоятелно село Кьой. Лизица се състои са-

мо от колиби на голямото селище Паничарка в едноименната долина, чиито махали Лизица (20 къщи), Паничарка (20 къщи), Недовци (30 къщи), Лутак (10 къщи), Спасето (6 къщи), Шишова (16 къщи), Топлеш (10 къщи), Деледжеци (20 къщи), Тодоровци (30 къщи) възлизат високо по котловините на Стара планина.

Като че ли най-живописната картина на северното изкачване към Шипченския проход разкрива точката, на която се сливат Паничарка и Козерица. Стръмните стени от бял плътен масивен варовик се събират тук от всички страни с тесни зъбери. Една варджийница и красиво извитият Чобан кюпрю (Овчарски мост) допринасят за романтиката на великолепната гледка, на която никога не липсва оживяващият декор от овчари, кервани, стада добитък, и т.н. Тук се натъкнах на минерален извор, чиято почти хладна сярна вода има вкус на развалени яйца и се слави сред местните жители като много лековита против треска, болки в очите и т.н. На новия Дядоилиев мост, по който преминахме скоро след това, господин Снегорски ми приведе хубав пример, как Мидхат паша умеел да подбужда честолюбието на отделни богати хора и да ги използва за общото благо. Дядо Илия, с когото се запознах лично в Габрово, минаваше за най-заможния местен жител, трупал грижливо пиастри върху лири и ги пазел ревниво. И когато иначе пестеливият Илия обявил неочаквано на общината, че желае със собствени средства да построи много необходимия мост над Козерица, всички се учудили. Съвсем както у нас, Мидхат го склонил при посещение на града с комплименти и с изгледи да бъде отличен с ордена Меджидие.

При четвъртия и последен мост стигнахме до лош крайпътен хан, където току-що беше спрял керван, слязъл от страничния дол Зелено дърво. Всички хора носеха кафявата носия на българските балканджии от тъкан, подобна на лоден. Бяха силни, набити фигури, някои и големи. Техните товарни коне носеха всякакви домашно изработени колела, дръжки за брадви, за ножове и т.н. Тук дървообработващата промишленост е силно развита до към западното Ново село на Видимо. От необикновено събудените синове на планината получих някои сведения за тяхното родно място Зелено дърво, липсващо по-рано на нашите карти: то се състои от едноименната махала с 40 къщи и от 3 други: Байовци (50 къщи), Стоманевци (20 къщи) и Гърк махала (8 къщи). Споменавам тук и по-нататък имената на онези балкански махали, които видях, понеже смятам, че наред с много имена, изведени от личности, имат и други запазени чисто български селищни названия, които могат да послужат на славянското езикознание като немаловажен материал за сравнителни изследвания.

Селището Зелено дърво с основание носи името си, скрито между гъста горска зеленина – лиственици, дъбови, букови и др. дървета; те са го наобиколили така от всички страни, че едва може да се открие нещо от него. Там, където се изкачихме, всичко беше червено: пътят минава-

ше през Червени бряг нагоре. Червената глина се редуваше с жълто-кафяв варовик докато стигнахме в по-високата област на лиската. Завалелият дъжд затрудни похода, почвата се размекна и горките коне се хлъзгаха при всяка крачка. Тук пътното трасе трябва решително да се поправи; въпреки големи заобиколки стигнахме на места по много стръмен път до първата, а след преодоляването на няколко завои до втората високоразположена стражница Баш Беклеме, отлична точка за ориентиране и засичане в средния изворен район на Янтра. Подтиснати от поройния дъжд и гъстата черна облачна пелена, разстлана над планини и долини, застанахме под защитния покрив на стражницата. Голямото изкуство на пътешестването включва като че ли и способността да не се губи нито минута в бездействие, да се приеме всяка неизбежна пречка на програмата спокойно, като съдбоносна и с бърз поглед да я използваш при това колкото може по-целесъобразно за изследователски цели. Приложението на този принцип стана като че ли много съмнително, тъй като димът нахлуваше на талази от вятъра и дъжда в ниското помещение. Все пак успях да използвам съвсем незавидното си положение, за да се ориентирам за близките старопланински селища, източно от пътя с помощта на войниците от стражницата, катерили се често в околността. На същинския изворов ручей на Янтра са разположени, както узнах, само двете села Янтра и Генчовци, на чиито многобройни махали принадлежат всички долини и възвишения по високите до билото на Стара планина. Селото Янтра се състои – според официални данни – от 371 къщи, а – според жандармите от стражницата – от 10 махали, между които Янтра (50 къщи), Йени махала (60 къщи), Газунице (30 къщи), Вачовци (20 къщи), Трепесковци (15 къщи), Срашка (8 къщи), следвани от Шумовце, Негеншовце, Йолшовце и Бариловци с неизвестен брой къщи; Генчовци има – според официален източник – 187 къщи, а – според запитаната – се състои от махалите Бучкицта (8 къщи), Караковски (25 къщи), Иливци (20 къщи), Теодоровци (20 къщи), Богданчовци (16 къщи), Баланити (20 къщи), Костадинте (25 къщи), Йошовци (30 къщи) и Генчовци (40 къщи).

Беше станало вече 5 часа, а бурята все още бушуваше непрестанно: настъпваше вечерта и изгледите да реша картографската си задача на прохода и да стигна оттатък, за да пренощувам в Шипка, се изпаряваха все повече. Да се настаня на бивак в малката стражница беше невъзможно и защото нямаше никакъв подслон и фураж за конете; но не бивaше и да изоставя изцяло географските си задачи и да сляза направо към Шипка. И тъй, за да събера сведения, реших да се спусна към манастира Св. Сокол, разположен в дълбока източна странична долина, и да опитам следващата сутрин още веднъж да изпълня с по-голям късмет задачата си на височината на прохода. Тук се разделих с инженер Снегорски, който поради неотложна работа се завърна в Габрово.

При слизането потъвахме често до глезените в размекнатата червеникава горска почва. Придружаващото ни заптие от стражницата се отправи към изворен поток и тъй, теглейки конете, крачехме в надпревара с водата по сипея, въпреки че барикади от паднали дървета ни препречваха често пътя. При хубаво време разходката през великолепната букова гора би била вероятно много освежаваща, но при тези обстоятелства едва ли би привлякла дори и най-фанатичния любител на природата. Най-после стигнахме до просека и по-нататък до ниви на появилата се скоро след това махала и се приближихме до манастира. Заптиетата стреляха с пушките си, кучетата отговориха с ужасен вой зад високите манастирски стени, успокояващи гласове скоро ги усмириха, грамадната порта заскърца в пантите и в съвсем не протоколен вид, в рязък контраст с церемониалния прием на калугерите влязох в гостоприемните помещения.

След като съблякох наметалото си, капещо от дъжда и видях, че са се погрижили добре за конете, се почувствах по-добре: когато небосводът започна да се прояснява, доброто ми настроение се възвърна изцяло; след обичайното показване на хармана, неизбежната размяна на комплименти с игумена и монасите, поисках да разгледам по-отблизо манастира, който беше едва ли не великолепен за турските условия. Любезно съпровождащият ме игумен Йосиф носеше случайно същото име както и габровският архимандрит, изградил в 1833 г. наново Соколския манастир из развалините след дълги години на упадък в чест на „Успение Богородично". Като особено голям доброжелател на манастира, принадлежащ към общината на Янтра, сочат Галуб паша от Търново. Той преживял тук много дни на спокойствие и размисъл в тихо съзерцание и облагодетелствал по всякакъв начин великолепно разположеното си убежище с неговите калугери; не зная, доколко беше верен странният разказ на игумена, но манастирът се е радвал във всеки случай винаги на отлично управление. Иначе голямото му богатство би било много трудно обяснимо. В жилищните сгради, опрени на обиколните зидове, плискани от Сушкия ручей, има покой за гостите; те са украсени с красива ламперия, обзаведени богато по ориенталски с килими, миндери и т.н. Тук имаше по-скромен комфорт, всичко беше чисто, а за останалото материално благополучие се бяха погрижили с богати стада, отличен курник, рибарник, отлични плодови и зеленчукови градини, както и с добра винарска изба.

На големия четириъгълник, заобиколен от светски манастирски постройки, се издигаше в средата на по-ниско разположен по-малък квадрат централната сграда на манастирската църквица. С открито трисводово преддверие, полукръгло оформени хорова и странични апсиди, пъстри стенописи и увенчана от висок купол, сградата правеше прелестно впечатление. Декорацията, строителната техника и вътрешно-

стта не се отклоняват с нищо от обстановката на ориенталските църкви. В преддверието ми направиха впечатление два много оригинални стенописа. Единият показва разпнатия, срещу когото мъчителите му изпращат стрели, а християнски ездач препуска към него, за да го утеши, докато олицетвореното божество му подава из облаците лаври и богата богослужебна одежда. По-дълбоко впечатление прави на богомолците вероятно дясната странична картина, която представлява църквицата на манастира; нейните свети отци са застанали на стълба, опряна на облаците; те биват наградени от ръцете на небесния всеотец с венец, при явния гняв на няколко рогати и опашати дяволи, които напразно се опитват да ги изтеглят с дълги ръжени в димящия ад. Северно от църквата се намира по-малък живописен параклис, също с отворено преддверие, който би могло лесно да се приеме за очарователна творба на италиански майстор-строител. Най-мистериозните притегателни сили на манастира излъчват някогашните отшелнически обиталища в лисков пясъчник и тънкоплочест мергел, като блещукащата пещера със сталактити и сталагмити, обитавана някога от набожния първи основател на Соколския манастир. Монасите показват естествено на вярващите изображенията и пещерите в подходящо осветление. Манастирът се слави на длъж и шир с голяма чудотворност. Много от 3 000-те поклонници, отправили се към обителта на патронния съборен ден от Дунавска България и Тракия прекарват една нощ в пещерите, очаквайки с увереност сигурно излекуване от всевъзможни болести.

За целебната сила на манастира, въздействала и на мен чрез чудесна вечеря, обогатена с пъстърви и удобно легло, потърсих да се отплатя на следната сутрин, когато положих богат бакшиш на църковната икона. Сбогувах се, приех поздрава от игумена за пашата на Търново и в 6 часа сутринта потеглих по същия път нагоре, по който бяхме слезли преди 12 часа през влажната гора, осветена от топло слънце, с клонки, украсени от хиляди диамантени капки, оживена от хубавите манастирски стада, от звуците на овчарски кавали и птичи песни, която правеше наистина чудесно впечатление.

След като възлязохме приблизително 300 м, поехме по по-южна пътека. В постоянна борба с мокрите клонаци, обливащи ни при провирането със студени душове, стигнахме най-после до 200 м по-високия път към прохода при „Марко кралскиград", чиято проходна преграда знаменитият южнославянски национален герой Марко Кралевич бил лично защитил срещу турците, напредващи от Тракия. Останки от стари стени подсилваха това предание, широко разпространено сред жителите; но с колко ли места свързваха името на честванията „кралски син"! Това са вероятно останки от средновековен кастел, пазил, както по-рано в римско време проходите. По времето на римска власт са минавали пътищата от Адрианопол през Кабиле (Ямбол) и Берое (Ески Загра), през Казан-

лъшката котловина към Шипченския проход, които още тогава са били най-удобната връзка между Егейско море и големите военни средища Никополис ад Хемум и Нове ад Иструм. През Шипченския проход е воювал император Деций срещу готите, нахлули в Мизия, побързал да отстъпи (250 г. сл. Хр.) към Тракия, но бил нападнат и бит от готския главатар Книва, прехвърлил Хемус при Берое. Императорът избягал в лагера на Требонианус Галус край Искър, но паднал жертва на измяна. Шипченският проход по време на българското владичество е бил дълго време оживен военен и търговски път, използван и от турците за техните походи към Дунава и особено на свиканите румелийски части, изпратени срещу Пазван Оглу паша.*

Голямата роля на Шипченския проход в последната война го характеризира като модерни Термопили. Когато войниците на генерал Гурко го щурмуват на 17 юли 1877 г. от юг, укрепленията му се състоят от прости валове, обърнати на север, без жлебове, отчасти от батареи и люнети със следващи окопи; вътрешните им отвесни стени били облицовани с плет и чимове, снабдени с оръдейни бойници платформи за стрелба, а там, където гората пречела на свободната престрелка, я изсекли. Ако бяха включили северния край на проходната система и насочили укрепленията на Св. Никола към юг, защитниците на преходната преграда биха могли – при снабдяване с достатъчно храна – да издържат лесно до пристигането на Сюлеймановия помощен корпус – обстоятелство с неопределимо въздействие върху възможния изход на войната! Завладян и направен непревземаем от русите, Шипченският проход стана непоколебим крайъгълен камък, в който Сюлеймановите батальони, презрели смъртта, се разбиваха при нападенията, продължили месеци. С напразните опити да изтръгнат от русите този пасарел през Стара планина, Сюлейман пропуснал да стегне, заедно с победоносния Осман, в края на юли при Плевен и с Мехмед Али паша, притиснал руския престолонаследник край реката Лом, железен обръч, с което лесно би успял с концентрично напредване да отхвърли вражеската инвазионна армия до единствения ѝ дунавски мост при Свищов, преди да пристигнат подкрепления от вътрешността на Русия! Няколко подробности за първото превземане на Шипченския проход се съдържат в следващата глава; описанието на защитата, богата на героични и забележителни епизоди, би изпълнила цяла книга.

Често споменаваният през време на сраженията на Шипка „Марко кралскиград" над второто беклеме разкрива изненадващо далечен изглед на север. Гарнизонът на стражицата се изкачи веднага, щом войниците ни видяха. И така имахме доста чичерони; и след ориентировка можах да започна снимането на терена с височинния профил. През време на

* Jrecek. Heerstrasse v. Belgr. n. Const. Prag, 1877

това снимане старият бюлюк башия ми разправи няколко приключения, които отчасти лично бил преживял на Шипка, и най-вече спомени с вид уважение за големия български хайдутин Панайот Хитов, затруднил тук много турците в 1862 г. по време на Белградските събития.

От високата си обсерватория можах отначало да нанеса точно към изток средния изворов район на Янтра, Курвина планина, високия Бедек, Йелова чука и Дебелерад; към северозапад, отвъд пътя, Севлиево-Габрово широкия и висок хребет на Кутелия планина, на юг Бузлуджа планина и Св. Никола планина; последната и две височини пред нея, между които пътят завива към проходната седловина, бяха увенчани от редути със съмнителни профили. Колкото повече вниквах в тайните на широко разстлания пред мен терен, толкова по-ясно ми ставаше голямото значение на Шипченския проход за съобщенията и войната. Проследявайки на живата релефна карта описания в подробности главен път по продължение на Козерица до Габрово, видях ясно, че продължава там в два ръкава, от които единият води през Севлиево, Ловеч и Плевен почти в права линия към Дунава и Малка Влахия, а вторият – през Дряново и Търново образува най-правата свързваща линия за Русчук и Букурещ, както през Османпазар и Ески Джумая за Шумен. „Не ми приляга, казах в 1876 г., да разсъждавам върху значението и последиците от днес напълно възможен удар срещу Централна Турция, направил западната влашка равнина своя оперативна база; бих искал само да спомена, че лесният за преминаване Шипченски проход води през преобладаващо християнската Западна България в сърцето на Турция, в басейна на Марица към Филипопол и Адрианопол, поради което заслужава голямо внимание и за търговските съобщения." Турското правителство беше обаче на друго мнение, защото – както видя читателят – пътят от Габрово за прохода беше съвсем незадоволителен; отдавна налагащата се от потребностите поправка и недостатъчното засилване на земните укрепления на Шипка, били наложени едва от паметните събития в 1877 г., ще ги опиша по-подробно в следващата глава.

Според моето измерване 1208 м високият Марко кралски баир, наричан и Оазан или Узун Йокуш баир, възлязохме върху размекнатата червена глинеста лиска и мергел по завои на пътя, означен нагоре от телеграфни стълбове, до около 200 м по-високата седловина, наречена по разположението в южното подножие на Стара планина село Шипка. Според Ами Буе, проходът е висок 1665 м над морското равнище, според Барт 1444 м, а моето измерване не сполучи поради грешка в базата; измерването на Барт е вероятно близо до истината. Едва стигнали до острото тясно било, и пред нас изниква изненадващо, като магическо видение, от българите наречената „Туловско поле", прославената и наистина единствена, великолепна Казанлъшка розова долина!

XI.
ОТ КАЗАНЛЪК ПРЕЗ ТРЕВНЕНСКИЯ БАЛКАН ЗА ТЪРНОВО (Трето преминаване на Стара планина)

Контраст между север и юг на Шипченския балкан. – Кулиси. – Слизане към село Шипка. – Лош път. – Български и турски кеф. – Описанието на „Казанлъшкото корито" от Молтке. – Могили при Хаскьой в последната война. – Шишмановият хълм. – Разкопки. – За изследването на могилите. – Римска крепост. – Култ към розата на изток и на запад. – Тракийска търговия с розово масло. – Народна полиция. – Описание на Казанлък. – Женски манастир. – Останки от римско време. – Терми. – Риби. – Турците и християните на града. – Посещение във фабриката за розово масло на Папазоглу. – Преврат на младобългарите в 1875 г. – Походът на Гурко през Еленския балкан в 1877 г. – Превземане на Казанлък. – Превземане на Шипченския проход. – Събития край Марица. – Отстъпление на русите през Стара планина. – Връщането на турците в Казанлък. – Опустошаване на града. – Нападенията на Сюлейман срещу Шипченските позиции на Радецки. – Нападение срещу Св. Никола. – Нови боеве под Реуф паша. – Обграждането на турската армия в 1878 г. – Нейната капитулация. – Великият княз Николай в Казанлък. – „Долината на розите и сълзите". – Пътища към Трявна. – Девет тепета. – Дефилето и село Мъглиж. – Странна хармония между турци и българи. – Преданието за основаването на Мъглишкия манастир. – Монашеска промишленост. – През Побак към Селци. – Келтското Тюле. – Селци. – Лятна емиграция. – Внушителни въглищни залежи. – През Тревненския балкан. – Огромен въглищен пласт. – Градецът Трявна. – 54 имена на колиби. – Чибукчи-Мудир хаджи Мустафа. – Весела вечер. – Добив на розово масло. Валявица и тепавица. – Посещение у българския Файт Щос. – Български младежи във Виена. – Производство на таким. – Българска кожухарска промишленост. – Коза кожа за виенски ръкавици. – Козинарски занаят. – Нов път през Стара планина. – Прощално тържество на открито. – Съдбата на Трявна в 1876 г. – Хан на Царева ливада. – Дряново и неговия манастир „Св. Архангел". – Въстанието в 1876 г. – Килифарево и Дебелец. – Посрещане в Търново.

Преминаването ми през Шипченския проход беше второто от 18 прекосявания на веригата на Стара планина, простираща се от изток

на запад през 6,3 градуса на дължина. По величественост на картината и по романтиката на детайлите, повечето от съперниците надвишават без съмнение възлизането към прохода; но стигнем ли веднъж до билото всичко друго бледнее пред него. Описанието на изкачването ми към Шипченската седловина откъм долината на Козерица съвсем не страда от мечтателно хвалебство, защото разликата във височината от около 600 м от габровската седиментна зона до кристалинния район на височината на прохода се преминава сред монотонна планинска местност, напомняща Средна Щирия и Тюрингия. Най-напред просторният изглед далеч на север възбужда интерес за географията, а няколко стотин крачки по-нататък при вида на отсрещната южна картина, открояваща се ненадейно като от връх на кула на дълбочина от около 1000 м в най-светъл блясък, ни затруднява да послушаме предупреждението на френски писател: пътникът трябва да се пази винаги от прекалено въодушевление.

Внезапно, невъобразимо изненадващо, защото Шипченският проход води пътника съвсем непосредствено, възлизащ от север, в два различни свята, в две области със съвсем друга местност, растителност и население. На север се вижда природа, принудила човека към тежка борба за съществуване, а на юг тя се превръща в зона на най-богатата благодат и най-живописна прелест. На север планини и долини образуват навсякъде монотонни пасбища, дъбови и букови гори, сред които много трудно се открива някоя от бедняшките колиби на българските балканджии, покрити с варовикови плочи. На юг – каква великолепна картина! Във внушителна дълбочина се разстила огромното знаменито с красотата си „Казанлъшко текне (коритo)", равнина, защитена срещу бури от югозапад от меки вълнообразни възвишения, изпълнена с розови градини и жълти полета, узрели за жътва; между тях, прорязани от светещи водни ленти под сянката на мощни групи от орехови дървета, многобройни османски селища с червени керемидени покриви и бели минарета приканват предизвикателно към посещение.

Противоположностите на шипченската височина не се поддават на описание. Като че ли с магическа пръчка човек се пренася от Средна Европа в Мала Азия или попада в панорама на магически фенер. Изветрелите лискови слоеве примамват неволно пътника да седне на някоя плоча на билото, за да се насладя до насита на приказната картина. Направих същото, каквото са правили и други преди мен и признавам, че много рядко съм се отказвал толкова неохотно от съвършено хармонично общо впечатление, както и да си дам отчет за отделните бои на мозайка, богата на цветове, да я фиксирам със знаци и линии в схематично копие; и въпреки всичко трябваше да отстъпя. Овчар, загърнат в рунтави кожи като Пан, се вписваше чудесно към местността и беше добре дошъл за моето начинание. Козите му гризеха храсталака на ръба

на пътя, често в най-рисковани положения. След като го повиках, той се разположи близо до мен и ми назова най-близките селища. Слизайки от кварцитните слоеве под планината Св. Никола, към мен се присъедини втори чичероне, родом от селото Шипка. Караше пред себе си магаре; от гърба му висяха около десетина млади дъбови трупи със свежо разлистени корони, влачени от малкото четвероного по земята като разперени паунови опашки, което изглеждаше много смешно. Откъм низината прозвучаха неочаквано звънците на керван. Скоро се зададоха първите коне и спряха на близката зелена морава. И така с помощта на кираджията, познаващ точно текнето, можах още по-добре да проверя позицията, народността и често двуезичните имена на селищата.

Свърших си работата. Раздадох доста тютюн и няколко бешлика (монети по 5 пиастри) бакшиш, за да възнаградя добрите хора за загубеното време, откупих на младия Пан флейтата, украсена красиво с метал и започнах да слизам отначало в серпантини, а след това по не толкова спираловидно стръмно окосено трасе. Сиво-зелени изветрели, извити и почти отвесно стърчащи филитни блокове се редуваха с хлоритни и варовиковоглинести лиски, следвани от хорнблендов филит. Докато за северното изкачване от Габрово на около 600 м високото било се предвижда и езда от четири и половина часа, слизането от този гребен до приблизително 700 м ниското село Шипка на южното подножие трае най-много един час. Южната част на пътя беше едва проходима за коли. Трасето би могло лесно да се подобри значително с целесъобразни корекции, но никой не си е направил този труд. Още по-малко са мислили за залесяване на издатината, върху която трасето минава край гъсто обрасли, дълбоко врязани клисури, въпреки новото истанбулско лесничейско управление и при все че тези мерки бяха много наложителни; защото по-високата част на прохода е изложена на силни, а през зимата дори опасни бури за керваните. Лек източен вятър приятно ни освежи сред изгарящата слънчева жега. Най-после стигнахме през последната зона на плочообразни пясъчници до първата къща и – предмета на мой многогодишен копнеж – до първата розова градина на Шипка. От полъха на вятъра, леко раздвижени, наклоняващите се от ароматичния товар розови храсти и заснежените върхове на Калоферския Балкан, издигащи се в наситено синия ефир на свежия юнски ден, образуваха великолепен контраст!

Шипка е голямо село с 800 български къщи, две църкви и едно училище. От подножието на планината на 548 м надморска височина* северната му част се снижава в дълбока гориста клисура. На юг широко се разпростират розови насаждения, на които селото дължи благосъстоянието си. Там се добиват 40 до 45 кг розово масло, т.е. една десета от

* Според Boué 571 m.; Почти еднакво с моето измерване с оглед на частично по-високо ниво на селото.

цялото производство в котловината на Казанлък. Но жителите и иначе са дейни занаятчии. В отворените дюкяни видях ножари, стругари, а в хана жени да тъкат на станове фин лен. Тромавият и муден ханджия разполагаше само с най-необходимото за конете. Всичко останало беше предоставил на женската част от семейството. Докато ядях горе на прохладната веранда скромната си храна, наблюдавах с удоволствие, как хазаинът ми, седнал на сенчеста скамейка, с чибук в дясната ръка, се мъчеше напразно да намери най-удобното положение на краката си за кеф. Най-после сполучи. Подпрян на лявата си ръка, подви левия крак под десния, притвори очи и пускайки къдраво облаче дим обмисляше вероятно някоя изгодна сделка. Позата му никак не би се понравила на жанров живописец. Само турчинът обединява рафинираността на кефа с истинско благородство; а на българина не му приляга, тъй като най-силно отличаващата го черта на характера му е именно противоположното на съзерцателното спокойствие – трудолюбието. Поради това турчинът винаги е избягвал, доколкото е могъл, суровата северна страна на Стара планина. Едва поел от южния ръб надолу, ние навсякъде се натъкваме на мохамедански села, където чудесната почва възнаграждава богато и най-малките усилия; но измежду многобройните хубави просторни долини едва ли има някоя, която би могла да се мери с Казанлъшката. Чудно ли е, че мохамеданите-завоеватели почти са изтласкали оттук коренното славянско население от тези области? Едва ли някой би могъл да опише тази равнина, украсена с всички природни вълшебства, по-сполучливо от Молтке. Неговото повествование прилича по пластичната си нагледност на описанието на унгарската Пуста от Бисмарк. Читателят ще ми бъде вероятно благодарен, че преотстъпвам думата на Молтке, несправедливо наречен „голям мълчаливец"; човек ще се учуди, колко живописно може да обрисува той, стига да желае да говори.

„Още отдалече, пише Молтке на 21 май 1837 г., открихме горичка с огромни орехови дървета и сред горичката първоградеца Казанлък. Дори минаретата не могат да прогледнат през планините от шума и клони, които ги закриват. Ореховото дърво е наистина едно от най-красивите в света; открих няколко, които разстилат клоните си хоризонтално на площ с диаметър от 100 стъпки; съвсем свежата зеленина на широките листи, мъмнината под техния сводест покрив и хубавата растителност около ствола, най-после шумоленето на потоците и извори, до които се намира всичко това, е чудесно; при това те са големи палати, в които се въдят диви гълъби. За богатството на вода в тази област едва ли можем да добием представа. Намерих край пътя извор, бликащ отвесно на височина от 9 цола из чакълестата почва, след което бързо се отдалечава като малък поток. Както в Ломбардия всички градини и полета се напояват всеки ден от водните запаси, които шумят в ровове и улеи. Цялата долина е картина на блажено благосъстояние и

най-богато плодородие, истинска обетована земя; обширните полета са покрити от люлеещи се класове колкото човешки ръст, а ливадите от безброй овчи и биволски стада. При това от небето надвисват гъсти буреносни облаци, струпани около снежните планински върхове; от време на време напояват нивите; в промеждутъци просветва жаркото слънце, за да ги затопли отново; въздухът е изпълнен с благоухания, но това не трябва да се разбира тук образно, както обикновено в пътеписите, а съвсем буквално."

Какво би могло да се добави още към това великолепно описание? Може би че вълшебните прелести на Казанлъшката долина будят и културно-исторически интерес с многобройните пръснати из цялата околия свидетели на далечното минало. Защото цялата равнина е всъщност покрита с могили, с онези хълмове, за чийто произход, съдържание и предназначение се писа толкова много в последно време. Както показват многобройни находки от могилите, разкрити на различни места в Европа, много от тях произхождат вероятно от праисторическо време, а други са били издигнати от исторически известни народи, особено в Илирийския триъгълник от римляни, византийци и др. за определяне на граници или като наблюдателни хълмове сред равнините. Турците ги причислявали погрешно почти изключително към епохата на големите им военни походи и твърдят, в някои случаи не без основание, че те съхранявали костите на своите паднали бойци.* Подобни мнения застъпват и българите, дали освен това определени имена на по-високите могили. Непосредствено до пътя от Шипка за Хаскьой се издига очебиеща група от могили, чиято най-висока – „Шишмановец" – надвишава значително четири по-ниски. Тъй като народната традиция извежда това име от българския цар Шишман, тези гробни могили би могло да се свържат с българите, а и височината им – над 15 м – надминават само малък брой могили в Турция, което говори, че най-високият хълм покрива вечното жилище на виден главатар. От коя епоха? Това би могло да се обясни само след разкриването им, защото единствено съдържанието на могилата, а не случайният външен вид, разположение и т.н. дават на изследователя на културата възможност за сравнения и заключения. Поради това специалистите избират именно този начин. И тук бих искал да се изкажа против най-новите опити, с които, изразходвайки много време и парични средства, искат да впишат могилите по разни външни белези в схематични таблици. В тях щели да отбележат не само вида на погребението и изкопаните от вътрешността находки като скелети, накити, оръжие и т.н., а и съвсем случайно външни явления и отчасти дори такива, които нямат връзка с народите, насипвали могилите, а са дошли много по-късно, в продължение на векове. Какво се

* I. Bd. S. 275. V. v. Mitrovic, Reisebericht v. Jahre 1591

цели с такова начинание? До какъв резултат може да доведе за науката например точното измерване на височината и обиколката на отделните могили или регистрацията, дали се намират на хълмове или в низини, или описанието, дали са „залесени, обрасли, голи или разорани"? Подобно на всичко това, и на епиграфа би могло да му хрумне да опише гръцките или римски оброчни плочи по ширина, дължина и броя на редовете на надписа, на изкуствоведа би могло да му дойде на ум да класира нашите черковни кули по височина и диаметър, на ботаника да разпредели дърветата във „височинни" или „долинни дъбове", на етнографа да разграничава нашите гробища според разположението им върху хълмове или в низини във „височинни" и „равнинни" гробища, а техните надгробни камъни, според големината, в различни видове. Ако отбележа тук, според последното предложение на един изследовател, че три от „Шишмановите могили" са голи, а на две се издигат около тридесетгодишни дървета, какво общо ще има тази констатация с хората от могилите? Какви изводи може да направи историкът на културата от подобни данни? Не е ли това най-безполезно разхищение на време, печат и хартия? Интересно е във всеки случай, че тази група от могили, укрепена от Вейсел паша, образувала центъра на позицията, в която армията му е била обкръжена и пленена от руски колони на 9 януари 1878 г.

Тъй като говоря тук за гробниците на Казанлък тепе, нека спомена, че по различните низини и високите полета преброих 8 до 10 могили в един час път. Освен споменатата Шишманова група от 5 могили, южно от Казанлък се издигат 4, на Гюрло кюприя 7, а при Мъглиж 11, т.е. 27 могили близо една до друга; при това много други могили, пръснати из тепето, трябва да не съм забелязал. Някои от тях са били отваряни*. От достоверен източник научих в Казанлък, че в тях, например в могилата „Ясеновец" на четвърт час от Шипка, били разкрити с последователни разкопки от някакъв инженер най-вече каменни гробове от тухли или плочи, повече или по-малко запазени скелети в седящо положение. До някои от тях имало железни върхове от стрели, керамични отломки и т.н. Много невероятна история разказваха за някаква находка при Рахманли в Пловдивската каза. Там имало висока могила с надписана (?) мраморна плоча, а под нея огромен скелет с шлем със златна украса, ризница, пръстени, два съда за масло, остриета от стрели и лампа. Въпреки многократните уверения, цялото това съобщение ми прозвуча малко романтично! Френският консул Шампоазон разкрил също при Пловдив могила, но нямал такова щастие; намерените шлемове, остриета от копия и т.н. били само от неблагороден метал.

На половината път за Казанлък, в скрития между розови градини и орехови горички живописно красив Хаскьой, населен изключително от ос-

* Mittheil. d. anthrop. Ges. II Bd. S. 137. Wien 1872.

манлии, узнах, че на височината на близкия Карни- или Османли-бряг имало останки от римски каструм (военен лагер – бел. пр.). Отбелязвам това главно за по-късни пътешественици с изключително археологични интереси. Пътят от Шипка до Хаскьой трае около един час, а след още един през единични групи от орехови дървета, някои с великолепни корони, се стига до знаменития сред производителите на парфюми в европейските столици Казанлък. С нас пътуваха малки кервани към града. Безбройните им сиви животни носеха от двете страни на самара огромни кошници, чието съдържание изпълваше атмосферата с приятен аромат. Пъргави селски красавици в ослепително бели ризи и пъстри вълнени предни и задни престилки, които им стояха добре, образуваха оригинално, почти тържествено шествие; всички бяха закичени с великолепното цвете, възвеличаващо мита на гърците, дори на почти всички народи, чиято „люлка" се намирала – според предположенията на отличните познавачи на Изтока – далеч, край бреговетe на Индия*.

Култът към „кралицата на цветята" като че ли никога не е бил развит с такъв размах, както понастоящем в Холандия. Огромни суми се жертват там. Безброй видове – всички с различни листи и багри и със специални имена, гордост на селекционерите на рози в Холандия – шестват от там към английския тебеширен бряг, дори до Нева и до крайбрежието на Босфора, цъфтят в градините на султана и неговите големци; дори и в този случай Изтокът получава с лихви онова, което е заел някога, в по-добри дни, на Запада.

Край Тигър и Ефрат розата е била широко разпространена още по времето на Херодот, а вавилонците я почитали, като украсявали своите тояги с метални или скулптирани от дърво изображения на това любимо цвете. Те са били вероятно едни от първите, съумели още отрано да извлекат от състава на венчелистните клетки прекрасното ароматично масло по начин, останал неизвестен на гърците и римляните. Розовото масло и днес още е най-любимото парфюмерийно изделие в Южна Азия. В Газимпур на Ганг го произвеждат в големи количества; но цената му е много висока; по-малко заможният трябва да се задоволи с по-евтината розова вода. Индийското розово масло владее ориенталския пазар, стига дори до Персия, чието многократно възпявано „землище на Ширас" произвежда розова вода, но не и ценното етерично масло. И знаменитото някога производство на розово масло в Египет е в упадък; землищата на Сринагар са почти изоставени, както и тези в Мединет Фаюм те едва покриват нуждите в страната на хедифа.

Розово масло и розова вода произведени в Индия, Персия и Египет, стигат само за нуждите на Изтока. Големите количества от това скъпоценно вещество, изразходвано от европейски, главно от английски пар-

* Kremer, Semitische Culturentlehnungen, Ausland 1875.

фюмеристи, се добиват почти изключително в живописните полета до тракийското подножие на Средна Стара планина. Розовата култура трябва да се е развила там едновременно с тази в Пангей. Розите в едонските земи, столистните по северното подножие на македонския Филип и шестнадесетлистните в градините на Мидас край водопадите на Едеса (сега Воден) били известни още в древността. Казанлък образува днес центъра на тракийските области Чирпан, Гюпца, Караджадаг, Коюн тепе, Ески Загра, Йени Загра и Пазарджик. „Казанлък текне" очаква още своя поет; дори „мълчаливият" Молтке е бил възхитен от гледката и го е нарекъл Кашмир на Европа, турски Гюлистан – страна на розите. „Това цвете, пише той, не се отглежда както у нас в саксии и градини, а на полета и в бразди, като картофи. И наистина не можем да си представим нищо по-прелестно от такава нива с рози; ако някой художник-декоратор би нарисувал подобно нещо, биха го обвинили в преувеличение. Милиони, да, много милиони от столистниците са пръснати из светлозеления килим на розовите полета, а сега се е разтворила може би едва една четвърт от цветните пъпки. Според Корана, розите били възникнали през нощното възнесение на пророка; белите – от неговите капки пот, жълтите – от тези на животното му, червените от тези на Гавраил; а в Казанлък стигаме до предположението, че това пътуване трябва да е било много изтощително поне за Архангел Гавраил."

Колко чудна и великолепна е Казанлъшката долина се вижда вече и от това, че от 123 тракийски селища, добиващи розово масло в домашно производство, 42 са разположени в нея, и че от средния годишен добив от 1650 килограма в „европейския Гюлистан", около 850 кг, следователно повече от половината, се падат на същия. Тези цифри се увеличават и намаляват естествено, тъй като розоберът зависи буквално от „вятъра и времето". Тракийското производство на розово масло възлезе например в изключително благоприятната година 1866 на приблизително 3 000 кг, а спадна в 1872 г., поради студ и град, на 800 кг. Огромната площ, от която се нуждае розовата култура, личи от факта, че от средно 3 200 кг рози се добива едва 1 кг масло. Тракийската роза (Rosa damascena sempervirens und moschata) с непълни, леко червени венечни листи вирее най-добре по пясъчните склонове, изложени на слънце. Засажда се на пролет и есен, бере се през май до началото на юни. Селският производител на рози е в повечето случаи и производител на масло; но има вече и други, които продават обраните рози на по-големите розоварни в града, към които спада фирмата „Братя Папазоглу" – най-известната. Тези производители получават, според добитото качество, два и четвърт виенски фунта за ока, 30-60 пара = 7,5-15 нови кройцера. Розата, вирееща по склоновете на Стара планина, съдържа 50% повече масло, отколкото розата от равнината, дава и по-ароматично масло и поради това е по-скъпа и повече търсена, защото стига до пазара в по-малки количества.

Производството на рози се облагало с двоен данък. През май се оценявала първо розовата реколта от правителствени органи, а от откупвачите на другите натурални данъци събирали двадесет и половина на сто върху средната продажна цена на годината върху очакваната реколта. А самото масло се облага с особен втори данък, който преди двадесет години бил толкова прекомерно висок, че този цветущ клон на промишлеността бил сериозно застрашен и селяните садяли царевица и т.н., вместо рози. В онова време турските митници събирали, освен това, още и 50 пара, равни на двадесет и половина нови кройцери износно мито на мускал. И накрая правителството облагало, освен с десятъка, само с още 5 пари износен данък на мускал (един и четвърт нови кройцери); и така средната цена на 123 мускала, равни на един виенски фунт розово масло от най-добро качество възлизал на самото място само на 185 до 200 австрийски флорини. Розовото масло се превозва в кръгли херметически запоени тенекиени съдове с по 50 мускали в калъфи от гъсто, отлично предпазващо сукно (на български – плъст).

Розовото масло, продавано в Европа, се смесва с произведеното в равнината и в планинските места със съдържание от 12° до 13° R. Само въз основа на дългогодишен опит може да се различи истинското от подправеното розово масло. За познавачите е меродавна не само миризмата, а и външния вид. Според мнението на местните хора, за подправянето се употребява масло от здравец, а според научните изследвания на отлични английски химици, розовото масло се смесвало изключително с идриско масло, добито от андропогонови и цимбопогонови треви. Съвестното отношение на продавача е единствената гаранция за чистотата на ценното розово масло; освен упоменатата вече фирма, която отдавна се обедини с Маноглу и син, и поддържа клон в Лайпциг, познавам тук още реномираните къщи Имзен и сие, Холщайн и сие в Истанбул. За засаждането на розата, както и за добива на розово масло ще съобщя на друго място някои нови данни, събрани в Казанлък.

Предварително ми беше вече излязло име, че записвам всичко по пътя; защото, както в Сърбия, така и в България самият народ е най-добрата полиция; до висока степен той е недоверчив, опитва се да разкрие до корен всяко чуждестранно лице. Едва бях слязъл от коня в Михалаки хан, и вестта за пристигането ми се разпространи бързо из чаршията; и преди още да намеря време да представя дадените ми препоръки, дойдоха учителите на градеца да ми предложат любезно услугите си, при което ме умориха с многобройните си въпроси, поставяни – според тяхното мнение – много дипломатично. Съкратих срещата като предприех веднага ориентировъчна разходка из градеца.

Казанлък носеше в 1871 г. отпечатъка на истинско мохамеданско селище. От североизточно разположената част близо до „Тюлбе баир“ се разкрива хубав изглед върху града, богат на минарета, превърнат на

места в естествен парк. Той е основан преди около 270 години близо до мястото, където стичащият се от Стара планина поток Кечи дере се влива в Тунджа, и стига бързо до значителен разцвет, благодарение на централното си положение. Два пътя свързват града с големия басейн на Марица. Единият води близо до града през Тунджа по моста на Гюрле кюприя и западните възвишения Караджа даг за Пловдив, а вторият през моста с шест свода при Г. Чанакчи и източните възвишения на Караджа даг за богатия с жито град Ески Загра. Цялото движение между Дунава и споменатите тракийски области с оживена търговия поема по необходимост старопланинският път през Шипченския проход, годен за коли; и това обстоятелство определя голямото значение на Казанлък.

Според моите отбелязани данни, градът броеше в 1871 г. 2 500 български, 1 500 турски, 30 еврейски и 50 цигански къщи. Ако приемем, че в християнските къщи живеят средно по 6, а в останалите по 4 души се получават около 21 000 жители. Между 15 махали Тюркменската е най-старата градска част. Около нея се групират Кула махала, с камбанария, Калпак махала, наречена по живеещите там калпакчии, Йени (Нова) махала, Малка махала, и махалите Кер, Турски, Ашиклар, Джами, Кебир, Мусела, Табах, Сиралан, еврейска и циганска. Турците имаха 16 джамии и живееха в по-източните широко разпростерни части, обрасли с големи орехови и кестенови градини, а българите в западната махала с по-европейски вид. В християнския Казанлък има 4 църкви, 1 женски манастир, едно основно училище с 6 учители, едно девическо училище и 4 редовни училища със 700 момчета, 200 момичета и 13 учители. През лятото клон на американска протестантска мисия в Ески Загра се стараеше всяка година, но почти безуспешно, да прави конкуренция на православието и еврейството!

Южният край на градската територия се характеризира от безбройни ниски ханове, а малко по-нататък, в посока към Тунджа, се стига до женския манастир, чийто строеж започнал в 1860 г. Както много други религиозни институти, Русия поддържала и него със значителни парични средства, дарила го с иконостас, изработен в Москва, религиозни картини и т.н. Любезната игуменка Капетолина ме заведе лично в църквата, посветена на Въведение на Св. Богородица, чийто за съжаление не много солидно построен купол бил съборен наскоро от природни влияния; в стените показваха пукнатини; колкото набожните, толкова и житейски опитните сестри Анфика и Ката бяха наскоро решили да поемат като поклоннички, вероятно не напразно, пътя за Русия, Сърбия, Сирмия и т.н., за да получат помощ. В едно от ниските здания около манастирския двор ме очакваха при връщането ми 12 млади калугерки, които черпеха първо със сладко, кафе и т.н., а след това донесоха по мое желание няколко готови изделия, между които чорапи с хубави шар-

ки и др.; купих ги от благодарност за любезния прием. На сбогуване майка Капетолина ме упрекна, че не съм отседнал в къщата за гости на манастира. На моите възражения ми отговори, че не се гледало толкова строго на забранения достъп, от което добрите нрави не страдали. Още повече отколкото в Габрово си помислих: „Местни нрави!“ и се разделих.

С удоволствие бих разширил излета си през привлекателните орехови и кестенови горички по-нататък през Тунджа, за да разгледам отвъд моста „Гюрле кюприя“ останките от римското укрепление, приписвани на дженевлерите (генуезците – бел. прев.). Но вечерта беше доста напреднала и ме принуди да се върна. Това, което чух тук за останките на стар римски път, затвърди предположението ми, че тази точка трябва да е важна за определянето на римския път на Табула Пойтингериана от Филипопол през Стара планина към „Никополистро“ (Никюп на Росица. Да се надяваме, че бъдещите археологически изследвания ще определят намиралата се там римска манзия; и няколко минерални бани, на които околността на Казанлък е толкова богата. На три четвърти час южно от Казанлък се намира топъл извор на името на града, а на три часа югоизточно, в Асеница друг; на 3 часа източно от града има 3 горещи извора с температура на водата 36 до 38° Реомюр (45,0 до 47,0° Целзий – бел. пр.) с нова банска постройка, а четвъртият термален извор със същата „Карагьоитли баня“ на два и половина часа от Казанлък се посещава охотно от граждани, главно поради очарователното течение на Тунджа между високи чинари и великолепния изглед към Централна Стара планина.

Само на няколко часа западно от Казанлък Тунджа извира от най-високата част на цялата Старопланинска верига, а близо до града тече вече доста широка; но плавателна не е до вливането си в Марица при Адрианопол, въпреки че южните клисури на Стара планина ѝ изпращат по дългото течение до Ямбол безбройни притоци. По-късно ще се спра подробно на тази интересна река. От ихтиоложка страна се запознах с Тунджа още в Казанлък; повод ми даде един рибар с богат улов, който също се връщаше в града и ми донесе в хана извънредно вкусен карабалък (черна риба) и алабалък – превъзходен вид пъстърва с червени точки – от близкия поток Кечи дере, за да ни приготвят чудесна рибна вечеря.

На следната сутрин започнах да разчитам барометъра, който показа за Казанлък 339 м* надморска височина. След това се поразходих из турските части на града, без да открия там нито едно монументално

* Аз не зная, как ще обединя тази цифра с останалите. Буе дава височината на Казанлък с 536 м, което е невероятно. Измерването на Хохщетер с 442 м не отговаря на масовото по-раншно изместване на Беклеме-хан край Лъджа (северния склон на Караджа даг) с 377 м, според което той трябва да лежи с 65 по-ниско от Казанлък в ниската равнина на Тунджа.

здание. Във всичко и всяко нещо в улиците, както и в конака на каймакама и в телеграфната станция почувствах, че духът на Мидхат паша никога не е витаел в този вилает. И тук се натъкнах на истинския османлия, простодушен и любезен, но иначе изостанал от Запада с векове, но и на християнина, човек на място, обърнал лице към Запада, както мохамеданинът към Изтока – винаги бдителен, хитър, който гледа своята изгода, следи европейските разпри между държавите и очаква всичко от бъдещето. Контрастите ми станаха ясни в цялата си яркост, когато малко след посещението ми на околийското управление, където се бяха събрали турските първенци, при мен се явиха няколко знатни българи, за да ме посрещнат с добре дошъл. Но не само между мохамедани и християни, но и между българските граждани от тази и от другата страна на Стара планина установих на този ден голяма разлика в образованието; тя личеше още от обноските им. Забравих за миг, че съм в Ориента. Повечето от господата познаваха Лайпциг също така както и Париж, говореха френски, като че ли там са се родили и отговаряха на въпросите ми из различни области съвсем ясно. За съжаление трябваше да прекъсна интересния разговор, тъй като исках да се запозная с фабрикуването на розово масло, на което Казанлък дължи световната си слава. На това мое желание се озова господин Димитър Папазоглу Борчу, шеф на първата фирма за розово масло в страната, с любезната покана да посетя дома му.

След като поднесох почитанията си на съпругата на фабриканта за обичайния поздрав с поднесеното ми отлично сладко (компот) от рози влязохме в заграденото за „фабрика“ място в градината, където под лек навес и сянка от дървета горяха една до друга 7 пещи с 14 апарата за добив на ценното масло. Всичките стадии на дестилационния процес преминаха пред очите ми и наред с простотата му ме учуди главно пъргавината, с която го изпълняваха изключително жени. Скицирах апаратите и отбелязах редица, отчасти малко познати данни. Общо взето и тази най-голяма фабрика за розово масло в Казанлък си служеше с дестилацията, както селските производители, само че в по-голям размер и по по-рационален начин.

Мъчно се разделих с райската долина, на която безуспешният младобългарски бунт от 1876 г., разпространил се до тук, навлече голяма беда; но тя беше все пак малка в сравнение с опустошенията в 1877 и 1878 г., понеже градът беше цели шест месеца база на всички операции, насочени от юг към Шипченския проход, които ще се опитам да скицирам тук накратко, защото са тясно свързани със съдбите на нещастния Казанлък.

Безпримерно бързият поход на Гурко от Дунава до портите на Адрианопол, в който участвувал и избрания княз на България, принц Александър фон Батенберг, ще остане за всички времена достоен за учудва-

не. След като на 7 юли 1877 г., превзел с изненада Търново, дръзкият генерал поел още на 12 юли с около 8 000 пехотинци, 4 000 кавалеристи и 34 оръдия в бърз поход по пътя през Еленския балкан, по който не е преминавала никоя модерна армия, за да отвори откъм юг по-удобния проход през Шипка за преминаването на главните части, напредващи към Тракия. Воден от български местни жители, познаващи пътя, Гурко възлязъл през градеца Килифарево и Плаково по врязаната от Ковачица част на долината по конската пътека на Зеленскиград и на 14 юли прехвърлил без нито един изстрел бариерата на Стара планина, на която турците разчитали извънредно много. Едва оттатък авангардните части се натъкнали на селото Хайнкьой на 300 низами, избягали при неочакваното появяване на русите към Твърдица. Подсилени от няколко табора пехота от гарнизона на тамошния проход, те се опитали да нападнат вероятно вечерта 14-ия стрелкови батальон, напреднал безспир към Конаре; притеклите се бързо подкрепления принудили обаче турците да отстъпят незабавно към сливенския път. Генерал Раух, чиито конни пионери се движели пред войските, и поправяли много умело докъдето могли конската пътека, зает с две дружини българска милиция и 14 планински оръдия важния свързващ път, докато Гурко – след като осигурил фланговете си с изпратени поделения и дал на изтощените части един ден почивка – поел на 16 юли с 1 стрелкова бригада, 1 дружина българска милиция, 4 кавалерийски полка и всички конни батареи към Казанлък.

Според определения операционен план, Гурко трябвало да пристигне в Казанлък още на 16 юли, а на 17, едновременно с нападенията на Шипченския проход откъм север, да го застраши откъм юг. Но Гурко се натъкнал на здраво окупиран град; и тъй като войските му били изтощени от сраженията на предишния ден и от походите сред голяма жега, могъл да пристъпи към превземането на прохода едва на сутрината на 17 юли. Три колони поели към Казанлък, в който, както на северните му възвишения, били заели позиция 4 батальона с 1 батарея. В 7 ч. русите дали първите изстрели; на напора на центъра, съставен от българска милиция, турците оказали силен отпор; но когато северната колона с 6 оръдия застрашавала да обкръжи тясната позиция и към 11 ч. се появила и руската кавалерия откъм юг, турците оставили в 1 ч. горящия град на русите и потеглили към Шипка. Казанлъшките турски първенци Мустафа, Наиб и Мехмед ага пресрещнали победителите и получили уверение за пълна защита срещу предаване на оръжието; протестантски мисионери се опитали да приканят българите да пощадят своите предишни подтисници, затворилите се в своите квартали мохамедани. Междувременно 9-и хусарски полк преминал 10 километровия път до Шипка в тръс и го превзел. На следващата сутрин, когато преобладаващата част от войската стигнала пред селото, Гурко заставил турците, заели позиция зад окопите на прохода, да се предадат. Над брус-

вера на окопното укрепление се развели наистина бели кърпи от цевите на пушките и когато двама офицери поели с бяло знаме надолу по склона, русите сметнали, че са се отказали от всяка съпротива. Но ненадейно екнали изстрели от турските окопи, на което руските йегери, прикриващи се зад скали и храсти, щурмували първата окопна позиция и я превзели. Вечерната тъмнина сложила край на кръвопролитното сражение.

На 19 юли в 6 ч. сутринта в Шипка пристигнал в качеството си на парламентьор турския юзбашия (капитан), за да обяви готовността на командващия паша за капитулация. Генерал Гурко се оплакал от злоупотребата с уважаваното от всички цивилизовани народи парламентьорско знаме, чийто очевидец станал и турският майор фон Лигниц, и определил по-строги условия в сравнение с тези от предишния ден. Всъщност, както се обясни в по-късен турски официален доклад, Хулуси и Расим паша, командвали 5 низамски батальона, 2 стари оръдия и 1 крупова батарея на прохода, се убедили, че защитата на позицията им, нападната от север и юг, е безполезна; те имали намерението да я предадат на русите. Но подчинените младши офицери били против и в мига, когато русите пристъпили към превземането, отстранили бялото знаме, поради което се стигнало до стрелба. Този път, когато парламентьорът не се върнал в уречения час, и на височината настанала внушителна тишина, изпратили нагоре невъоръжени санитарни носачи, които намерили неприятелския лагер към 1 часа съвършено празен. Турците преговаряли, само за да спечелят време за изпълнението на оттеглянето си по западните конски пътеки към Калофер. То започнало през нощта и било сполучливо изпълнено. Само някои изостанали части били пленени от руските конни патрули, а непокътнати оставените оръдия били взети от отделението на Дерожински от 9-а дивизия на княз Мирски, пристигнала откъм север в 2 часа след пладне на възвишението на прохода. Още на 16 юли тя се била натъкнала на някои важни предни места и очаквала само появяването на южната колона, за да настъпи заедно с Гурко на 18 юли сутринта срещу преградата на прохода на Св. Никола. Русите намерили в окопите няколко изостанали ранени турци, за които положили веднага нужните грижи, въпреки огорчението им при вида на варварски осакатените тела на падналите предишния ден техни бойни другари с отрязани глави и т.н., струпани наоколо на купове.

Съдействието на Гурко за превземането на Шипченския проход било успешно. Но разрешението на другата му задача – да окупира трайно обширния терен до Марица, включително железопътната линия Йени Загра-Адрианопол – се оказало несравнимо по-трудно предвид на изникналите като че ли от земята турски войски и на Сюлеймановия корпус, придвижил се неочаквано от Албания. Но кавалерията на Лойхтенберг, която се сражавала отлично и като пехотна част, успяла да напредне

неимоверно бързо до Марица, да превземе Йени и Ески Загра и да прекъсне на различни точки румелийската главна железопътна линия. Но задържането на придобитото от пръснатите части, чиято връзка била затруднявана от безбройни черкезки тълпи, се оказало невъзможно, предвид на всеки ден нарастващото надмощие на противника; и след нещастното сражение при Ески Загра на 31 юли започнало оттеглянето на север. Крачка по крачка, с постоянни малки набези, за да прикрият хилядите бягащи българи, градове и села били изоставяни на черкезката разбойническа сган и грабещите башибозуци, за да спасят само живота си: корпусът на Гурко загубил 34 офицери и около 950 войници, отстъпил през прохода Зеленскирад към Търново. А българският легион с 14 оръдия бил насочен към Шипка, където взел славно участие в започналата скоро след това защита.

Турция никога не е имала съперници в набирането на мощна войска, но през последните десетилетия и главно през последната война не е страдала от излишък на способни стратези. Вместо да използва незабавно извоюваната победа срещу корпуса на Гурко, да настъпи в бърз поход през западните свободни старопланински проходи към Търново, да нанесе силен удар срещу Плевен и така да разбие тамошната руска позиция, Сюлейман загубил скъпоценните дни от 1 до 18 август с безцелни рекогнисцировки на Твърдишкия и Хайнкьойския проход, от които последният бил здраво окупиран при Зеленскирад. От Хайнкьой изпратил на 18 август адютанта си Юсуф с 1 ескадрон редовна кавалерия 500 черкези в Казанлък, след това отделение балъкесирски конни башибузуци в Мъглиш. Те намерили и двете места напуснати от русите, върнали се в Шипка, а заможните християнски жители избягали през Стара планина.

По-бедните мохамедани и християни останали в Казанлък, опитали да спасят живота си колкото могли в скривалища и наплашени очаквали да се реши съдбата им. Тя донесла страшна катастрофа за българите. Наред с голямата война между двете войски се водела – за съжаление – и малка, но с далеч по-страшни последици, най-ужасен вид гражданска война не за друго, а с цел да се унищожат взаимно расите, живели с векове непримирими, в омраза една към друга. Предлози за обвинения се намирали лесно, а често и не ги търсели; достатъчно било да си християнин или мохамеданин. И в Казанлък не била нужна продължителна и отегчителна процедура за намислените ужасни наказания, тъй като жителите се били осмелили преди няколко седмици явно да се радват на руските победи. Официално се твърдяло, че останалите българи, барикадирали се в своите къщи и в църквата, стреляли срещу нахлуващите турски части, поради което беззащитните жилища били предоставени на отмъщението на убиващи и грабещи башибузуци и черкези. През време на тези тъжни събития руски ескадрони, връщащи се от Шипка, и

дружини на българския легион напразно се опитали да спасят нещастния град, но закриляли колкото могли бежанците с колите и конете им, успели да се спасят от кървавата баня. Според телеграмата от Сюлейман от 19 август, българите били запалили мохамедански жилища, и 250 къщи, 4 джамии, 1 медресе, както и камбанарията изгорели; поради това „намерените в скривалища" били екзекутирани за наказание в деня след превземането. На 19 август много невинна кръв трябва да е обагрила почвата на „града на розите"; само американските мисионери бяха пощадени по молба на един ходжа, защото се отнесли много човечно към мохамеданите по време на руската окупация; вероятно, защото по-предвидливите се страхували от последиците, в случай че могъщият протестантски покровител – Англия – се обиди.

След превземането на Казанлък, Сюлейман започнал – по заповед на султана и неговия истанбулски съвет – нападението на Шипченския проход с приблизително 50 000 войници, характеризирано от компетентен военен критик съвсем вярно като „геройска лудост". Подробният разказ на отделни, често извънредно интересни епизоди, разиграли се в течение на 5 месеца на Шипка, не отговарят на духа на настоящия труд. Железни огнени дула покосили цели батальони на Св. Никола, упражнили сякаш приковаваща магическа сила върху Сюлейман. В безполезни нападения той смлял елитните войски на султана, изложил храбрия Осман на катастрофата на Плевен и изоставил ломската армия на Мехмед Али да бъде раздробена.

На 19 август Сюлейман прогонил русите от Шипка и се озовал там, където е трябвало да бъде 48 часа след деня на сраженията от Ески Загра (31 юли). Тогава е могъл да превземе с незначителни жертви слабо защитения проход. Но командирът на корпуса Радецки хвърлил всичките войскови части, от които е могъл да се лиши, в Елена и Търново, срещу тази заплашена важна позиция и засилил нейните укрепления. На 21 август турците успели да заемат с 20 оръдия в 2 батареи позиция срещу Св. Никола, на 22 август по обяд заобиколили лявото неприятелско крило и на 23 август открили от 38 оръдия огън срещу него и цялата руска фронтова позиция. На 24 август повторили буйно тези нападения и един низамски батальон успял, въпреки убийствения огън, да се изкачи по скалистия западен склон на Св. Никола: но горе бил посрещнат с байонети и малцина се завърнали. На този ден в 5 часа сутринта, Г. Л. Радецки пристигнал с челния полк на 14 дивизия на възвишението на прохода и лично ръководил, след отбиване на нападението, офанзивата срещу турската горска позиция. Сетомирският полк щурмувал и превзел с голяма храброст позицията, но на 25 август Вейсел паша я превзел отново със своите две бригади. На 24 август бил ранен генерал Драгомиров, на 26 август паднал генерал Дорошински. На този ден настъпило относително бойно затишие. И двамата противници били уморени, оплаквали

неимоверните загуби: русите около 100 офицери и 3 500 войници, а турците – като нападатели – много повече: около 10 000 паднали и ранени бойци.

На 27 август в прохода пристигнал руският началник-щаб Непокоичицки и решил, че той е изключително важен за бъдещите операции, ка-

Артилерийски бой на Шипченския проход

кто и за разделянето на турските войски, поради което трябвало да бъде удържан с всички сили. Въпреки че Сюлейман паша наредил да бъдат рекогнисцирани различни пътища, водещи до Габрово, при което се стигнало до малки схватки, все пак не е искал да изостави опасното форсиране на директния път, поради което на 13 септември открил отново интензивен огън срещу тази руска позиция с всичките си оръдия и тежка мортирна батарея, заела наскоро позиция между селото Шипка и Св. Никола, продължил без прекъсване и следващите дни. Този огън бил подготовка за общо нападение, започнало през нощта на 16 срещу 17 септември в 3 часа на южния склон на Св. Никола. Изненадените руси оттеглили отначало най-предните си прикрития пред колоните, възлизащи от три страни, и скоро се разразил бой на нож. „Турците се държаха с ръце и крака за скалните зъбери, разказва очевидец, а русите ги обработваха с приклади, байонети и саби. Много от нападателите се сгромолясваха в пропастта и телата им се разбиваха в твърдите скали. Ако някой храбрец намери издатина, на която може да стои здраво, трима-четирима мъже се качваха на раменете му и тази жива стена си пробиваше път нагоре, към окото на врага." След тричасова упорита борба, мохамеданите успели да забият бяло знаме с червен полумесец на

възвишението на редута. Още по-отчаяни от съпротивата били последните усилия на русите да превземат отново Шипченския проход. Другите не толкова добре командвани колони не успели да превземат останалите укрепления и така всички резерви могли да бъдат включени в щурма срещу загубената височина Св. Никола. В 12 ч. на същия ден се развели отново руските трибагреници.

„Голям брой турци, съобщил генерал Радецки, бяха хвърлени от скалите, много промушени на самото място, останалите свалени с изстрели при преследването; целият склон на планината беше гъсто покрит с трупове." На този ден били убити и ранени 1 000 руски бойци и 31 офицери, а турците били загубили до 3 000 души.

Въпреки този страшен неуспех, Сюлейман продължил безплодната си акция срещу Шипченския проход, като на 21 септември насочил 14 мортири, събрани в батарея, с всички останали оръдия срещу русите. Но и те довлекли от своя окупационен парк мортири и на 27 септември хвърлили във въздуха едни турски погреби. След като съсипал ядрото на турската армия, Сюлейман бил изтеглен на 2 октомври в командуването на ломската армия и заместен в балканската армия от Реуф паша. Със Сюлейман част от най-добрите войски поели към Дунава, а Реуф е трябвало да отстъпи 10 000 души на резервния корпус, който щели да образуват в София; той получил от Инстанбул вероятно последните разполагаеми низамски батальони, но бил зает цял месец да реорганизира силите си, съставени в по-голямата си част от мустафъзи, от които 2 000 души се намирали в Еленския и Тревненския балкан, 16 000 в Шипченския балкан, 3 000 при Казанлък и 5 000 в Калоферския и Троянския балкан.

И Реуф продължил опитите на Сюлейман, чрез фронтални нападения да хване бика за рогата. На 8 ноември открил операциите си със силна бомбардировка на руските позиции; но защитниците удържали храбро, а Иркутският полк отбил дори смело едно нападение срещу Св.Никола, предприето под прикритието на тъмнината на 21 септември. Тогава настъпило по-продължително затишие. Първият сняг паднал на 29 септември и скоро зимни бури започнали да вият около висините на Стара планина. В средата на октомври паднал висок сняг в планините, дори в долините стигнал до един метър, а в края на ноември студът достигнал 30°, поради което много постове замръзнали и престоят извън импровизираните бараки и землянки станал невъзможен. Несгодите на времето упражнили по-слабо влияние върху русите; те го доказали като нападнали на 4 декември най-близко разположената до пътя батарея и направили негодни оръдията. Когато времето се оправило около средата на месеца, турската артилерия подновила дейността си, особено на 15 и 23 декември.

Осман паша сложил оръжие на 10 декември, което оказало скоро своето влияние върху положението около Стара планина, тъй като дошло

време да се изпълни отдавна планираната руска офанзива срещу Румелия. В края на декември част от войските, освободени при Плевен, водени от Гурко, прехвърлили веригата на Стара планина при Орхание; на 7 януари Карцов преминал планината и на този ден започнала на Шипка акцията, ръководена от генерал Радецки, унищожила с ужасен удар турската старопланинска армия и отворила на русите главния път към сърцето на Румелия.

На 6 януари Радецки напреднал със своите сили, разделени на три колони, до билото на Стара планина. Двете крила трябвало да дебушират на 7 януари в равнината на Тунджа и на 8 януари да обкръжат турските главни позиции при Казанлък; а той искал да нападне фронтално вражеските позиции на прохода. Княз Мирски слязъл източно от Мъглиш и Гюзова, но останал незабелязан поради силна снежна виелица, и нападнал първо на 8 януари в три и половина след пладне укрепения лагер на Вейсел с две и половина дивизии; но боят останал нерешен, тъй като турците се защитавали храбро. Генерал Домбровски и много офицери били ранени. И Скобелев успял да дебушира със своите две дивизии западно през Зелено дърво, но стигнал на този ден само до Имитли. На другата сутрин турците нападнали упорито в 6 часа княз Мирски. Но свежите войски на Скобелев били стигнали вече на бойното поле, извършили обкръжението откъм запад, при което за съжаление паднал генерал Гренквист. Гъст снеговалеж попречил на Радецки да разбере действията в долината; но след като му съобщили, че неговите две крила били влезли в схватка с турците, в 11 часа преди пладне настъпил с втората бригада на 14-та дивизия и 1 батальон Брянска пехота срещу Шипка. В 3 часа акцията била успешно завършена, а в 4 и половина часа съобщили на Радецки, че турската старопланинска армия е капитулирала. „С гордост, „телеграфирал той на Великия княз", мога да кажа, че 5-месечната защита на Шипченския проход не можеше да намери по-блестящ завършек."

Трофеите на деня били 81 оръдия, между които 2 превзети от доблестно сражаващите се Скобелеви български легионери; пленени били 1 дивизионен командир, двама бригадни командири, 8 щабни офицери, 280 старши офицери и 25 000 войници; 5 000 бойци били убити или ранени. И русите оплакваха 5 500 убити и ранени. На 12 януари Великият княз посетил позициите на Шипченския проход, а на 13 – руската нова година – той преместил главната си квартира за по-продължително време в Казанлък, където пристигнало след 6 дни известието за появяването на Радецки пред Адрианопол. Казанлъшките улици се оживили постепенно, българските бежанци, между които и избягалите във Виена фабриканти на розово масло Папазоглу, се върнали отново. Ще мине обаче много време, докато потъпканата от казаци и черкези прехвалена „Розова долина", която би могла да бъде наречена, след последните ужаси на войната „Долината на сълзите", се съвземе от тежкия удар.

От Казанлък два пътя водят за Трявна, единият по който поел княз Мирски през Тюлбе баир на четвърт час, Гюзово (на турски Изова) на три четвърти час, Селица на час и четвърт, височината на старопланински проход два часа и Трявна 3 часа и другия през Мъглиш, който трябва да е по-дълъг; предпочетох последния поради източното му разположение на картографските си снимки. Един учител и един млад търговец си направиха удоволствието да ме съпроводят в неделния ден до Мъглиш. След като прехвърлихме кристално бистрите води на Кечи дере, един от многобройните стърчащи гранитни и гранитно-гнайсови хълмове, изплъзнал се от главната старопланинска верига из много плодородния алувиален предпланински терен, ни препречи за по-дълго време изгледа към запад. Когато гледката се откри наново през ерупативната вулканична дислокационна бразда, чудесни и удивителни групи от дървета и розови градини възхитиха очите ни. Весели селяни в истинско празнично настроение караха в дълги редици пред себе си към града сиви говеда. Очебийно контрастираше породата от извънредно малки говеда с грамадните стволове и корони на ореховите дървета, в чиито сенки пладнуваха стадата от изгарящото слънце. Като че ли растителността и животинският свят принадлежат на две различни епохи от сътворението на света. По-нататък минахме покрай 9 тепета, някои от които бяха вероятно разкопани и преровени, край живописни кладенци, лозя и обрани розови насаждения. Скоро след това навлязохме в странна старопланинска клисура от стръмни скални висини, разделяща в бучащи каскади „Мъглишката река", наречена по голямото село, чиито първи къщи и стърчащо над тях минаре видяхме след завоя на дефилето на север. Мъглиш ми беше по-интересно с рядкото приятелско отношение между мохамедани и християни, отколкото с романтичното си разположение. Това личеше и по външни белези – те не живееха в отделни махали. В никое друго село не бях видял пъстро смесени къщи на жителите на двете вероизповедания, което допринасяше за по-тясно сближаване и правеше невъзможно херметичното затваряне на турските жени. Те общуваха наистина непринудено със съседите си, влизаха с небрежно сложен яшмак при съседката Мара или Ката да поискат огън или някоя друга малка услуга, без да се съобразяват с това, дали има мъже в дома; малко жени трябва да са съхранили грижливо пазената мистерия на лицето. Отначало мислех, че тази рядка търпимост се дължи може би на живеещите тук помаци (българи с мохамеданско вероизповедание), но не беше така; бяха истински вярващи турци, обърнали изглежда гръб на всички традиции на Корана и харема.

Ако този случай не беше единичен или извънредно рядък, какви ли други черти биха определили облика на Източния въпрос в Босна, Стара Сърбия, Албания и т.н., където мохамедани и християни направо се мразят. Но дори и в България, където всичко това не се е проявявало тъй явно

до 1876 г., турците гледаха да подкопаят по всички начини новите равни отношения, гарантирани от Хатихумаюна. Опитваха се да прехвърлят колкото може повече тегоби в натура, налагани от турската власт, на брата-християнин; но не само на него, а разбира се, и на татарите и циганите, стига да има такива в селото. Трудно беше на турците само да предявяват наследената привилегия на господство на своята раса спрямо най-новите преселници – черкезите. С тях често се е стигало до неприятни разпри, а понякога дори и до кръвопролитни престрелки.

Мъглиш е много богато село, защото – облагодетелствувано от изгодното си разположение на изхода на старопланинското дефиле – се

Монашески занаяти при Мъглиш

възползва от предимствата на равнината и на планината. Неговите розови насаждения дават средно 25 кг от планинското масло с най-силен аромат; но селото притежава и чудесни полета, а на високите пасбища в планината жителите му развъждат големи стада, които носят значителна печалба. В 1871 г. селото е броило 400 български и 100 турски къщи; за будния дух на населението говорят, освен вече споменатите социални условия, и фактът, че българите са изградили тук една църква

и две училища и плащат на двама учители по 3 500 и 1 000 пиастри, като им дават и безплатно жилище. За да покрият по-лесно тези и други разходи, българската община възстановила западналия манастир в близкото дефиле. Това не е единичен случай; много манастири, опустошени по време на турското завоевание, дължат възраждането си на подобни причини. Името и основаването на Мъглишкия манастир се коренят по традиция в историческо събитие. Близо до Казанлък са воювали българи и турци; щастието в битката било на страната на мохамеданите; пълно унищожение заплашвало вече християните, но падналата гъста мъгла между сражаващите се войски позволила на българите да се оттеглят в онази дълбока старопланинска клисура, в която основали манастир, за да увековечат спасението си по божията воля. Мъглиш (от мъгла) е вярното име на селото и манастира; Магалис, Могхлас, Муфлус или Михлис в нашите географски карти са само негови изопачения.

За да възвърне изразходваните средства и да даде значителни доходи, възстановеното място за поклонение се нуждаело в началото от ловки монаси или най-малкото от хитър игумен, който би съумял да прослави името на манастира с всевъзможни истории и чудеса и да привлече посетители. Жителите на Мъглиш бяха успели в тази насока за известно време. Игуменът Хрисантимос, високо интелигентен човек, един вид алхимик, занимаващ се и с фотография, превърна с привлекателния си нрав новия манастир и големите му постройки за гости не само на съборния ден Св. Никола, но и през цялата година в място, посещавано от много поклонници, потърсили спасение на душата си или развлечение. Казанлъчаните обичаха и да летуват в манастира, което увеличаваше естествено много доходите. Спекулативният Хрисантимос започнал да проявява дарбата си, подобно на някои източни административни съветници, вече не толкова за добрите чорбаджии-акционери на Мъглиш, колкото за собствения си джоб; а той бил – както ми разказаха – много дълбок. Това довело в 1871 г. до разрив между общината и игумена; друг не беше още назначен и аз заварих манастира под опекунството на селския кмет, поверил управлението на изумително невежия духовник Димитър. На него приличаха и другите четирима монаси, с които той „работеше", всички си приличаха като капки вода. Те бяха до един прости в най-силния смисъл на думата. За историята на манастира знаеха малко, въпросът за стари ръкописи съвсем не разбраха, но затова пък се хвалеха, че кошерите им произвеждат 300 оки най-качествен розов мед и 30 оки восък, както и че изработените от тях дърворезби, чорапи и изплетени на особени машини ръкавици били много търсени. Манастирът-както и селото Мъглиш пострада много в последната война.

Когато изкачихме на следната сутрин Побак пролича още по-ясно прелестното разположение на манастира дълбоко, ниско, в разширението на долината, богата на цветя, защитена от високите планини на

мъглишкото дефиле. Внезапният завой на пътя над вдадени кварцитни залежи и гигантски гнайсови скали, стеснили конския ни път, на едва два метра, скоро ни препречи за съжаление картината на тиха идилия. Изкатерихме се сетне на югозапад през падина с хубава дъбова гора, която ни съпроводи до южния склон на Побак. На 900 метра надморска височина, т.е. около 500 м над Казанлък, ни изненада възхитителен изглед на долината му, заобиколена от старопланинския Караджа даг и Средна гора. Стръмно изправени изолирани слюдесто-гнайсови блокове образуваха предния план, приличащи на останали стърчащи колони на античен гигантски перистил, здраво вкоренен в земята. Оттук хвърлих последен поглед към рая на Казанлък, в който Иречек*, свързвайки го с Туловското поле и неговото село Тулово, съзира келтското Тиле на крал Комонториос, откъдето той и неговите приемници са владели тракийските планински народи и гръцките търговски градове от Истър до Понтус (от Дунава до Черно море – бел. пр.) от 279 до 213 г. пр. Хр. Иречек привежда някои основания за своето определение на Тиле против това на други изследователи на Тиле, което д-р Л. Фр. Зекели е търсел напоследък в планинската област между Айтос и Карнобат.

По завой, препречил изцяло изгледа на север, стигнахме до Добрина могила. Целият труден заобикалящ път се определя от недостъпността на мъглишкото дефиле; едва по-късно се спуснахме към по-полегатите му склонове и най-сетне към самия поток, който прекосихме в хубавата долина на Селци. Селото с 35 пръснати къщи със сламени покриви напомня на бедните овчарски заселища на южната страна на Западна Стара планина. То изглеждаше съвсем запустяло; моите заптиета изстреляха напразно пушките си. Никой не отговори. Най-после дойде една бледа млада жена с отроче на няколко дни в ръцете и обясни, че всички местни жители били заминали за далечната Румъния, за да спечелят като жътвари малко пари, а малцината останали мъже били тръгнали със стадата или сечели дърва в гората. Горката жена приспа кърмачето си и ни донесе след това малко мляко и хляб. Вино или сирене нямаше; винаги изобретателните заптиета намериха отнякъде малко сено за конете. Беше беден обяд, подсладен само с глътка ракия от матарката. След кратка почивка пристъпих въпреки това в добро настроение към третото си преминаване на Стара планина.

На левия бряг на потока, където започва изкачването, английският геолог Артър Ленокс се натъкнал в 1866 г. на залежи от въглища**, описани от Хохщетер по присъщия му нагледен начин като пласт черни въглища с мощност 1 фут на 680 м надморска височина между кафява слюдеста и битуминозна глинеста лиска, снижени с 10 до 15° полегато към север. Образуванията, съдържащи въглища, са разположени непосредст-

* Jirecek, Die Heerstrasse v. Belg. nach Salonik. Prag. 1877.

** Rapport sur la Géologie d'une Partie de la Roumélie etc. Londres, 1867.

вено върху изветрял гнайсов гранит, богат на роговица, а самите залежи се състоят от антрацитовидни силно блестящи раздробени въглища, което е от значение, защото е първата станала известна по-стара въглищна формация на южния старопланински склон и изобщо доказателство за първите наистина черни въглища в областта на Европейска Турция. Хохщетер застъпвал следното мнение: „Трябва да се предостави на по-нататъшните изследвания в тези още съвсем непознати райони на Стара планина да установят, доколко е разпространена тази въглищна формация, на кои по-благоприятно разположени места се намират въглищните пластове, чието изкопаване би било оправдано, в което не се съмнявам дори за миг." Нито Ленокс, нито Хохщетер е разбрал, че при Селци се е натъкнал само на оскъдния южен край на пласта на онези големи северни старопланински тревненски въглищни залежи, чиято дължина от 5 и половина мили в посока изток-запад имах щастието да определя при прекосяването на Еленския балкан (в 1872 г.).

Изкачването от западното подножие на Дубник ми разкри красиви изгледи на скалистите, обилно залесени старопланински клисури, в чиито многобройни дълбоки врязвания бликат трите главни извора на „Мъглишката река". Скалистата теснина между Купен и Дубник придобива от пилоните от светлосиви доломитски варовици, приличащи на порти, див романтичен вид; от планините, издигащи се амфитеатрално на север, най-значителна е Купен. Нейният връх Прахачка надвишава 1356 м високия гранитен купен на по-южно разположения Демир Хисар, както и по-югозападната Дюдюкче планина. Нанесох всичките в географската карта; само Бедек, най-високата от всички планини между Шипка и Тревненския балкан, остана невидима откъм врязаната клисура при Селци.

Беше 23° С. на сянка и заради конете се радвах, че пътят ни минава на места през букови гори. Тук и там бедни селяни от Селци бяха изтръгнали от гората места за няколко полски култури, над които стърчаха меланхолично вторични останки от дърветата с овъглени клони, избегнати грижливо от плуга. Скоро след това стигнахме до стръмни сиви скали, от глинеста лиска, редуващи се с пясъчник, а малко по-високо, до великолепни извори в приветливо зелени широколистни горички, на чийто край бяха избуяли вкусни ягоди, незабравки и теменужки до други рожби на средноевропейската ни флора, в чиито клони звучеше песента на славея, заглушаваща монотонния вик на кукувицата. Все по-високо възлизахме в широки завои при постоянна промяна на формациите и впечатленията от местността, докато стигнахме след двучасов поход до просторната просека на „Топуришка поляна", непосредствено пред гъсто залесената, малко по-висока седловина на прохода. Чудесното царящо спокойствие ни подкани към кратък престой, който използвах в сянката на отделно величествено буково дърво, за да измеря височина-

та. За съжаление не успях поради грешка на базисното място. По моя преценка старопланинският проход Топуришка поляна, през който преминахме скоро след това в гъста гора, трябва да е във всеки случай по-нисък отколкото Шипченския. В последната война през този проход са преминали единични руски колони, най-вече на княз Мирски при неговия поход към Казанлък.

При слизането цели два часа нямахме никакъв изглед. Великолепната гора на северната страна на този старопланински масив изглеждаше безкрайна. Едва на по-ниско място се разкри широк изглед на север и назад към планините, между които се бяхме спуснали. От изток към запад се появиха Бузовец, Виза, Крестац, Малка и Голяма Столища, след това Българка планина – всички обрасли обилно до върха с широколистна гора. Близо до колибите на Мрозеци завихме на запад по пътя, за да разгледаме открито разположения могъщ въглищен пласт при Трявна. Взех няколко проби от черните диамантни рудници, наричани от местните българи „каменни въглища", „углен" и „бонуф конак". Те имат своя история, подходяща да хвърли странна светлина върху турската управа на нашите; по-нататък ще съобщя и някои други данни за тези неизползвани съкровища, които много скоро ще изиграят вероятно извънредно голяма роля в промишленото развитие и в съобщенията на България.

Тежки буреносни облаци помрачиха откъм запад хоризонта и ни заставиха да побързаме още повече. Пътят до Трявна не предложи нищо интересно. Слязохме по полегатия скат Ковачко копито, на който са разположени на изток махалите Кръстовци, Драговци, Бресници (30 къщи), Чакали (28 къщи) и на запад, отделени от малък поток, колибите на Радевци. По-нататък се стига до руслото на разширяващата се постепенно от притоци Селска река между сиви слюдести, тънко и дебело напластени пясъчни склонове, които образуват до Дряново конституиращата формация. При доста добре обзаведения Цанов хан прекосихме потока за втори път и няколкократно при Бойовци (7 къщи) и Димиов хан (10 къщи), докато стигнахме най-после до гиздавия градец, през който тече потока, получил името Тревненска река.

Тревненската долина (758 м н.м.р.) е много подходяща поради своето открито местоположение за административен и снабдителен център за жителите на околните планини. Към едноименната околия се числят, освен градеца и селищата:

Селска река	387 къщи,	главно селище	Йенчовци
Белица	229 къщи	главно селище	Орушки хан
Дискол	314 къщи	главно селище	Райковци
Църни връх	384 къщи	главно селище	Скурците
Бахриг	321 къщи	главно селище	Бахриг.

Всяка от тези общини се състои от няколко махали. Техните имена

давам под линия*. На всички отделни махали се падат средно 38 къщи; поминъкът на населението се състои от малко земеделие, животновъдство (главно овце и кози) и домашна промишленост. В околията, включително Трявна, има около 100 ковачи, само за подкови, 40 брадвари за брадви, сърпове и т.н., 12 ножари само за ножове и 30 бъчвари за бъчви, каци и т.н. В добре снабдените тревненски дюкяни намерих много хубави произведения от по-висока степен на занаятчийско изкуство, чиято оригиналност възбуди сензация дори и във Виена, където в 1873 г. изложих няколко такива образци в Музея на изкуството и промишлеността.

Таванът на моята стая в хубавата къща на поп Никола, където бях радушно приет, благодарение на любезните грижи на господин Кънчо Цезаров, ми показа вече, че се намирам в българския Нюрнберг, в града на отлични дърворезбари и художници на портрети, чиито творби са прочути на длъж и шир и се търсят с предпочитание отсам и отвъд Стара планина за обзавеждане на по-знатни домове и църкви. Иконостасът, владишкият престол, стълбата към хора и други съставни части на новата църквичка на градеца, в който има и няколко по-стари църкви, събуди силното ми желание да потърся и да посетя художника, сътворил всичко това, в работилницата му. Но трябваше да включа това намерение в програмата си за следния ден, тъй като майстор Поп живееше в далечна махала, източно от Трявна.

Краят на деня, в който събрах толкова много впечатления, стана неочаквано забавен, благодарение на околийския началник хаджи Мустафа. Намерих извънредно оригиналния турски гарсон на високия чардак на къщичката му да се наслаждава на хубавия юнски ден – термометърът показваше към 8 часа 18° Реомюр (= 25° Целзий – бел. пр.). Че дървената стълба към балкона се намираше в същото разклатено съмнително състояние, както и самият той, не смущаваше никак кефа на младия чиновник, докато постоянно го занимаваха хрътка и коте́нце, две крайно мили същества. Пред очите ми беше същинската фигура на един от онези многобройни чиновници, сменили очевидно съвсем наскоро кариерата на чибукчия със сегашната си служба. И при всичко това, въпреки най-голямото невежество – какво сигурно поведение към европееца, какво вродено или усвоено по време на чибукчийството от предишния господар дипломатично, плавно отминаване на деликатни въпроси за каменовъгле́ната мина и нейното бъдеще, относно прекъснатия пътен

* Източно от Трявна са разположени 35 махали: Влацатили, Клешка, Горановци, Орвовци, Ципиране, Райковци, Дискол Камен, Олане, Мрезеци, Станчов хан, Глудници, Даскари, Паликари, Димовци, Бойчовци, Кисовци, Урушки хан, Миловци, Джуровци, Бахриг, Крестовец, Кара-Дамяновци, Руйовци, Околи, Драгановци, Бресници, Чакале, Радевци, Нековци, Йончов хан, Ковачица, Бойовци, Димиов хан, Попопци и Пизици. Западно от Трявна лежат 19 махали: Стойовци, Пунговци, Кършовци, Дечово хан, Йойовци, Маренци, Радковци, Йенчовци, Гугловци, Кашенци, Бангевци, Раданци, Войници, Тодоренци, Стайновци, Хитровци, Койчовци, Бизовци и Скурцити.

строеж и т.н.! Но пред управляваните от него хора хаджи Мустафа нямаше естествено как да прикрива истинската си същност, тъй като им се показваше по-често, отколкото би трябвало, как се чувствува у дома си в блаженото вечно опиянение от хашиша.

И в Трявна, както във всички околии на Стара планина, където турски чиновници заемаха изолирани постове сред изключително българско население, християнският меджилис държеше управлението в ръцете си, а мюдирът беше като че ли само оръдие на избрани чорбаджии. Но в поведението на съпровождащите ме тревненски първенци спрямо хаджи Мустафа се прояви нещо повече от сърдечност и самочувствие; тонът им загатваше презрение, понеже мюдирът се излагал доста често, независимо от някои други слабости, като смешник на градеца.

– Али, гел, гел! (Али, ела, ела!), викаше хаджи Мустафа с писклив глас. На тази заповед се яви нечист циганин с дреха, подобна на съдрано военно знаме, с неописуемо „Ефендим", в тон на поява и на въпрос: Али, донеси кафе!, заповяда господарят и веднага след това: Али пезевенк (тук непроводимо обръщение), донеси ракия, и пак: Али кьопек (куче), какво имаме за нашите ефенди за ядене? Така продължи всичко още известно време в чудесно разнообразие; наред с хрътката и котката, Али беше целият разполагаем жив инвентар на хаджи Мустафа, който проявяваше бекярството си по начин, надминаващ по реалност и най-смелите шеги на Пол дьо Кок.

Хаджи Мустафа смяташе да ме забавлява, да направи вечерта незабравима.

– Али кьопек, викна той с прегракнал глас от изпитото прекомерно количество ракия: Али, гел, гел! Доведи музиката! И музиката се яви: състоеше се от трима души с цигулка, китара и флейта. Това беше знаменитото тревненско трио, върнало се от доста дълго турне из тракийските градове в домовете си за кратко посещение на оставените семейства. – Хей, хей, хей! Пляскаше мюдирът с ръце, музикантите седнали с подвити крака върху диван със сламеник, получиха кафе, ракия и тогава чух за първи път български песни с инструментален съпровод. някои арии звучаха доста оригинално, но сред тях преобладаваше внесеният от турците от Азия семитско-арабски, носово рецитиращ меланхоличен песенен тон, който отегчава до голяма степен със своята монотонност ухото на западняка. Мюдирът и господа чорбаджиите бяха очевидно на противоположно мнение. Донесоха и вино и тогава настроението скоро се повиши до такава степен, че сметнах за уместно да не изчакам последните му изблици.

Придружен от господин Кънчо Цезаров тръгнах на следващата сутрин към Попски колиби. Заобиколен път ни доведе първо до прелестен склон, край чийто сенчест откос видях немалко учуден духовник да дестилира розово масло в най-отлично разбирателство със стар турчин –

сцена, която едва ли можем да си представим в по-приятна светлина. Дъщеричката на попа донасяше кошници с великолепно ухаещия розов материал за добре затопления котел, чиято тръба минаваше през охладителна каца. Живо шуртящ извор я пълнеше постоянно с прясна вода, а до кацата стояха шишета, в които турчинът пускаше отбраната благоухаеща есенция да капе през фуния с едва видим отвор. Не можах да се въздържа да скицирам с няколко щрихи примитивния живописен начин, прилаган точно така, както и в Казанлък. През това време узнах, че Трявна била единственото селище по северния склон на Стара планина, което добива розово масло, и че поп Стефан е поел дестилацията на розите на трима производители, които продават заедно един и четвърт до един и половина кг розово масло. Любезният поп ме удостои за спомен с малко шишенце и ние потеглихме нататък.

Равномерно тропане и чукане на края на горичка ни извести, че наближаваме попските колиби с оживеното им занаятчийство. Многобройните жители бяха овладели, доколкото им беше възможно, водата течаща покрай тях. Тя движеше тук воденица, на друго място я бяха отклонили, за да обработва кожи, омекотявани равномерно от мощен, 6 метра висок водопад в грамадно въртящо се дървено корито. Това смислено приспособление, изобретено от обикновените жители на планината, се нарича „валевица". Съвсем близо до нея видях друг по-сложен механизъм, движен от вода, съставен от по-големи и по-малки отвесни и водоравни зъбни колела, движещи два колосални чука от дъбово дърво, които силно тепаха вълната, подавана изпод барака над потока. Тази „тепавица" приготвяше козина за тревненските тъкачи. Въпреки че много съм пътувал из Сърбия, там рядко имах случай да наблюдавам толкова ярко проявен талант за строеж на машини и за промишлена дейност. Там създаваха всичко изкуствено, по наставления; кой беше тук учителят? Положително не е бил турчинът. Това са прояви на вродена щастлива дарба, която – при благоприятен подтик дава основания за най-хубави надежди; и понеже досега никога не съм го казвал, не мога да не го повтарям достатъчно често, че в лицето на българите трябва да виждаме бъдещия промишлен народ на Турция.

Къщичката на поп Константин от Трявна представлява малка идилия; влязох в една от онези работилници, които Аугуст Хаген е пресъздал майсторски в „Нюрнбергски новели от старо време"*. В двора лежаха чудно хубави стволове от стар орех и няколко обработени дъбови трупи. Българският Файт Щос (германски резбар и скулптор 1445-1533 – бел. пр.) не беше в къщи; заварихме само двама млади калфи да работят заедно резба за иконостас; това бяха синовете на знаменития скулптор. Свикнали на посещения, те ни показаха съвсем непринудено някои

* Norika, 5. Auflage, Leipzig, J. J. Weber.

творби за черковна украса, които – далеч от всякакъв схематизъм – в изобразените цветя и листи показваха най-непосредствено съзерцание на природата. Докато се разговаряхме, се отвори вратата и майстор Поп ни поздрави със сърдечното „Добре дошли!" Константин беше на около 50 години, много хубав мъж. Черна коса с лек сив оттенък окръжаваше в къдрици красивия му овал, под гъсти вежди блестяха две умни тъмни очи, силно извитият нос и голямата, не много дълга брада придаваха на главата израз на енергия, което отговаряше на цялата същност на духовника-художник.

Първо трябваше да изпразним чашка ореховка, чиято настойка беше направил поп Константин, и едва след това той благоволи да говори за своите работи и проекти.

– Кой е бил вашият майстор? Странствали ли сте дълго в чужбина и откъде сте взимали образците, символи за вашата работа?

Това бяха въпросите, които горяха на устните ми щом видях творбите на Константин в различни градове. Попът посегна към дебел празен свитък хартия, опрян в един ъгъл на стаята и разви лист по лист стари пергаменти, ивици с различна ширина и дължина, на които бяха нарисувани с дебели контурни линии орнаменти, гирлянди от плодове, цветя, листи, животински фигури и т.н. за различни цели.

– Вижте, господине, тези стари хартии са от баща ми, а тези, новите – вероятно ще забележите отклонения щрих – са мое изобретение; тук са и няколко от ръката на сина ми, който вероятно ще създаде някога нещо по-добро от мен, добави попът скромно.

Можах да открия само малки разлики между всички проекти и видях в творчеството на трите поколения въплътения образ на действащата традиция, както теоретически предполагах отдавна без никакво съмнение.

– Извинете, откъде е получил баща ви първото напътствие? – продължих да питам.

– Доколкото зная, в далечен манастир, може би гръцки или руски. В Русия отдавна ценят такава работа и вижте, това облегало на стол е предназначено за богат човек в Одеса. Доста мои работи са стигнали в Русия. Там плащат много по-добре отколкото у нас, където за един хубав владишки престол получавам едва 800 до 1000 гроша (160 до 200 марки), които – независимо от скъпото дърво – струва много месеци труд.

Попът разказа още, че негов по-млад син следвал със средства на царя в Русия и че се надявал, с посредничеството на руското консулство в Русчук, да изпрати там и втория си син.

– Вижте, господине, въпреки че нашата Трявна е роден град на някои способни българи, например на известния Петър Сапунов, основател на младата ни национална литература, училищата ни са все пак бедни на способни учители, а и в Истанбул не се намират по-добри; и

така трябва да пращаме децата си в чужбина. Бихте ли могли да вземете с вас един от синовете ми във Виена? На драго сърце бих ви го поверил: от него би могло да стане там нещо голямо!

– Това не може да стане сега толкова лесно, както предполагате, драги поп; но ще помисля за вашата молба.

В разговори по разни въпроси бързо изминa цял час. Със сърдечно „сбогом" и няколко откупени малки резбарски произведения се разделих със старателния майстор. На връщане в Трявна размислих, как бих могъл да осъществя наполовина даденото обещание на поп Константин. Изминаха години, докато ми се отдаде такава възможност. От тогава, благодарение на Ориенталския музей, 20 млади българи се обучават във Виена под мое ръководство, преди всичко за учители, които се надявам да пренесат добитите знания в своята родина, жадуваща за образование.

На драго сърце бих се запознал и с тревненските художници на църковни картини. За съжаление и те, както тревненските строители и 12 резбари, бяха заминали за далечни градове или по-големи села, където манията за нови великолепни църковни сгради им дава много работа и им носи изгодна печалба.

Следващото ми посещение беше посветено на майстора Иванчу Стоев „гайтанджи", чието изкуство ми беше похвалил още Хайдар паша в Търново. Заварих майстора да работи за Хайдар паша „такъм" (скъпо седло с втъкано злато и принадлежности), чиято главна част се състоеше от кармъзено червена коприна. Завършеният „башлък" (оглавник) с богати пискюли и преплетени шнурове даваше добра представа за внушителния изглед на едва наченатото изработване на юздата, нагръдника, задната част и за четирите съставки на всеки такъм. Обикновени, от червена вълна, от които Иванчу произвежда средно до 120 годишно, струват около 100, по-хубавите от 200 до 1000, а най-богатите стигат до 6000 пиастра и повече. И Димитър Цано Донин е известен майстор на конски юзди; много гайтанджии усукват само сини и червени шнурове за 80 до 100 пари на лакът за износ. С простите приспособления на майстор Иванчу, както и със самия него читателят ще се запознае от илюстрацията, до него ще види родните и дъщерите му, които му помагат в някои подготвителни работи.

Българката е най-добрата и сръчна помощничка на мъжа в повечето занаяти; още от най-ранна възраст българското момиче започва да помага на родителите си, а по-късно на мъжа си в борбата за съществуване. Знаменитите тревненски алено-червени покривки с релефни арабески на плоска основа се изработват изключително от местните жени и тези от близкия Желтез. Те дори предат и боядисват меката памучна прежда с кармъз. Недалеч от църквата минахме покрай дюкян, в който едва 10-годишно момиче, клекнало на пода, всеки ден изработваше със совалка и бърдо на най-прост уред по десет чифта червени вълнени вър-

Пасмантерийна работилница в Трявна

ви за колената на ден на стойност 300 пари (6 марки). По-доброто качество струва осем и половина пиастра чифта, а най-фините от коприна, според теглото, 12 до 20 пиастра на грам.

За обществения живот в Трявна няма какво много да се каже. Само в пазарни дни улиците са по-оживени. Но навсякъде се вижда или чува повече или по-малко шум, прояви на усърден труд. Влязох в още някои работилници. Грънчарството не е толкова добре застъпено; но извънредно способни и работливи са тревненските кожухари (на турски кюркчии, щавачи), които обработват хиляди от стотиците хиляди овчи и кози кожи, донасяни от Стара планина в Търново и изпращани оттам със съдействието на посредници за Виена, където някои изискани дами трудно биха предположили, че тяхната изящна ръкавица от козя кожа произхожда от далечния Балкански полуостров, а още по-малко колко оригинално и просто е приспособлението за главния процес при обработката на кожуха, за да придаде елегантен вид на изделието.

Не бива да напусна Трявна без да спомена нейните знаменити тъкачи, които изработват търсените в цяла България непромокаеми пок-

ривала (конски покривала) от сива козя вълна на бели, кафеви и черни ивици. Обикновено са 3 аршина дълги, два и половина широки и на място струват 38 пиастра. Един тъкач изработва с три момчета едно покривало дневно; но те работят, разбира се, с прекъсване от три часа за закуска, обяд и вечеря, от 4 часа сутринта до 8 часа вечерта. Какво ли биха казали нашите фабрични работници за такова работно време при такова оскъдно заплащане? От същия плат се изработват на ивици за екипировка на конете: дисаги, попречни колани, а също и постилки (обикновени черги). Всички са много търсени за износ.

По съвета на Ибрахим, в Трявна се снабдих с различни предмети, чието качество се оказа отлично. В добре снабдения дюкян на Тодор Й. Боджич направих различни покупки, за да допълня пътната си екипировка. Няколко търговци обсъждаха там благоприятното влияние, което проектираното шосе през Стара планина за Загра и Казанлък би могло да окаже върху развитието на Трявна. Нахията (подоколия, най-малката административна единица в турската империя – бел. пр.) на Трявна беше предложила да извърши строежа за своя сметка и изложила неколкократно в Търново, че пътят от там през Трявна бил по-къс, по-удобен, че при наклон от 5,5% би бил дълъг само 17 км, а през Габрово до билото би бил 20 км с наклон 13%. Изтъкваха и значението на близките каменовъглени мини. Но всички тези усилия останаха безплодни пред звонковите доводи на по-богатите габровци и севлиевци, които имаха интерес да не допуснат възхода на предприемчивите тревненци. Те спечелиха наистина Хайдар паша, но въпросът не беше още окончателно решен и първенците ме молеха най-настоятелно да употребя влиянието си в полза на Трявна; обещах им, но ги посъветвах сами да се борят за правото си.

Докато завърша всички тези посещения и разговори настъпи вечерта. Добрите тревненци, много зарадвани, че проявих искрен интерес за усилията им да създадат промишленост, не пропуснаха случая да изразят признателността си с набързо импровизирано нощно тържество. Заедно с господин Цезаров се явиха хаджи Мустафа ефенди и останалите първенци да ме съпроводят до мястото на тържеството. Музикантите и няколко фенерджии чакаха пред моята къща. „Хей, хей!“, викаше веселият мюдир, пляскаше с ръце и триото от миналата вечер с още един присъединил се музикант с дайре засвири турски марш. Заптиетата вървяха напред и ни пробиваха пътека през стеклото се мнозинство; сред купчина весели хора стигнахме извън градчето до просторна ливада, където между високи групи дървета под светлината на голям огън младежта се забавляваше вече с хора под звуците на гайда и свирки. „Ура! Живио! и Живели!“ ни викаха сто добри гърла от насядалите весели групи и навсякъде се стараеха да ни предложат вино, ракия и други разхладителни питиета. Българинът е също така издръжлив на веселие,

както на труд. Подобни селски празници траят често до късно през нощта, но тъй като исках да потегля следващата сутрин на време през Дряново за Търново се простих с оживеното веселие, което би предложило чудесни сюжети на жанров живописец с мюдира и всички господа, погрижили се за мен. Да скъпим времето и силите си се налага най-вече при психически и физически напрегнати пътувания за да изпълним благополучно програмата си по всички точки.

Следната сутрин напуснахме приветливия градец, понесъл само няколко години по-късно горчивите последици от опита за въстание в Стара планина през 1876 г. През май 28 мъже, между които двама духовници, бяха замъкнати в Търново, за да бъдат съдени поради подозрението, че принадлежат към „комитети"; 70-годишният поп Алекси се струполи няколко пъти под тежестта на веригите. Намерили у него вид сухари, които бил приготвил за суха храна на въстаниците. Следващата 1877 г. подложи свободолюбивите тревненци на нови изпитания, но ги избави най-сетне окончателно от един полк, който съзираше за съжаление във всеки християнски жител на Трявна заклет враг, и през 1876 г. не се посвени да обвини в комитаджийство дори 12-годишни момчета, едва ли годни да носят пушка, да ги окове в тежки вериги и да ги принуди да поемат дългия поход от балканските градове към Търново, подкарвани с удари на прикладите на ескортиращите ги башибозуци. Минало свършено!

Голямото шосе от Трявна за Дряново преминава през долина и не предлага много географски данни, докато ездовият път се отклонява от Тревненския поток, възлиза постепенно по западните склонове и разкрива често изглед към странични долини, разположени в тези низини от пясъчници. Колибите им си приличат като една купа сено на друга; между хижите, подобни на тези от стъбла и дървета, рядко се вижда да стърчи къщурка, покрита с тънки пясъчникови плочи или керемиди. Преминахме на кон през Хитовци, оставихме вляво Койчовци, Бизовци, при което се появи първата от често срещаните в Източна България вятърни мелници, вляво Скурците, а вдясно Войници, подобни на махалата Кумани, разделена на три групи от къщички, след което стигнахме, държейки винаги север-североизточна посока, до високо разположеното по-голямо Бучуковски. Освен от черквицата, училищната сграда, живописно красивите селски дворища и от по-големите стада, личеше благосъстоянието на селото. По тучни ливади започнахме да слизаме в завои до „Царова ливада" и през късо живописно дефиле и Тревненския мост стигнахме до уединения едноименен хан. Тук, от големия път от Търново за Габрово завива незавършеното отклонение към Трявна и пътниците, движещи се в двете посоки, се спират обикновено по обяд в хана. И ние направихме същото; срещнахме няколко балканджии, които заменяха в малкия магазин на хана своите дървени изделия срещу луксозни стоки като кафе, захар, кинкалерия, кибрит и т.н.

Покрай Долни Драгойче стигнахме скоро до мястото на десния бряг на Тревненската река, където в нея се влива Дряновската река, излизаща от юг-югозапад из варовикови възвишения, засадени с лозя. Преминахме брода сред бистрите ѝ води, където, подобни на малки речни божества се плискаха съвсем голи дряновски деца и влязохме в чертите на привлекателното градче, чиито 512 къщи са покрити почти изключително с невероятно дебели и големи лискови плочи. Към Дряновската нахия принадлежат, освен голямото село Катранджи (163 къщи), още 20 повечето невзрачни села с по 20 до 50 къщи. Както Трявна, така и Дряново снабдява близката околност с необходимите стоки и посредничи отчасти при продажбата на техните произведения. На по-голямо търговско развитие пречи близостта на главния град; поради това дряновците, между които в 1871 г. живееха 20 турски семейства, са повечето селски стопани, бубари, производители на конопи и лозари, отколкото търговци.

Малко български градове преживяха през последните години толкова злополучни събития, както Дряново, където на 13 май 1876 г. първо се развя националното знаме на въстанието, замислено в големи размери. Четата на поп Харитон възнамерявала в 10 дни да организира въстанието в дряновската област, но брояла само 485 души, когато на 19 май била обкръжена и нападната с оръдия при само половин час отдалечения манастир Св. Архангел от изпратените срещу нея 1200 низами и 3800 башибозуци. Въстаниците отказвали да се предадат, опитали да се измъкнат през нощта, при което загубили 120 души. По-големи били загубите на турците, обстрелвали се взаимно в тъмнината. На следващия ден транспорт с 80 ранени, воден от един миралай, пристигнал в Търново, следван от други. Командващият паша отмъстил за претърпените големи загуби като позволил първо на войниците си да ограбят манастира, а след това наредил да го разрушат с оръдията до основи. Трима открити ранени въстаници били обесени в Дряново; от българските жители, обвинени в съдействие на въстаниците, много повече били изпратени в търновските затвори. Разположен край пътя над Тревненския балкан, Дряново пострадал и в последната война от няколко преминавания на башибозуци и руси; но неговите български жители днес едва ли се оплакват много от понесените беди, след като се чувстват освободени, вероятно за вечни времена, от турските си мъчители.

От Вълков хан (746 м надморска височина) след кратка почивка към Търново продължих да яздя при 25° С. Изненадващо хубавият път минаваше отначало на север-североизток по левия висок бряг, успоредно на Дряновската река. Скоро я прехвърлихме по трисводест каменен мост, близо до високо разположената Чая, където тя се влива в Янтра, направо на север и навлиза в долината Катранджи. Там я съпровождат стръмни, голи, изпъкнали варовикови скали, а заселилите се колибари умеят

отлично да използват приветливата хълмиста местност за овощарство и лозарство. След като прекосихме един поток на Дряновската река по солиден мост, планинска верига ни раздели за дълго от руслото ѝ. Голям завой на източния склон на планината води до Ганчовския хан. Отново преминахме по мостове две жили на Дряновската река и стигнахме до вододела, отлична ориентировъчна точка за досега съвсем погрешно представената, силно разклонена великолепна Килифаревска долина. Минаретата на града, разположени на голяма дълбочина в леко забулена синкава далечина се разпознаваха ясно с бинокъл. Чауш Ибрахим знаеше много да разказва за сливовите и черничевите насаждения, за производството на ракия и коприна, на които градчето с повече от 300 къщи дължи благосъстоянието си. Това е, между другото, единственото градче в Дунавска България, което не опознах лично. Винаги е оставало извън моя маршрут, въпреки че още в 1872 и 1874 г. няколко пъти бивах наблизо.

По склона на планински хребет, подложен на места на гола сеч, се спуснахме по странични серпентини към Килифаревската река. Малко преди да се съедини с Дряновската река, я прекосихме по хубав шестсводен каменен мост. Тук се разрастваше голямо оживление, напълно подходящо на неочаквано променения характер на местността, понеже навсякъде сред площите, покрити с богато цъфтящи мимози край великолепни дъбове изпъкваха овощните насаждения и лозята на високо разположеното богато село Дебелец. Голямото селище с пъстро боядисани еднокатни къщи и представителна църква правеше впечатление на истинско градче. И тук турският елемент беше съвсем малък сред българския. Преброих само 28 мохамедански къщи, между които 8 цигански, и 230 християнски дворища. Въпреки това, високото бяло минаре придаваше на селището изявен турски облик, докато мнозинството беше лишено от църковна кула.

Пясъчниковото плато на Дебелец, снижаващо се постепенно към Янтра, е отлично обработено. През едно негово дълбоко дефиле стигнахме по потока до равнината, която някога е била покрита от езеро. Голямо стадо на път за Търново се натъкна на насрещен, тежко натоварен керван от биволски коли и ни прикова за дълго на тесния мост Озун-Чан-кюприя. Смрачаваше се вече, когато в здрач преминахме през страшното и романтично тясно скалисто дефиле на Янтра. В Маринопол и в близкия турски военен лагер цареше вече пълен покой; чуваше се само паролата на караула. Но от къщите, пръснати по склоновете на стария Царевград, блещукаха много светлини, и в хана „Бела Бона“ беше още оживено, когато пристигнахме късно през нощта, но все пак на определения в програмата ми 21 юни.

– Добре дошли, господине! Удържахте точно на думата си и ще получите хубава вечеря! – ме посрещна и поздрави радостно хазяйката.

XII.
ИЗМЕРЕНИ ВИСОЧИНИ

През есента на 1870 г. определих следните височини в Западна България между Дунава, Тимок, Лом и Стара планина посредством анероид. С малки изключения, означени с въпросителен знак, те би трябвало да се окажат верни.

	надм. вис. в метри
Видин, на пристана на параходите	32 (?)
Флортин, възвишение на 10 минути западно от селището	76 (?)
Раковица, при църквата	335 (?)
Брегова, при хана в селото	30 (?)
Коилова, в кметската къща	58
Братйевац, източното възвишение зад селището	225
Ясеновац, североизточното възвишение	265
Грацко, в селището	292
Тупан, караула	290
Гола-Манова, караула	328
Връшка чука, турската митница	332
Кула, в подножието на развалините на римската крепост	234
Раковица, караула	326
Рабиш, плато на 1 час северозападно от селището	338
Белоградчик, в къщата на мюдюра	532
Чупрен, до пощенския хан	412
Св. Никола-балкан, караула при височината на прохода	1348

През лятото на 1871 г. определих на разгледаната в тази книга област Дунавска България следните височини:

Търново, Бела-Бона-хан	180
Манастир Св. Петър, при Лесковица	417
Мекиш, селския хан	56 (?)
Текир, селския хан	89
Осма Градище, селския хан	93
Върбовка, християнската махала	248
Сючюндол, християнската махала	253
Бара, на брега на Росица	149
Куршово, гробището	394
Севлиево, Йени Станчиоглу хан	213
Манастир Св. Сокол, при Габрово	699
Марко кралски баир	1208
Шипка, Пено хан	548
Казанлък, Михал хан	339
Мъглиш, двора на манастира	478
Селци, в селото	772
Трявна, къщата на поп Никола	774 (?)
Дряново, хана	746 (?)

Феликс Каниц

ДУНАВСКА БЪЛГАРИЯ И БАЛКАНЪТ

Издателска къща „Борина“
1408 София, п.к. 105

ISBN 954 500 058 9 (том I)

Отпечатано в ДФ „Балканпрес“

ISBN 954 500 058 9 (том I)